

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
KAMU YÖNETİMİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TÜRKİYE’NİN AVRUPA BİRLİĞİNE UYUM
SÜRECİNDE 1982 ANAYASASINDA YAPILAN
DEĞİŞİKLİKLERİN İNSAN HAKLARI VE
DEMOKRATİKLEŞME AÇISINDAN
DEĞERLENDİRİLMESİ**

Serhat Engin KIRAS

Danışman

Prof. Dr. Mehmet Emin KÖKTAŞ

2009

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
KAMU YÖNETİMİ PROGRAMI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

**TÜRKİYE’NİN AVRUPA BİRLİĞİNE UYUM
SÜRECİNDE 1982 ANAYASASINDA YAPILAN
DEĞİŞİKLİKLERİN İNSAN HAKLARI VE
DEMOKRATİKLEŞME AÇISINDAN
DEĞERLENDİRİLMESİ**

Serhat Engin KIRAS

Danışman
Prof. Dr. Mehmet Emin KÖKTAŞ

2009

Yemin Metni

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “TÜRKİYE’NİN AVRUPA BİRLİĞİNE UYUM SÜRECİNDE 1982 ANAYASASINDA YAPILAN DEĞİŞİKLİKLERİN İNSAN HAKLARI VE DEMOKRATİKLEŞME AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

Tarih

.../.../.....

Adı SOYADI

Serhat Engin KIRAS

İmza

YÜKSEK LİSANS TEZ SINAV TUTANAĞI

Öğrencinin

Adı ve Soyadı : Serhat Engin KIRAS
Anabilim Dalı : Kamu Yönetimi Anabilim Dalı
Programı : Kamu Yönetimi Programı
Tez Konusu : Türkiye'nin Avrupa Birliğine Uyum Sürecinde
1982 Anayasasında Yapılan Değişikliklerin İnsan
Hakları ve Demokratikleşme Açısından
Değerlendirilmesi

Sınav Tarihi ve Saati :

Yukarıda kimlik bilgileri belirtilen öğrenci Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün tarih ve Sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Lisansüstü Yönetmeliğinin 18.maddesi gereğince yüksek lisans tez sınavına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini dakikalık süre içinde savunmasından sonra jüri üyelerince gerek tez konusu gerekse tezin dayanağı olan Anabilim dallarından sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI O OY BİRLİĞİ ile O
DÜZELTME O* OY ÇOKLUĞU O
RED edilmesine O** ile karar verilmiştir.

Jüri teşkil edilmediği için sınav yapılamamıştır. O***
Öğrenci sınava gelmemiştir. O**

* Bu halde adaya 3 ay süre verilir.
** Bu halde adayın kaydı silinir.
*** Bu halde sınav için yeni bir tarih belirlenir.

Tez burs, ödül veya teşvik programlarına (Tüba, Fullbright vb.) aday olabilir. Evet
Tez mevcut hali ile basılabilir. O
Tez gözden geçirildikten sonra basılabilir. O
Tezin basımı gerekliliği yoktur. O

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

..... Başarılı Düzeltme Red

..... Başarılı Düzeltme Red

..... Başarılı Düzeltme Red

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

Türkiye'nin Avrupa Birliğine Uyum Sürecinde 1982 Anayasasında Yapılan Değişikliklerin İnsan Hakları ve Demokratikleşme Açısından Değerlendirilmesi

Serhat Engin KIRAS

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimleri Enstitüsü
Kamu Yönetimi Anabilim Dalı

İnsan hakları ve demokratikleşme konusu 20. yüzyılda önemli ivme kazanmış ve günümüzde de kendilerine atfedilen değerler artmıştır. 2. Dünya Savaşından sonra temelleri atılan Avrupa Birliği de kendisine insan hakları ve demokratikleşmeyi hedef almıştır. Birleşik bir Avrupa düşüncesinin temellenmesi insan hakları ve demokrasi kavramları üzerinde olmuştur. Bu çerçevede Avrupa Birliği'nin bütün önemli belgelerinde insan hakları ve demokrasiye göndermeler yapıldığı görülür. Birlik, üye olarak kabul edeceği devletlerden insan hakları ve demokrasi açısından belli bir düzeyi sağlamalarını isterken, üye devletlerden bu düzeyi koruyup yükseltmelerini ister. Bu yükümlülüğün gereklerini yerine getirmeyen üye devletlere Birlik, üyelikten çıkarmaya varan yaptırımlar uygulayabilmektedir.

Türkiye'de insan hakları ve demokrasi alanlarındaki ilerleme çabalarını bazı iniş-çıkışlara rağmen Osmanlı'dan itibaren gözlemlemek mümkündür.

Ankara Antlaşmasıyla başlayan Türkiye Avrupa Birliği ilişkileri, Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'ye adaylık statüsünün verilmesi kararından sonra hız kazanmıştır. Türkiye-AB görüşmelerinde insan hakları ve demokratikleşme konuları görüşmelerin başlıca konularından biri olmuştur. AB, Türkiye'ye insan hakları ve demokrasi konularında Avrupa düzeyinin sağlanması gerektiğini vurgulamıştır. Bu çerçevede Türkiye-AB arasındaki belgelerde, insan hakları ve demokrasi açısından 1982 Anayasası eleştirilmiş ve AB standartları doğrultusunda değişiklik yapılması gerektiği belirtilmiştir. Bu çerçevede yapılan 4709 sayılı ve 5170 sayılı Anayasa değişiklikleri Anayasa'nın insan hakları ve demokrasi düzenlemelerini AB standartları doğrultusunda değiştirmeyi amaçlamıştır. Bu çalışma'da Türkiye'nin AB'ye uyum kapsamında yaptığı 4709 ve 5170 sayılı Anayasa değişikliklerinin insan hakları ve demokrasi açısından yaptığı değişiklikler incelenmiş ve bu değişikliklerin Avrupa Birliği tarafından nasıl algılandı üzerinde durulmuştur. Türkiye'nin yaşadığı tecrübenin hangi aşamalardan geçtiğini görebilmek için ilk anayasadan itibaren bütün anayasalarda insan hakları ve demokrasi konusunun nasıl düzenlendiği de ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: 1) İnsan Hakları, 2) Demokratikleşme, 3) Avrupa Birliği, 4) 1982 Anayasası

ABSTRACT

Master's Thesis

An Assessment Of The Amendments Made In The Turkish Constitution 1982

From The Viewpoint Of Human Rights And Democratization In The

Adaptation Process Of Turkey To The European Union

Serhat Engin KIRAS

Dokuz Eylül University

Institute of Social Sciences

Department of Public Administration

In 20th century, subjects of human rights and democratization gained momentum and at the present day values attributed to them increased. The European Union, whose foundations lay after the Second World War, targeted the human rights and democratization for itself. Essence of the united Europe conception had been founded over concepts of human rights and democracy. In this framework, it is seen that all the important documents of the European Union made references to human rights and democracy. The Union, while demanding a certain level within the context of human rights and democracy from states that will be accepted as a member, it demands from member countries to maintain and increase that level. The union can impose or apply sanctions that can reach expulsion from membership of member states, which do not exercise obligations.

Despite the ups and downs; in Turkey, beginning from the Ottoman, it is possible to observe progress efforts in fields of human rights and democracy.

The European Union–Turkey relations that began with Ankara Agreement picked up speed in Helsinki Summit after decision that gave Turkey a candidate status. Subjects of human rights and democracy have been major issues in the European Union–Turkey negotiations. The European Union has emphasized the necessity of provision of European level in subjects of human rights and democracy in Turkey. In this framework, in documents between Turkey and the European Union, the 1982 Constitution was criticized within the context of human rights and democracy, and it was mentioned the necessity of changes in accordance with the European Union standards. 4709 and 5170 numbered constitutional amendments that were made in this framework aimed to change human rights and democracy regulations of constitution in accordance with the standards of the European Union. In this work, 4709 and 5170 numbered constitutional amendments that were made within the context of the European Union harmonization and relevant changes made in scope of human rights and democracy fields are being examined.

Key Words: 1) Human Rights, 2) Democratization, 3) the European Union, 4) Constitution 1982

**TÜRKİYE’NİN AVRUPA BİRLİĞİNE UYUM SÜRECİNDE 1982
ANAYASASINDA YAPILAN DEĞİŞİKLİKLERİN İNSAN HAKLARI VE
DEMOKRATİKLEŞME AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ**

YEMİN METNİ	II
TUTANAK	III
ÖZET	IV
ABSTRACT	V
İÇİNDEKİLER	VI
KISALTMALAR	X
GİRİŞ	XI

BİRİNCİ BÖLÜM

**İNSAN HAKLARI VE DEMOKRASİ KAVRAMLARININ TANIMI VE
ÖZELLİKLERİ**

1.1. İNSAN HAKLARININ TANIMI	1
1.2. DEMOKRASİNİN TANIMI	6
1.3. İNSAN HAKLARI VE DEMOKRASİ İLİŞKİSİ	8
1.4. AVRUPA BİRLİĞİ SÜRECİNDE İNSAN HAKLARI VE DEMOKRASİ	12
1.4.1. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi	13
1.4.2. Avrupa Birliği Organları Aracılığıyla İnsan Hakları ve Demokrasi’nin Korunması	14
1.4.2.1. Avrupa Adalet Divanı	14
1.4.2.2. Avrupa Birliği’nin Diğer Organların Aracılığıyla Koruma	17

İKİNCİ BÖLÜM

**TÜRK ANAYASALARI’NDA İNSAN HAKLARI VE DEMOKRASİNİN
GELİŞİMİ**

2.1. CUMHURİYET ÖNCESİ ANAYASALARDA İNSAN HAKLARI VE DEMOKRASİ	26
2.1.2. Osmanlı Devletinde İnsan Hakları ve Demokrasi	26

2.1.2.1. 1839 Gülhane Hattı Hümayunu (Tanzimat Fermanı)	27
2.1.2.2. 1856 Islahat Fermanı	29
2.1.2.3. 1876 Kanun-i Esasi'si	30
2.1.2.3.1. 1876 Kanun-i Esasinde 1909 Değişiklikleri	33
2.1.3. 1921 Anayasası'nda İnsan Hakları ve Demokrasi	35
2.2. CUMHURİYET SONRASI ANAYASALARDA İNSAN HAKLARI VE DEMOKRASİ	36
2.2.1. 1924 Anayasasında İnsan Hakları ve Demokrasi	36
2.2.2. 1961 Anayasasında İnsan Hakları ve Demokrasi	41
2.2.2.1. 1961 Anayasasında Yapılan Değişiklikler	47
2.2.3. 1982 Anayasasında İnsan Hakları ve Demokrasi	52
2.2.3.1. Genel Hükümler	56
2.2.3.2. Kişinin Hak ve Ödevleri	56
2.2.3.3. Sosyal ve Ekonomik Hak ve Ödevler	57

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE-AB İLİŞKİLERİ ÇERÇEVESİNDE ANAYASADA YAPILAN DEĞİŞİKLİKLER

3.1. TÜRKİYE-AB İLİŞKİLERİNİ DÜZENLEMEDE ESAS ALINAN BELGELERDE İNSAN HAKLARI VE DEMOKRASİ	62
3.2. 1982 ANAYASASINDA AVRUPA BİRLİĞİNE UYUM SÜRECİNDE YAPILAN DEĞİŞİKLİKLER VE DEĞERLENDİRİLMESİ	68
3.2.1. Giriş	68
3.2.2. 1. Değişiklik Paketi: 4709 Sayılı Anayasa Değişikliği Kanunu (Kabul Tarihi: 3.10.2001)	69
3.2.2.1. Başlangıç Metni	73
3.2.2.2. Temel Hak ve Özgürlüklerin Sınırlandırılması	75
3.2.2.3. Temel Hak ve Özgürlüklerin Kötüye Kullanılmaması	78
3.2.2.4. Kişi Hürriyeti ve Güvenliği	81
3.2.2.5. Özel Hayatın Gizliliği	83
3.2.2.6. Konut Dokunulmazlığı	84

3.2.2.7. Haberleşme Hürriyeti	85
3.2.2.8. Yerleşme Seyahat Hürriyeti	85
3.2.2.9. Düşünceyi Açıklama ve Yayma Hürriyeti	85
3.2.2.10. Basın Hürriyeti	87
3.2.2.11. Kamu Tüzel Kişilerin Elindeki Basın Dışı Kitle Haberleşme Araçlarından Yaralanma Hakkı	87
3.2.2.12. Dernek Kurma Hakkı	88
3.2.2.13. Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkı	88
3.2.2.14. Hak Arama Hakkı	89
3.2.2.15. Suç ve Cezalara İlişkin Esaslar	89
3.2.2.16. Temel Hak ve Hürriyetlerin Korunması	92
3.2.2.17. Ailenin Korunması	93
3.2.2.18. Kamulaştırma	94
3.2.2.19. Çalışma Hakkı ve Ödevi	95
3.2.2.20. Sendika Kurma Hakkı	95
3.2.2.21. Ücrette Adalet Sağlanması	96
3.2.2.22. Devletin İktisadi ve Sosyal Ödevlerinin Sınırı	97
3.2.2.23. Türk Vatandaşlığı	98
3.2.2.24. Seçme ve Seçilme Faaliyetlerinde Bulunma Hakkı	98
3.2.2.25. Siyasi Partilerin Uyacakları Esaslar	98
3.2.2.26. Dilekçe Hakkı	100
3.2.2.27. Af Yetkisi	100
3.2.2.28. Cumhurbaşkanının Kanunları Geri Gönderme Yetkisi	101
3.2.2.29. Başkanlık Divanı	102
3.2.2.30. Meclis Soruşturması	102
3.2.2.31. Milli Güvenlik Kurulu	103
3.2.2.32. Anayasa Mahkemesinin Yargılama ve Çalışma Usulü	104
3.2.2.33. Milli Güvenlik Konseyi Döneminde Çıkarılmış Kanunlara Karşı Yargı Yolunun Açılması	105
3.2.3.2. Değişiklik Paketi: 5170 Sayılı Anayasa Değişikliği Kanunu (Kabul Tarihi: 07.05.2004)	105
3.2.3.1. Ölüm Cezasının Kaldırılması	106

3.2.3.2. Devlet Güvenlik Mahkemelerinin Kaldırılması	107
3.2.3.3. İfade ve Basın Özgürlüğü	108
3.2.3.4. Kadın-Erkek Eşitliği	108
3.2.3.5. Uluslararası Ceza Divanına Taraf Olmanın Gerektirdiği Yükümlülükler	109
3.2.3.6. Yüksek Öğretim Kurumunda Askeri Üye'nin Çıkarılması	110
3.2.3.7. Sayıştay Denetimi	110
3.2.3.8. Usulüne Göre Yürürlüğe Konulmuş Milletlerarası Antlaşmalar	110
3.3. Yapılan Değişikliklerin İlerleme Raporlarına Yansıması	113
SONUÇ	128
KAYNAKLAR	134

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
a.g.t.	Adı Geçen Tebliğ
AAET	Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu
AAETA	Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu Antlaşması
AB	Avrupa Birliği
ABD	Amerika Birleşik Devletleri
ABGS	Avrupa Birliği Genel Sekreterliği
AET	Avrupa Ekonomik Topluluğu
AETA	Avrupa Ekonomik Topluluğu Antlaşması
AİHM	Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AİHS	Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
AKÇT	Avrupa Kömür – Çelik Topluluğu
AKÇTA	Avrupa Kömür – Çelik Topluluğu Antlaşması
KOB	Katılım Ortaklığı Belgesi
MDA	Merkez ve Doğu Avrupa Ülkeleri
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
s.	Sayfa
ss.	Sayfadan Sayfaya
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
UP	Ulusal Program
y.a.g.e.	Yukarıda Adı Geçen Eser
y.a.g.m.	Yukarıda Adı Geçen Makale
y.a.g.t.	Yukarıda Adı Geçen Tebliğ

GİRİŞ

Bilindiği üzere Türkiye'nin Avrupa Birliği (AB) yolculuğu, 28 Eylül 1959'da Türkiye ve Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) arasında yapılan görüşmelerle başlamıştır. Görüşmeler sonucunda Türkiye, Topluluğa Roma Antlaşmasınının 238. maddesine uygun olarak "ortak üye" (associate member) olmak için başvuruda bulunmuştur. Bunun sonucunda Türkiye ile AET arasında 12 Eylül 1963 tarihinde Ankara Antlaşması imzalanmıştır. Böylece Türkiye ile AET arasında gümrük birliği esasına dayanarak gümrük birliğini hedefleyen, ortaklık düzleminde ilişkiler başlamıştır. Ankara Antlaşması, Türkiye ile AET arasındaki ilişkilerin üç aşamada gelişmesini öngörmüştür. Bunlar hazırlık, geçiş ve son dönemdir. Gümrük birliği'nin aşamaları olarak gerçekleştirilecek olan safhalarda bir sonraki süreç daha ileri bir bütünleşme düzeyini öngörmektedir.

Bununla birlikte ekonomik işbirliğinin, Türkiye ve AB halkları arasında yakın bağların kurulmasını sağladığı, Türk Ekonomisinin gelişmesini, demokrasi ve barış hedeflerini paylaşarak Türkiye'nin gelecekte Topluluğa tam üye olmasının yollarını da açtığı söylenebilir. Tam üyelik bahsi ancak son dönemde söz konusu olabilecektir. Ankara Antlaşmasınının 28. maddesinde Türkiye'nin Topluluğu kuran antlaşmadan doğan yükümlülükleri üstlenebildiğini göstermesi durumunda, Antlaşmanın tarafları Türkiye'nin topluluğa katılmasını inceleyeceğini belirtmektedir.¹

Türkiye – Topluluk ilişkileri olumlu bir havada başlamış olmasına rağmen hem Avrupa'nın hem Türkiye'nin kendi iç dinamiklerinden hem de dünya konjonktüründen kaynaklanan etkiler sonucunda ilişkiler inişli çıkışlı bir yol izlemiştir. Örneğin dünyada yaşanan petrol krizleri Avrupa ekonomisini derinden sarsmıştır. Topluluk bir yandan ekonomik sorunlarla başa çıkmaya çalışırken diğer yandan da gerçekleştirdiği yeni genişleme süreçleriyle ilgilenmek durumunda kalıyordu. Aynı şekilde Türkiye de bir yandan yaşanan ekonomik krizlerden etkilenirken, diğer yandan da Topluluğun 1973 yılında yaptığı genişleme sonucunda

¹<http://www.dpt.gov.tr/abigm/tabii/oakp/Ankara%20Anlasmasi%20ve%20Katma%20Protokol.pdf>
(04. 03. 2007)

Katma Protokol hükümlerinin bu devletlere² de uygulanması zorunluluğunun getirdiği yükümlülüklerle karşılaşmıştır. Ayrıca Topluluğun EFTA ile gerçekleştirdiği serbest dış ticaret bölgesi ve Akdeniz Politikası çerçevesinde Akdeniz ülkeleri ile ilişkileri Türkiye'nin aleyhine sonuçlanmıştır. Türkiye'nin Ankara Antlaşması ve Katma Protokol çerçevesinde kazandığı ayrıcalıklar anlamını yitirmeye başlamıştır.

Bu süreçler yaşanırken, Türkiye'de yaşanan askeri darbe ve müdahaleler, kendisinin insan hakları ve demokrasi ilkeleri üzerinde temellendiğini ve yükseldiği belirten Avrupa Topluluğu ile Türkiye arasındaki ilişkileri sıkıntıya sokmuştur. 12 Eylül 1982 askeri müdahalesinden sonra Topluluk Konseyi, Türkiye'nin normal demokratik hayata dönmesi için kendisine belli bir süre verileceğini, ancak ilişkilerin durdurulmasının söz konusu olmayacağını belirtmiştir. Avrupa Parlamentosu da aynı şekilde yapılan askeri müdahaleye karşı tepki verirken, demokratik siyasi hayata dönülmesi konusunda tarih istemiş ve ilişkileri askıya almayacağını belirtmiştir. Ancak 22 Ocak 1982'de Avrupa Parlamentosunun girişimleri sonucunda insan hakları ve demokrasi düzeni tekrar kuruluncaya kadar Türkiye – Avrupa Topluluğu ilişkileri fiilen askıya alınmıştır.³

Türkiye, 14 Nisan 1987'de Ankara Antlaşmasından bağımsız olarak, Ankara Antlaşmasında öngörülen aşamalar tamamlanmadan, Avrupa Topluluğuna tam üyelik başvurusunda bulunmuştur. Söz konusu tam üyelik başvurusu, Avrupa Kömür - Çelik Topluluğunu (AKÇT) kuran antlaşmanın 98. maddesine göre AKÇT'ye, Avrupa Ekonomik Topluluğunu (AET) kuran antlaşmanın 237. maddesine göre AET'ye ve Avrupa Atom Enerjisi Topluluğunu (AAET) kuran antlaşmanın 205. maddesine göre AAET'ye yapılmıştır. Türkiye başvuruda Ankara Antlaşması hükümlerine değil Roma Antlaşmasının 237. maddesinde ifade edilen her Avrupalı devlet Topluluğa katılmayı isteyebilir hükmüne dayanmıştır.⁴

² Bu devletler: İngiltere, İrlanda ve Danimarka.

³ Enver Bozkurt, Mehmet Özcan, Arif Köktaş, **Avrupa Birliği Hukuku**, Asil Yayın Dağıtım, 2. Baskı, Ankara, 2004, s. 363.

⁴ Rıdvan Karluk, **Avrupa Birliği ve Türkiye**, Beta Basım Yayım Dağıtım, Yedinci Baskı, İstanbul, 2003, s. 570.

Yapılan tam üyelik başvurusuna Topluluk 2,5 sene sonra Komisyon tarafından hazırlanan bir raporla cevap vermiştir. Hazırlanan Rapor'da Türkiye ekonomisi, mali durumu, insan hakları ve demokrasi konuları incelenmiştir. Yapılan değerlendirmede Türkiye'nin Topluluğa girmeden önce çözülmesi gereken bir çok konu olduğu belirtilmiştir. Bunların başında da insan hakları ve özgürlükleri, demokratikleşme, azınlıkların durumu gibi hususlar ifade edilmiştir. Bunlara karşın Türkiye ile yakın işbirliğine devam edilmesi gerektiği Rapor'da belirtilmiştir.

Bu tarihten sonra yoğunluk kazanan ilişkiler 1995 yılında Gümrük Birliğine geçilmesi kararı sonucunda Türkiye - Avrupa Birliği (AB) ilişkileri olumlu havaya girmiştir. Alınan söz konusu kararlar Ankara Antlaşmasının son dönemine geçilmiştir. Bu olumlu hava çok uzun sürmemiş, Avrupa Birliği Lüksembourg Zirvesinde kaybolmuştur. Zirvede demokratik siyasi düzene ve liberal piyasa ekonomisine henüz geçme aşamasında olan 10 Merkez ve Doğu Avrupa Ülkesi (MDA) ve Kıbrıs Rum Kesimi ile tam üyelik müzakerelerinin başlatılmasına karar verilmiştir. Zaten MDA ülkeleri için söz konusu tam üyelik perspektifi 1993 yılında yapılan AB Devlet ve Hükümet Başkanları Kopenhag Zirvesinde öngörülmüştü. Bu devletlerin üyeliklerine kriter getirmesi açısından, tam üyelik kriterleri olarak adlandırılan, Kopenhag Kriterleri getirilmiştir. Alınan bu karara karşın, yıllardır Birlik ile yakın ilişki içinde olan ve Birliğe üye olan ve bu süreçten sonra üye olacak bir çok ülkeden çok önce demokratik bir siyasi ve liberal bir ekonomik düzene geçmiş olan Türkiye ile tam üyelik müzakerelerinin başlatılması yönünde karar alınmamıştır. Bu durum karşısında Türkiye söz konusu durumun değişmemesi durumunda AB ile siyasi ilişkileri keseceğini açıklamıştır.

Yaşanan olumsuz durumlardan sonra 1999 yılında yapılan Helsinki Zirvesinde Türkiye'nin AB'ye tam üyelik için adaylığı kabul edilmiştir. Böylece Türkiye-AB ilişkileri yeni bir aşamaya geçmiştir. Bu kapsamda Türkiye, her aday ülke gibi Katılım Öncesi Strateji'den yararlanacaktır. Bu kapsamda tam üyelik kriteri olarak hedef gösterilen Kopenhag Siyasi Kriterlerinin sağlanması gerektiği her aşamada vurgulanmıştır. Özellikle Kopenhag Siyasi Kriterlerinin önemi ve

Türkiye'nin bu kriterleri mutlaka karşılaması, bunlarla uyumun üyelik için gerekli olduğu AB ile ilgili bütün belgelerde yer almıştır.

Türkiye her aday ülke gibi Katılım Öncesi Strateji kapsamına girmiştir. Bu çerçevede Katılım Ortaklığı Belgesi ve Ulusal Plan hazırlanmış, AB'ye aday ülkeyi her sene değerlendiren İlerleme Raporları Türkiye için yapılmaya başlanmıştır.

Bu çerçevede AB tarafından hazırlanan Katılım Ortaklığı Belgesinde AB'ye tam üye olunması için yapılması gerekenler, ulaşılması gereken standartlar ve AB tarafından istenenler belirtilmektedir. Katılım Ortaklığı Belgesi'ne uygun olarak Türkiye Cumhuriyeti tarafından hazırlanan Ulusal Plan'da Katılım Ortaklığı Belgesinde belirtilen hedeflere ulaşılması için Türkiye'nin yapacakları yer almıştır. Yine bu çerçevede AB'nin ilgili organı olan, AB Komisyonu, tarafından Türkiye ile ilgili olarak her yıl İlerleme Raporları çıkarılmaktadır. Bu raporlarda bir yıl içinde Türkiye'de AB'ye uyum çerçevesinde yapılanlar, yaşanan olumlu ve olumsuz gelişmeler, aksayan durumlar belirtilmektedir.

Bu gelişmelerin ardından Türkiye'ye düşen görevin, kendini AB standartlarına göre yeniden gözden geçirme ve eksikliklerini giderme olduğu söylenebilir. Bu bağlamda AB'ye uyum çerçevesinde kapsamlı bir Anayasa değişikliği zorunluluk haline geldi. Nitekim hem Katılım Ortaklığı Belgesinde hem Ulusal Plan'da hem de İlerleme Raporlarında bu yönde istekler vardır. Bu açıdan AB tarafından da sürekli olarak eleştirilmiş ve AB'ye tam üye olabilmek için 1982 Anayasası'nın AB mevzuatı ile uyumlu hale gelmesi gerektiği belirtilmiştir. Zaten AB'ye üye olabilmenin en önemli şartlarından biri Kopenhag Siyasi Kriteri'nin karşılanmış olmasıdır. Siyasi Kriter, ülke'de demokrasi, hukukun üstünlüğü, insan haklarına ve azınlık haklarına saygıyı teminat altına alan istikrarlı kurumların var olması şartını getirmektedir. Bu uyum sürecine bağlı olarak Anayasa'da 2001 yılında 4709 sayılı Anayasa değişikliği ve 2004 yılında 5170 sayılı Anayasa değişiklikleri gerçekleştirilmiştir.

Bu çalışmada yukarıda belirtilen çerçevede 1982 Anayasası'nda Avrupa Birliğine uyum sürecinde 2001 yılında yapılmış olan 4709 sayılı Anayasa değişikliği ile 2004 yılında yapılmış olan 5170 sayılı Anayasa değişiklikleri ele alınmıştır. Yapılan değişiklikler, Türkiye'nin AB'ye uyumunu ve Türkiye'nin insan hakları ve demokrasi açısından ne konuma geldiğini tespit etme açısından değerlendirmiştir. Söz konusu değişiklikler değerlendirilirken AB tarafından çıkarılan Katılım Ortaklığı Belgelerinde ve İlerleme Raporlarında yapılan değerlendirmeler baz alınırken, Türkiye'nin demokratikleşmesi ve insan hakları açısından daha ileri düzeye ulaşp ulaşmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Çünkü yapılan değişikliklerin muhataplar tarafından nasıl algılandığı ve değerlendirildiği önemlidir.

Bu çalışma üç bölüm halinde planlanmıştır.

Birinci bölümde, konunun dayandığı kavramsal temelleri daha iyi anlayabilmek için insan hakları ve demokrasi kavramlarının tanımı ve aralarındaki ilişki üzerinde durulmuş, bunların AB sürecindeki önemi vurgulanmıştır.

İkinci bölümde ise 1982 Anayasasına giden süreçte önceki anayasalarda demokrasi ve insan haklarının nasıl düzenlendiği incelenmiştir. Böylece 1982 Anayasasının bu açıdan bir ilerleme mi yoksa gerileme mi anlamına geldiğini görme imkanı doğacaktır. Bilindiği gibi 1982 Anayasası, Türkiye'nin yaşadığını olumlu ve olumsuz tecrübelerin ve bir askeri müdahalenin ürünüdür. Bu anayasanın taşıdığı değeri ölçmenin yollarından biri de önceki anayasalarla karşılaştırma yapmaktır. Bu nedenle bu çalışmada üzerinde durulan temel konular olan insan hakları ve demokrasi bakımından anayasal düzeyde Türkiye'nin tecrübesini daha iyi anlayabilmek için önceki anayasalar üzerinde de durulmasının yararlı olacağı düşüncesinden hareket edilmiştir.

Üçüncü bölümde 1982 Anayasasının özellikleri ve Türkiye – Avrupa Birliği çerçevesinde 1982 Anayasasında yapılan değişiklikler ele alınmıştır. Bölümde önce Türkiye – AB ilişkilerini düzenlemede esas alınan belgelerde insan hakları ve demokrasi konusu ele alınmış, sonra 1982 Anayasasında yapılan 4709 sayılı ve 5170

sayılı Anayasa değişiklikleri üzerinde durulmuştur. Bölümün sonunda ise süreci takip edebilmek, AB'nin süreç hakkındaki düşüncelerini görebilmek ve değerlendirmelerde bulunabilmek için yapılan değişiklerin İlerleme Raporlarına nasıl yansıdığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Sonuç kısmında ise demokrasi ve insan hakları konusunda Türkiye tecrübesinin AB beklentileri doğrultusunda bir yön izleyip izlemediği, Türkiye açısından bu değişikliklerin ne anlama geldiğinin bir değerlendirilmesi yapılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

İNSAN HAKLARI VE DEMOKRASİ KAVRAMLARININ TANIMI VE ÖZELLİKLERİ

1.1. İNSAN HAKLARININ TANIMI

İkinci Dünya Savaşından sonra günlük kullanıma yaygın olarak giren İnsan Hakları terimi 20. ve 21. yüzyılların temel terimlerinden biri olmuştur. Tanımı ve içeriği hakkında bir çok şey yazılıp söylenen İnsan Hakları terimi ne anlama gelmektedir? Günümüzde bireyin sahip olduğu veya sahip olduğu düşünülen bütün çıkarları, menfaatleri insan hakları kavramı içine sokulmaktadır. En kısa ve bilindik tanımıyla “insan hakları, insanın sadece insan olmasından dolayı elde ettiği haklar” olarak tanımlanmaktadır. Terimi daha detaylı incelemek konumuz açısından faydalı olacaktır.

İnsan haklarının ne anlama geldiğini açıklayabilmek için terimi oluşturan iki kavramın anlamını araştırmayla başlayabiliriz.

“İnsan hakları” teriminde yer alan ilk kavram olan insan “*iki eli, dik duran, konuşan, akıl sahibi memeli*”¹, “*memelilerin insanımsıgiller ya da insangiller(Hominidae) ailesinin ve insan (Homo) cinsinin tek türü (Homo sapiens)*”² anlamına gelmektedir. İnsan kavramı, insan cinsinden olanları belirtmek için kullanılmaktadır.

Hukuk doktrininde haklara ve borçlara sahip olabilen varlıklara “kişi” ya da “şahıs” denmektedir. Hukuk düzenince “kişi” terimi gerçek ve tüzel olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Gerçek kişiler olan “insan” ve hukuki kişilik kazanmış varlıklar olan “tüzel kişiler” haklara ve borçlara sahip olabilirler. Hukuk doktrininde, genel

¹ Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi, Sabah Gazetesi Yayınları, 1992, 9. Cilt, s. 515.

² Grolier International Americana Encyclopedia, Sabah Gazetesi Yayınları, 1993, Cilt 7, s. 381.

olarak, çocuğun sağ doğmak koşuluyla haklara ve borçlara sahip olacağı belirtilmektedir. Böylece hak kavramının bireye sıkıca bağlı olduğu belirtilir.

İlk zamanlarda doğa içinde bulunan insan sürekli olarak doğa tarafından etkilenmiş, doğa tarafından yönlendirilmiştir. Ancak akıla ve düşünme yeteneğine sahip olan insan zaman geçtikçe doğayla başa çıkmayı öğrenmiş ve doğayı yetenekleriyle kendi çıkarları doğrultusunda etkileyebilmiş, kontrol altına almıştır. İnsanı doğadaki diğer varlıklardan ayırıcı özelliklerin başında bu özellik gelmektedir.

Canlılar dünyasında yer alan insan diğer canlı varlıklara göre bir çok üstün özelliğe sahiptir. Düşünebilen bir varlık olan insan toplum içinde yaşabilmekte ve bu süreçle birlikte toplumun içinde birey niteliği kazanabilmektedir. Böylece çevresindekilerle ilişki içine girmekte, bazı şeylere sahip olmakta, şartlara göre de toplumun diğer bireyleriyle çatışma içine girebilmektedir.

İnsanların toplumu oluşturma nedenleri hakkında farklı görüşler³ ortaya atılsa da, toplum insanların meydana getirdiği sosyal ilişkiler sistemi bütününden oluşmaktadır. Toplum içinde çeşitli ilişkiler ve çıkar çatışmaları vardır. Toplumun içinde olan birey bu etkileşimlerin odağında yer alır. Birbirini etkiler biçimde, karşılıklı olarak insanın topluma ve toplumun da insana olan etkileri vardır. Toplumun içinde meydana gelen bu etkileşimler beraberinde bazı hak ve yetkileri de beraberinde getirmektedir.⁴

İnsanın özgür bir doğası vardır. Özgürlük, insan iradesinin üzerinde herhangi bir dış müdahalenin, kısıtlamanın, baskıların olmamasıdır. Ancak bu özgürlük toplumla karşılaştığı anda bir sınırla karşılaşır. “Özgürlük” kavramının içinin doldurulmasında, tanımlanmasında tarihi süreç içinde önemli bir rol oynamış olan “1789 İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisi”nde “Özgürlük, başkasına zarar vermeyen her şeyi yapabilme gücüdür; bundan ötürü her insanın doğal haklarının kullanılmasının sınırı; toplumun diğer üyelerine aynı haktan yararlanmayı sağlayan sınırdır: bu sınırlar ancak yasa ile belirtilebilir. Yasa yalnız toplum için zararlı olan

³ Hobbes, Locke ve Rousseau'nun görüşleri.

⁴ Anıl Çeçen, **İnsan Hakları**, Savaş Yayınevi, 3. Basım, Ankara, 2000, s. 8.

hareketleri yasaklayabilir...” şeklinde açıklanmaktadır. Özgürlük kavramı, felsefi açıdan çeşitli biçimlerde yorumlanabilse bile, pratik bakımdan hukuksal ve siyasal bir özelliğe sahip bir kavramdır. Çünkü toplumun hukuk ve siyasal düzeni, kişinin iç dünyasındaki isteklere, aklının kararlarına uyduğu, bunların gerçekleşmesine cevap verdiği yani bireyin özgürlüğüne izin verdiği taktirde özgürlükten söz edilebilir.⁵ Toplum içinde yaşamaya başlayan insanlar, toplumun koyduğu kurallar çerçevesinde hareket etmekte ve bunun sonucunda doğal özgürlüklerinin toplum düzeni içinde sınırlanmasını kabul ederken, bunun karşılığında bazı haklara da sahip olmaktadır.⁶

İnsanın, düzenli bir toplum içinde yaşamaya başlaması, insan hakları terimi içindeki, ikinci kelime olan “hak” kavramını karşımıza çıkarır. Hak kavramı öğretilerde birçok kere değişik biçimlerde tanımlanmıştır. Bir tanıma göre hak sözcüğü “doğruluk, tanrı ve hukukun kişilere tanıdığı yetki”⁷ olarak tanımlanmış, bir başka tanıma göre ise “hak, hukuk düzeni tarafından kişilere tanınmış olan yetkililerdir. Diğer bir tanımla hak hukuk düzeni tarafından tanınan ve korunmasını isteme hususunda ferdin yetkili sayıldığı menfaattir”⁸

Bir başka tanımda hak kavramının, hukuki ilişkilerin birinci ve temel ögesi olduğu belirtilmiştir.⁹ Böylece hak hukuki ilişkinin çekirdeği olmaktadır. Haklar sadece bir hukuk düzeni içinde yer alabilirler ve hukuk düzeninin belirlemiş olduğu kurallara bağlanarak belirgin ve etkili bir nitelik kazanabilirler.¹⁰ Hukuk düzenin tanımadığı bir yetki, korumadığı bir menfaat hak olarak değerlendirilemez.¹¹ Böylece hak kavramının hukuk kurallarından ortaya çıktığı tespit edilebilir. Yani hak, hukuk düzeni tarafından korunan çikardır. Daha açık bir anlatımla hak, hukuken

⁵ Ahmet Mumcu, **İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri**, Savaş Yayınları, Yenilenmiş İkinci Baskı, Ankara, 1994, s.16.

⁶ Çeçen, a.g.e., s. 9.

⁷ Refik Korkusuz, **Uluslararası Belgelerde ve Türk Anayasası'nda Temel Hak ve Özgürlükler**, Özrenk Matbaacılık, İstanbul, 1998, s. 7.

⁸ Turgut Akıntürk, **Medeni Hukuk**, Beta Basım Yayım Dağıtım, 9. Baskı, İstanbul, 2003, s. 29.

⁹ Erol Akı, **Hukukun Temel Kavramları**, Fakülteler Kitabevi, 6. Baskı, İzmir, 2001, s. 124.

¹⁰ y.a.g.e., s. 124.

¹¹ Akıntürk, a.g.e., s. 29.

korunan çıkarların gerçekleştirilmesi amacıyla bireye hukuk düzeni tarafından sağlanan ve kullanılması onun kendi iradesine bırakılan bir hukuk kudretidir.¹²

Hak kavramının bireylerin toplumsal yaşama geçmesiyle birlikte ortaya çıktığı görülür. Devlet kendi egemenliği altında yaşayan insanları koruyacağını, isteklerini yerine getireceğini taahhüt ederek, onların doğuştan gelme bazı hak ve özgürlüklere sahip olduğunu kabul etmekte ve bu hak ve özgürlükleri koruyacağını belirtmektedir. Hak ve özgürlüklerinin, egemen bir devlet tarafından güvence altına alındığını gören insanlar da, bir devlet egemenliği altında olmanın getirdiği sınırlamalara güvence karşılığında rıza göstermişlerdir.¹³ Böylece haklar, devlet ve devletin hukuk düzeni aracılığıyla güvence altına alınmıştır.

Her hukuk düzeni içinde bulunduğu toplumun koşullarına uygun olan hakları koruma altına almış ve düzenlemiştir. Bunun nedeni her ülkenin doğal koşullarının ve buna bağlı olarak toplumsal koşullarının farklı olduğu ve böylece hakların düzenlenmesinin farklı biçimlerde gerçekleşmesidir. Böylece hak kavramının zamana, yere ve topluma göre değişiklik gösteren bir içeriğe ve anlama sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Belirli bir toplumda hak olarak ele alınan bir durum daha sonraki süreçte hak olmaktan çıkarılabileceği gibi, tersi olarak daha önce hak olarak ele alınmayan bir durum daha sonra anayasa veya yasalarla hak olarak düzenlenebilir.¹⁴

Hak, hukuk düzeni tarafından bireyin korunan çıkarlarının ve menfaatlerinin bütününe oluşturan ve bireyin bu bütünün korunması konusunda devlet müdahalesini isteme yetkisi olmaktadır. Buradan “İnsan Hakları” terimine baktığımızda, insan hakları teriminin anlamının hak terimine göre daha kapsamlı olduğunu görürüz. Hak kavramı, insan hakları kavramıyla belli açılardan ilgili olmakla birlikte, ondan daha dar ve daha fazla tamamlayıcı bir özelliğe sahip olmaktadır. Şöyle ki hak kavramı, insan haklarından sadece pozitif hukuk düzeni içinde yer almış olanları tanımlamaktadır. Ancak önemi insan hakları listesinde yer alanların pozitif hukuk normu haline getirilmesiyle, onları devletin koruması altına alınmasını sağlamasıdır.

¹² Korkusuz, a.g.e., s. 7.

¹³ Çeçen, a.g.e., s. 9.

¹⁴ Çeçen, a.g.e., s. 10.

“İnsan hakları” teriminin yaygın kullanımı 20. yüzyılın ortalarında başlar. “Temel haklar”, “tabii haklar” olarak nitelenen haklar 1945’ten sonraki gelişmelere bağlı olarak “insan hakları” olarak nitelenmeye başlamıştır.¹⁵ İnsan hakları terimi bu alanda kullanılmakta olan terimlerin en geniş ve kapsamlısıdır. Terim, insanlığın belli bir gelişme çağında, teorik olarak bütün insanlara tanınması gereken ideal bir haklar listesini ifade etmektedir.¹⁶ İnsan hakları terimiyle “olanlar” ve “olması gerekenler” birlikte anlatılmak istenmektedir. Yani sadece ülkenin anayasa ve yasalarının kapsamında bulunanlar değil, henüz pozitif normlar listesinde yer almayanlar da insan hakları listesindedir. Bu nedenle insan hakları terimi ve listesi “ulaşılacak hedefler programı”nı oluşturmakta ve listelemektedir.¹⁷

İnsan hakları kişinin insan olmasından kaynaklanan yadsınamaz, dokunulmaz, devredilmez ve vazgeçilmez doğal kazanımlarını, haklarını ifade eder. Gerçekten de insan hakları terimi kavramın hem niteliğini, içeriğini hem de kaynağını belirtici niteliktedir. Bu haklar hiçbir kısıtlama olmaksızın bütün insanların sahip olduğu ve insan olmanın beraberinde getirdiği özelliklerin hepsinin kapsamaktadır.

İnsan haklarının kaynağını insan, daha açık bir deyişle insanın kendi doğası oluşturmaktadır.¹⁸ “Haklar” ve “özgürlükler” ise insan haklarının konusunu oluştururlar.¹⁹ İnsan haklarının ele aldığı çerçeve belirlenir.

İnsan hakları, doğal hukuk anlayışıyla temellendirilir. İnsan hakları, insanların siyasal toplum öncesi sahip olduğu “doğal hakları” ve “özgürlükleri”

¹⁵Zeki Hafizoğulları, “İnsan Hakları Olarak Kişilik Hakları ve Kişilik Haklarının Korunması”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Cilt 46, Yıl 1997, Sayı 14, Ankara, 2000, s. 3.

¹⁶Münci Kapani, **Kamu Hürriyetleri**, Yetkin Yayınları, Yedinci Baskı, Ankara, 1993, s. 14.

¹⁷y.a.g.e., s. 14.

¹⁸Halil Kalabalık, **İnsan Hakları Hukuku Ders Notları**, Değişim Yayınları, Birinci Basım, İstanbul, 2004, s. 10.

¹⁹y.a.g.e., s. 4.

kapsadığı gibi, insan doğasının kendisinin insanca bir yaşam için korunması anlayışına dayanan bir “öz” taşıdığını kabul eder.²⁰

Söz konusu “doğal haklar” ve “öz”, doktrinde ve bütün insan hakları belgelerinde kabul edildiği gibi bireyin, yaşama, maddi ve manevi varlığını geliştirme, insanlık dışı ve onur kırıcı muameleye ve cezaya maruz kalmama, özgürlüğünün sağlanması gibi temel kavram ve özellikleri kapsamaktadır. Ancak doktrinde de kabul edildiği üzere “yaşama hakkı” insan olmanın getirdiği haklar listesinin başında yer almaktadır.

İnsan hakları listesinin içeriğinin siyasal sistemlere ve onların ideolojilerine göre değişiklik ve öncelik gösterdiği görülür. Liberal düşüncenin egemen olduğu Batı’da, siyasal ve medeni hakların ön planda olduğu tespit edilebilir. Sosyalist düşünce de ise ekonomik ve sosyal hakların öne çıktığı görülür. Üçüncü dünyacılarda ise ulusal bağımsızlık ve kalkınma gibi kolektif haklar üzerinde durulur. İnsan haklarına uluslararası standart oluşturma çabaları çerçevesinde, bu farklı bakış açıları bir araya getirilmeye çalışılmıştır. Bu çabaların sonucunda, üç insan hakları kategorisinin geçerliliği Birleşmiş Milletler metinlerinde ifade edilmiş ve biraraya getirilmiştir.²¹

1.2. DEMOKRASİNİN TANIMI

“Demokrasi” terimi birçok temel siyaset bilimi terimi gibi iki kelimedenden oluşmuştur. Bunlar “halk, belli bir kentte yaşayan vatandaş” anlamına gelen “demos” ve “iktidar”, “egemenlik” anlamına gelen “kratos” kelimeleridir. Böylece halkın yönetimi anlamı çıkarılabilecek olan demokrasi kelimesi, daha geniş anlama sahiptir. Amerika’nın Başkanlarından Abraham Lincoln’ün ünlü demokrasi tanımı olan “halkın, halk tarafından, halk için yönetimi (*government of the people, by the people, for the people*)” demokrasiyi belli açılardan tanımlamakla birlikte ancak demokrasiyi

²⁰ İhsan Dağı - Necati Polat, **Herkes İçin Demokrasi ve İnsan Hakları**, Liberte Yayınları, İkinci Baskı, Ankara, 2004, s. 38.

²¹ y.a.g.e., s. 37.

giriş açısından açıklamaya yardımcı olabilir. Terim içeriği bakımından kuşkusuz ki daha geniş anlamlara sahip olmaktadır.

Çağımızın hakim siyasal doktrini olan demokrasi, iktidarların meşruluğunu sağlamada dayanak yapılan, egemenliğin en önemli kaynağıdır. Bu bakımdan her ülke kendini demokratik olarak tanımlamaktadır. Böylece halka dayandığını iddia ederek egemenliğinin, iktidarının meşru olduğunu kanıtlamak istemektedir.

Yunun site devletlerin ortaya çıkmış olan demokratik rejimler, uygulama bakımından Yunan site devletleri ve Yunan site devletlerine benzeyen küçük sosyal topluluklarda “doğrudan demokrasi” olarak uygulanmak suretiyle ortaya çıkmıştır.²² Demokrasi, ortaya çıktığı tarihten günümüze kadar çeşitli aşamalar geçirmiş, farklı anlamlara sahip olmuştur. Klasik demokrasi, Liberal demokrasi, Marksist demokrasi, Batı demokrasisi gibi anlamlara sahip olan demokrasi, ayrıca çoğulcu demokrasi, çoğunlukçu demokrasi, katılımcı demokrasi gibi biçimlere de sahip olmaktadır. Anlamı ve biçimi ne olursa olsun pratikte demokrasi, halkın büyük çoğunlunun temsilciliğini yapan yönetim olarak anlaşılmaktadır.²³

Demokratik bir yönetimi, tarif etmek için çeşitli unsurlar kullanılmaktadır. Bu unsurlar olmadan bir yönetimin demokratik olamayacağı varsayılmaktadır. Bunlar: kişi ve toplum ilişkilerinin belirlenmesi sürecine halkın tümüyle katılması, azınlık haklarının sağlanması, kişi hak ve özgürlüklerinin korunması, fırsat eşitliğinin sağlanması,²⁴ serbest seçimler, çok partili siyasi hayattır.²⁵

Demokrasi toplum - devlet ilişkilerinde biçimi belirler. Demokrasilerde siyasal iktidar gücünü halktan alır ve siyasal iktidar halk tarafından yaratıldığı için, halkın üstünde bir başka güç yoktur. Dolayısıyla demokrasilerde bütün güçler gücünü halktan alır. Demokratik toplumda bütün ilişkilerde halkın en yüksek

²² Maurice Duverger, **Siyasal Rejimler**, (Çeviren: Teoman Tunçdoğan), Sosyal Yayınlar, Birinci Basım, İstanbul, 1986, s. 16.

²³ Anthony Arblaster, **Demokrasi**, (Çeviren: Nilüfer Yılmaz), Doruk Yayıncılık, Birinci Baskı, Ankara, 1999, s. 15.

²⁴ Esat Çam, **Siyaset Bilimine Giriş**, Der Yayınları, Genişletilmiş Altıncı Basım, İstanbul, 1999, s. 388.

²⁵ Ergun Özbudun, **Türk Anayasa Hukuku**, Yetkin Yayınları, 7. Baskı, Ankara, 2002, ss. 84-98.

konuma sahip olması toplumsal barış ve siyasi istikrarın da bir ön şartı konumunu almaktadır.²⁶

1.3. İNSAN HAKLARI – DEMOKRASİ İLİŞKİSİ

“Demokrasi” ve “insan hakları” birbiriyle bağlantılı kavramlar olarak kullanılmaktadır. Gerçekten de kendisini demokratik olarak niteleyen her rejim aynı zamanda insan haklarına dayandığını iddia etmektedir. Aynı şekilde insan haklarını temel aldığı iddia eden bir rejim de aynı zamanda demokratik olduğunu belirtmektedir. Buna bağlı olarak kavramlar arasında doğrusal bağlantı olduğu çıkarımına gidilmiştir.

İnsan hakları ve demokrasi kavramlarının gelişimi paralel bir seyir izlemiştir. Siyasal iktidarlara sınırlamalar getirilmeye başlandığı andan itibaren yapılan bütün hareketlerin temelinde insan hakları kavramı yer almıştır. Siyasal iktidarlara getirilen bu sınırlamalara bağlı olarak demokrasi de gelişmeye başlamış ve insan hakları ve demokrasi kavramları birbirinden ayrılmaz duruma gelmişlerdir. Bunun sonucunda biri olmadan diğeri de olmaz biçimde birbirine bağlı iki kavram konumuna gelmişlerdir.²⁷

Toplumunu oluşturan bireylerin “halk” adı verilen, bireylerin toplamından oluşan birliğin üyesi olduğu ve demokrasinin de en genel anlamıyla halkın yönetimi, halkın kendi kendisini yönetmesi anlamlarını taşıdığına göre halk, kendisi için en iyi yönetim biçimi olan demokraside kendi kendisine zulüm yapmayacağı, kendi haklarını çiğnemeyeceği için demokrasilerde insan hakları tam olarak geliştirilebilecek ve korunabilecektir.²⁸ Ancak bu korumayı sağlayabilecek demokrasi anlayışı kuşkusuz ki “Klasik, Liberal, Çoğulcu demokrasi” anlayışıdır. Çünkü bu demokrasi anlayışı toplumun yönetimi açısından çoğunluğun iradesine dayanır. Ancak çoğunluğun iradesi mutlak ve sınırsız değildir. Çoğunluğun iradesi,

²⁶ Dağı, Polat, a.g.e., s. 3.

²⁷ Hikmet Sami Türk, **Türkiye’de ve Dünya’da İnsan Hakları**, İnsan Hakları Koordinatör Üst Kurul Yayını, No:5, II. Baskı, Ankara, 1999, s.32.

²⁸ Alaeddin Şenel, **İnsanlık Tarihi Boyunca İnsan Hakları Demokrasi İlişkisi**, İzmir Barosu İnsan Hakları Hukuku ve Hukuk Araştırmaları Merkezi Yayını, İzmir, 1996, s. 162.

azınlığı koruyacak biçimde sınırlanmıştır. Yani toplumda farklı görüşlere, muhalefete yer verilmektedir. Çoğunlukçu demokrasiyle, çoğulcu demokrasi arasındaki temel fark buradadır. Azınlık bir gün çoğunluğu oluşturabilir. Bu hak beraberinde bütün insan hak ve özgürlüklerini (düşünce hürriyeti, ifade hürriyet, muhalefet hakkı, örgütlenme özgürlüğü, yaşama hakkı, vd...) beraberinde getirir.²⁹

Komünizm’de bireyi özgürleştirme amacı taşıyan Marxist devlet anlayışı ve Marxist demokraside özgürlükler birer araç olarak değil amaç olarak ele alınmakta ve demokrasiye özgürlükçü olmayan bir yoldan varmayı amaçlamıştır.³⁰ Marxist demokrasi, Klasik demokrasinin aksine “gelecekteki tam özgürlük” için bugün sahip olunan özgürlükleri feda eder.³¹ Dolayısıyla bu rejimde insan haklarının korunup geliştirilmesinden söz edilemez.

Faşizmin aşırı milliyetçi, devleti yücelten anlayışında da insan haklarından söz edilmesi mümkün değildir. Faşizm, bireysel, siyasal, sosyal özgürlükleri, insan haklarını devlet adına kısıtlayan veya inkar eden, demokrasiye karşıt totaliter bir siyasal sistem olarak karşımıza çıkmaktadır. İtalyan faşist diktatör Benito Mussolini’nin birkaç cümlesinin yazılması faşist anlayışı ve faşizmin insan ve insan hakları hakkındaki düşüncelerini anlamada yardımcı olabilir:

“Faşist anlayış, bireyciliğe karşı devletten yana ve ancak, tarihsel varlığında insanın evrensel irade ve bilinci olan devletle özdeş olduğu ölçüde bireyden yanadır. Mutlakçılığa tepki göstermek gereksinmesinden doğan ve devlet, halk iradesi ve bilinci biçimine girdiği zaman tarihsel işlevini kaybeden klasik liberalizme karşıdır.”³²

Bu ifadelerden anlaşılacağı gibi, faşizm insana gereken değeri vermemektedir. Bireyi devleti oluşturan bir öge olarak görmekte ve insanı devletin içinde eritmektedir. Ayrıca halkın iradesinden oluşan demokrasi yönetimine karşıdır. Dolayısıyla faşizm’de insan haklarının ve demokrasinin anlamı olmamaktadır.

²⁹ Kapani, a.g.e., s. 172.

³⁰ Çeçen, a.g.e., s. 60.

³¹ Kapani, a.g.e., s. 173.

³² Mumcu, a.g.e., s. 111-112.

İnsan hakları, siyasal iktidarlar açısından halka dayandıklarını yani demokratik olduklarını belirtmenin bir ölçütü konumuna gelmiştir. Dolayısıyla insan hakları, siyasal rejimler açısından meşruluğun ölçütü durumundadır. Siyasal rejimler, insan haklarını korudukları ölçüde meşru hale gelmekte veya meşruluklarını korumakta ve devam ettirmektedirler.³³ Bu nedenle hemen hemen bütün siyasal rejimler demokratik olduklarını iddia etmektedir. Hitler kendi oluşturduğu sisteme “gerçek demokrasi” demiştir. Mussolini “merkez otoriter demokrasi”, Nasır “başkanlık demokrasisi”, Sukarno “güdümlü demokrasi, Franco “organik demokrasi”, Eyüphan “temel demokrasi” olarak yönetimlerini nitelemişlerdir. Hatta demokratik sistemle ilişki olmayan bir sistemin başkanı olan Mao bile kendi sistemini demokrasiyle ilişkilendirerek “yeni demokrasi” olarak adlandırmıştır.³⁴ Dolayısıyla demokratik unsurları içinde barındırmayan yönetimlerin yöneticileri bile öyle ya da böyle bir açıdan yönetimlerinin demokrasiden destek almasını sağlamaya çalışarak yönetimlerinin meşruiyetini sağlamaya çalışmaktadırlar.

Doktrinde ve uygulamada siyasal rejim olarak demokrasi, insan haklarının gerçekleştirilmesini sağlayan düzendir. İnsan hakları da demokrasilerin düşünsel temelini oluşturmaktadır.³⁵ Dolayısıyla insan hakları düşüncesi modern demokrasilerin sine qua non’u (olmazsa olmazı) olmuştur. Böylece demokrasilerin insan hakları düşüncesini daha fazla benimsemesiyle, demokrasiler farklılıkları daha fazla içinde barındıran, temsil edilmeyene, marjinal ve böylece öteki durumda olana yer veren siyasal toplum ve sistem haline gelmektedir. İnsan hakları bütün bunların sonucunda modern demokrasilerin lingua francası (ortak dili) olmuştur.³⁶

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliğinin (SSCB) dağılmasından sonra “iki kutuplu” dünya düzeninin ortadan kalkmasıyla yeni bir dünya düzenine girilmiştir. Bu yeni dünya düzeni Amerika Birleşik Devletlerinin (ABD) egemenliğindeki “tek kutuplu” bir dünya düzenidir. Yeni düzende “insan hakları” temel bir konu olarak

³³ Jack Donnelly, **Universal Human Rights in Theory and Practice**, Cornell University Press, 1989, s. 14.

³⁴ Çeçen, a.g.e., s. 56.

³⁵ Çeçen, a.g.e., s. 53.

³⁶ Zühtü Arslan, “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında ‘Demokratik Toplum’ Kavramı”, **Türkiye’de İnsan Hakları**, Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü Yayınları, Yayın No:301, İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi Yayın No:18, I. Baskı, Ankara, Haziran 2000, s.193.

sürekli ağırlık kazanmış ve kazanmaktadır. Amerika Birleşik Devletleri Başkanlarından Jimmy Carter, Başkan seçildikten sonra yaptığı ilk toplantısında Amerika'nın insan hakları politikasının temel politika olacağını deklere etmiştir. Gerçekten de bu süreç içinde başta Amerika Birleşik Devletleri olmak üzere bütün Batılı ülkelerde insan hakları temel amaç haline gelmiştir. Bununla birlikte özellikle dış politika alanında da insan hakları ana malzeme ya da araç konumundadır. "Enstrüman"(Instrument) olarak ülkeler arası ilişkilerde, diplomatik ilişkilerde ağırlık kazanan insan hakları önem kazanmıştır. Bunun yanında insan hakları hukuksal anlamının ötesinde siyasal anlam kazanmış ve ağırlıklı olarak siyasal enstrüman, araç olarak kullanılmaya başlanmıştır. ABD eski Dışişleri Bakanlarında Kissinger'in sözleri bunu açıkça belirtmektedir: "*Dünyanın gelmiş geçmiş en büyük imparatorluğu Sovyetler Birliği için Amerika tek bir kurşun atmamıştır. Dünyanın gelmiş geçmiş en büyük imparatorluğunu yıkmak için elimizde çok büyük bir silah vardı. Atom bombasından daha güçlü bir silahtı. Bu da insan haklarıydı.*"³⁷

İnsan hakları demokratik yönetimlere geçiş nedenlerinden birini oluşturmuştur.³⁸ Böylece demokratikleşmenin temel değeri olarak anlam kazanan insan hakları, demokratik olmanın temel göstergesi sayılmaktadır. Dış politika alanında da anlam kazanmasıyla ulaşılması gereken temel değer konumunu almış, ülkelerin birbirlerine dikte ettirdikleri bir konum kazanmıştır. Bütün bunlar insan haklarının demokrasinin temel değeri olduğunu, bunun da ötesinde demokratik yönetimlerin içinde barındırması gereken değerleri taşıdığı gerçeğini hem desteklemekte hem de ortadan kaldıramamaktadır. İnsan hakları, demokratik yönetimlerde en iyi şekilde gerçekleştirilebilir.

Demokrasiler, insan haklarının hukuksal açıdan güvence altına alınmasıyla var olabilir. Hak ve özgürlüklerinin hukuksal açıdan güvence altına alınmaması durumunda insan güvensizlik ve korku içinde yaşar.³⁹ Her an sahip olduğu hak ve

³⁷ Anıl Çeçen, "Günümüz Koşullarında İnsan Haklarının Genel Görünümü", Türkiye'de İnsan Hakları, **Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü**, Yayın No:301, İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi Yayın No:18, I. Baskı, Ankara, Haziran 2000, s. 4.

³⁸ Aytekin Yılmaz, **Modern Demokrasi Gelişimi ve Sorunları**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2000, s. 49.

³⁹ Zafer Gören, **Temel Hak Genel Teorisi**, D.E.Ü. Rektörlük Matbaası, 4. Bası, İzmir, 2000, s. 110.

özgürlüklerinin kendisinden alınacağı baskısı altında kalır. Halkın kendisini yönetenleri seçmesi halkın hak ve özgürlüklere sahip olduğunu ve hak ve özgürlükleri kullanabildiğini göstermektedir. Bu nedenle insan hakları ve demokrasi arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır.⁴⁰ Demokrasi, halkın egemenliği kullanmasını sağlayan ve siyasal açıdan halk egemenliği anlamına geldiğine göre insan haklarını gerçekleştirebilecek olan yönetim de demokrasi olacaktır.

1.4. AVRUPA BİRLİĞİ SÜRECİNDE İNSAN HAKLARI VE DEMOKRASİ

İkinci Dünya Savaşından sonra, Avrupa'daki siyasi ve ekonomik kavgaların önüne geçmek, Üçüncü Dünya Savaşının çıkma ihtimalini önlemek ve Birleşik Avrupa yaratma düşüncesini gerçekleştirme girişimleri başlamıştır. Bu ekonomik ve siyasi entegrasyonlar Avrupa Ekonomik Topluluğu, Avrupa Topluluğu ve en son Avrupa Birliği adını almıştır. Başlangıçta ilk kurulma amacı olarak ekonomik entegrasyonu hedef alan Birlik, gelişme süreci içinde siyasi entegrasyon hedefini de ilk sıraya geçirirken, ekonomik ve siyasi birlik olma hedefi amaçlamıştır.

Avrupa Birliği, Şubat 1992'de imzalanan Maastricht Antlaşmasından sonra kurulmuştur. Avrupa Birliğinin temelini oluşturan kurucu antlaşmaları olan Avrupa Kömür Çelik Topluluğu Antlaşması (AAKÇTA), Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu Antlaşması (AAETA) ve Avrupa Ekonomik Topluluğu Antlaşması (AETA) insan haklarının korunmasına yönelik hükümler getirmemiş ve insan haklarının korunmasına yönelik olarak bir temel haklar kataloğu içermemiştir.⁴¹ Sadece Avrupa Ekonomik Topluluğu Antlaşmasında, antlaşmanın amacının pazar özgürlükleri yani malların, hizmetlerin, kişilerin serbest dolaşımı konusu, kadın ve erkekler için ücretlerde eşitlik ve genel olarak ayrımcılık yasağı gibi konular yer aldığı görülür.⁴² İnsan haklarına yönelik olarak hükümlerin bulunmamasının nedenlerinden biri, Avrupa Birliği'nin temeli olan Avrupa Topluluklarının başlangıçtaki dikkatlerini, 2.

⁴⁰ Oktay Uygun, "Türkiye'de Demokrasi ve İnsan Hakları", **Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi** Enstitüsü, 1. Baskı, 1996, s.6.

⁴¹ Ayhan Döner, **İnsan Haklarının Uluslararası Alanda Korunması ve Avrupa Sistemi**, Seçkin Yayıncılık, Birinci Baskı, Ankara, 2003, s. 118., Kalabalık, a.g.e., s. 155.

⁴² y.a.g.e., s. 118.

Dünya Savaşı sonrasında Avrupa'nın ekonomik olarak yeniden yapılandırılmasına vermiş olmalarıdır. Yapılmakta olan ekonomik entegrasyon sürecinin insan hakları üzerinde bir negatif etkisinin olmayacağı görüşü hakim bulunmaktaydı. İkinci olarak, o zamanki bakış açısına göre antlaşmaların tarafı olan devletler insan hakları gibi konuların ulusal yargı organlarının korunması gerektiğini belirtiyorlardı.⁴³

Ancak Avrupa Birliğini kuran antlaşmalarla birlikte, üye devletlerin egemenlik haklarında devirlerin meydana gelmiştir. Daha önce üye devletlerin egemenliğinde bulunan ve egemenlik hakkına dayanan bir çok alanda Birlik ön plana çıkarak rol oynamaya başlamıştır. Buna paralel olarak da, söz konusu bu alanlarda ulusal yasama organlarından daha çok Birlik organlarının düzenlemelerde bulunduğu görülmüş ve siyasi entegrasyon arttıkça Birlik organlarının düzenleme alanlarının ve yoğunluğunun da arttığı tespit edilmiştir. Böylece bir çok alanda üye devletlerde olduğu gibi bireylerin hukuki durumlarının da Birlik tarafından düzenlenmesi sonucu doğmuştur. Birlik antlaşmalarında, insan haklarının yasama sürecinden geçip hukuk düzeninde yerini alan, hakları tespit eden ve koruyan hükümlerin bulunmaması ve buna bağlı olarak bir temel haklar kataloğunun da bulunmaması, Birlik organları ve işlemleri karşısında üye devlet vatandaşlarının temel haklarının korunması sorununu ortaya çıkarmıştır. Gerçekten de bir taraftan Birlik işlemlerinin doğrudan uygulanması diğer taraftan Birlik işlemlerinin ulusal normlar karşısındaki üstünlüğü, Birlik çerçevesinde insan haklarının nasıl korunacağı sorununu gündeme getirmiştir.⁴⁴

1.4.1. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS), Avrupa Birliği içinde insan hakları ve demokrasinin korunması ve gelişmesinde özel olarak öneme sahiptir. Avrupa Birliği organlarının yapmış olduğu hukuki veya siyasi metinlerin birçoğunda AİHS ile ilgili hükümler veya AİHS'e atıflar yapılmıştır. 1986 Avrupa Tek Senedi'nin başlangıç bölümünün 3. paragrafında, "Üye devletler, kendi anayasaları ve yasaları ile Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde (İnsan Haklarını ve Temel Özgürlüklerini

⁴³ Kalabalık, a.g.e, ss. 155-156.

⁴⁴ Döner, a.g.e., ss. 118-119.

Koruma Avrupa Sözleşmesi) ve Avrupa Sosyal Şartında tanınan temel haklar ve özellikle özgürlük, eşitlik ve sosyal adalet temelinde demokrasiyi geliştirmede kararlı olduklarını vurgularlar.”⁴⁵ Aynı şekilde 1992 Avrupa Birliği (Maastricht) Antlaşması’nın (eski) F/2 (yeni) 6/2. maddesinde “Birlik, 4 Kasım 1950’de Roma’da imzalanmış Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde güvence altına alınmış olduğu ve üye devletlerin müşterek anayasal geleneklerinden kaynaklandığı gibi, temel haklara Topluluk hukukunun genel prensipleri olarak saygılı olacaktır.”⁴⁶ ifadeleri yer alır.

1.4.2. Avrupa Birliği Organları Aracılığıyla İnsan Hakları ve Demokrasinin Korunması

Avrupa Birliği, insan hakları ve demokrasiyi organları olan Avrupa Birliği Komisyonu, Avrupa Birliği Konseyi, Avrupa Birliği Parlamentosu ve Avrupa Adalet Divanı aracılığıyla korumaktadır. Aşağıda bu konu ele alınmıştır.

1.4.2.1. Avrupa Adalet Divanı

Birlik içinde insan haklarının korunması, Birliğin temel yargı organı konumundaki Avrupa Adalet Divanı⁴⁷ veya diğer adıyla Avrupa Topluluğu Adalet Divanı yoluyla sağlanmıştır. Avrupa Birliği diğer uluslararası örgütlenmelerden sahip olduğu kendine özgü (sui generis) yapısıyla ayrılmaktadır. Avrupa Birliğini diğer örgütlenmelerden ayıran en önemli özellik, ulaşılmak istenen amaçlara yapısal (anayasal) ve sürekli organlar vasıtasıyla ulaşılmaya çalışılmasıdır. Bu organlardan birini de Adalet Divanı oluşturmaktadır.⁴⁸

7 Ekim 1958 tarihinde kurulan Avrupa Adalet Divanı Lüksembourg’da bulunmaktadır. Divan Avrupa Birliğinin temel yargı organı konumundadır. Adalet Divanı Topluluğu kuran antlaşmaların uygulanmasında ve yorumlanmasında hukuka

⁴⁵ <http://europa.eu.int/eur-lex/en/treaties/selected/livre510.html> (10.12.2006).

⁴⁶ <http://europa.eu.int/en/record/mt/title1.html> (10.12.2006).

⁴⁷ Doktrinde kimi kaynaklarda Avrupa Toplulukları Adalet Divanı (ATAD) kimi kaynaklarda Avrupa Adalet Divanı (AAD) olarak geçmektedir. Ancak İngilizce adı “European Court of Justice” olduğu için Avrupa Adalet Divanı terimi kullanılacaktır.

⁴⁸ Enver Bozkurt, Mehmet Özcan, Arif Köktaş, **Avrupa Birliği Hukuku**, Noel Yayın Dağıtım, 1. Baskı, Ankara, 2001, s. 83.

uygunluğu güvence altına alır. Mahkeme, Avrupa Birliği çerçevesinde imzalanan antlaşmaların ye devletler tarafından uygun biçimde yorumlanmasını ve ulusal hukuktan üstün olarak uygulanmasını sağlar. Adalet Divanı 25 Yargıç ve 8 Kanun Szcsnden oluşur. Yargıçlar ve Kanun Sözcüleri altı yılda bir yenilenebilir dönemler için ye devletlerin hkmetlerinin ortak mutabakatıyla atanmaktadır. Hakimler ve kanun sözcüleri, kendi ülkelerinin en yüksek yargı kurumlarınca bağımsızlıkları kuşkların ötesinde olan ve atanmak için gerekli yeteneğe sahip olan veya yeteneği onaylanmışlar arasından seçilirler.⁴⁹

Avrupa Adalet Divanı, kurulduğu yıl olan 1958'den 1969 yılına kadar insan hakları ve temel haklar konularına karşı, ulusal anayasa hukuku konularıyla ilgilenmek istemediği için, mesafeli bir tutum takınmıştır. Mahkeme ilk kez 1969 yılında verdiği Stauder Davası kararı ile temel hakların korunması konusunda daha aktif bir rol oynamaya başlamıştır. Mahkeme, Topluluk Hukukunun genel ilkelerinin temel hakların korunması mekanizmasını da içerdiğini belirtmiştir.⁵⁰

Stauder Davasında, Komisyonun almış olduğu bir karar ele alınmıştır. Şahsi bilgilerin gizli tutulması ile ilgili olarak açılan dava'da, Komisyonun sosyal yardımlardan yararlanan kişilerin kendi adlarına düzenlenmiş belgeyi göstermeleri durumunda ucuz tereyağı alabileceklerine ilişkin karar dava konusu yapılmıştır. Davacı Stauder, Komisyonun almış olduğu bu karar karışısında, böyle bir belgeyle kimliğini açıklamak zorunda kalmasının "küçültücü" ve "ayrımcı" olduğunu belirtirken, Komisyonun almış olduğu kararın Federal Alman Anayasasının 1. maddesiyle koruma altında bulunan "insan onuru" ve 3. maddesindeki "eşitlik" ilkesine aykırı olduğunu ileri sürmüştür.⁵¹

Adalet Divanı, bu davada AETA'nın 164. maddesi olan Avrupa Topluluğu Antlaşmasının, 1997 Amsterdam Antlaşmasıyla, değişik 220. maddesinde kendisine verilen "*Avrupa Toplulukları Mahkemesi bu antlaşmanın yorumu ve uygulanmasında*

⁴⁹ http://curia.europa.eu/en/instit/presentationfr/index_cje.htm (09.12.2006).

⁵⁰ Durmuş Tezcan, Mustafa Ruhan Erdem, Oğuz Sancakdar, **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Işığında Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu**, Seçkin Yayıncılık, İkinci Baskı, Ankara, 2004, s. 33.

⁵¹ Döner, a.g.e., s. 119.

hukuka uygunluğu güvence altına alır”⁵² hükmünün kendisine verdiği yetkiye dayanarak, ilk önce topluluk hukukunun sadece antlaşmalar ve Topluluk yasama işlemlerinden ibaret olmadığını, bunun yanında yazılı olmayan hukukun genel ilkelerinin de Topluluk hukukunun kaynakları arasında bulunduğunu belirtmiş ve “*Topluluk hukuk düzeninin genel ilkeler içinde bireylerin temel haklarının da bulunduğunu ve bunları Mahkemenin korumak zorunda olduğunu*” tespitinde bulunmuştur.⁵³

Avrupa Adalet Divanı, vermiş olduğu başka bir karar olan Internationale Handelsgesellschaft kararında da Stauder kararında belirtmiş olduğu ilkeleri tekrarlayarak, temel haklara saygı gösterilmesinin, Divanın saygıyı sağlamakla yükümlü olduğu hukukun genel ilkelerinin ayrılmaz bir parçası olduğunu belirtmiştir. Divan, kararda buna ek olarak ilk defa ulusal anayasalardaki temel hakların korunması sistemlerine atıfta bulunarak Topluluğun temel hakları koruma sistemiyle üye devletlerin ortak anayasal gelenekleri arasında bağlantı kurmuştur. Buna göre alınan kararda Topluluk düzeyinde temel hakların korunmasında, Topluluğun amaç ve yapısı dikkate alınarak, Topluluğa üye devletlerin anayasalarından, anayasal ilkelerinden ve müşterek anayasal geleneklerinden yararlanılacaktır.⁵⁴

Adalet Divanının, insan haklarını ve temel haklarla ilgili gelişiminin bir sonraki aşamasında, insan hakları ile ilgili uluslararası antlaşmalarla Topluluk temel haklar koruması arasında bağlantı kurması olmuştur. Avrupa Adalet Divanının 14 Nisan 1974 tarihli Nold 2 kararı bu doğrultuda verilmiş kararların ilkinin oluşturmaktadır. Kararda, temel hakların korunmasında üye devletlerin anayasaları yanında üye devletlerin taraf oldukları uluslararası antlaşmaların da dikkate alınması gerektiği vurgulanmıştır. Bu kararla Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine (AİHS) açık olarak bir atıfta bulunulmamış olmakla birlikte dolaylı olarak Avrupa Birliğinde insan haklarının korunmasıyla AİHS arasında bağlantıyı kurmuştur. Ancak AİHS’e

⁵² Kalabalık, a.g.e., s. 157.

⁵³ Döner, a.g.e., s. 120.

⁵⁴ Döner, y.a.g.e., s. 120.

ilk doğrudan atf 25 Ekim 1975 tarihli Roland Rutili ve İçişleri Bakanlığı⁵⁵ kararıyla olmuştur. Kararda, 4 Kasım 1950'de Roma'da imzalanan AİHS'in 8, 9, 10, 11. maddelerinin ve aynı sözleşmenin 16 Eylül 1963'de Strasbourg'da imzalanan 4 numaralı Protokolünün 2. maddesinde belirtildiği gibi, demokratik bir toplumda, hakları korumak için gerekli olanlardan başka, ulusal güvenlik ve kamu güvenliği için alınan hiçbir sınırlama, yukarıda belirtilen, AİHS ve Protokollerinde bulunan, maddeler tarafından güvence altına alınmış olan hakları değiştiremez.⁵⁶

Avrupa Adalet Divanı, Birlik içinde, 7 Aralık 2000 tarihli Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı (Nice Zirvesinde) kabul edilinceye kadar olan dönemde, temel haklar listesi bulunmasa bile yapmış olduğu içtihatlarla ve içtihatlar sonucu oluşan temel haklar listesiyle insan hakları ve özgürlükleri açısından oldukça önemli gelişme sağlamıştır. Divan, içtihatlarında Birliğin sağlamakla yükümlü olduğu, hukukun genel ilkelerinden kaynaklanan bir temel haklar listesi ve temel haklar koruma sistemi olduğunu ve temel hakların korunmasında üye devletlerin ortak anayasal ilke ve gelenekleri ile başta AİHS ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) içtihatları olmak üzere insan hakları ve özgürlükleri ile ilgili uluslararası antlaşmaların bulunduğunu belirtmiştir.⁵⁷

1.4.2.2. Avrupa Birliği'nin Diğer Organların Aracılığıyla Koruma

Avrupa Topluluğu Organlarının da insan hakları ve demokrasinin gelişmesi için girişimlerde bulunduğunu görebiliriz. Avrupa Konseyi, Avrupa Parlamentosu ve Avrupa Komisyonu 5 Nisan 1977'de yayınlamış oldukları bildiride kendi yetkilerini kullanırken ve Topluluğun amaçlarını belirlerken önem verdikleri konuların başında temel haklar olduğunu vurguladılar. Ayrıca bu tutumlarının gelecekte de aynen devam edeceğini insan haklarının gerçekleştirilmesi ve korunmasına öncelikli olarak önem vereceklerini belirtiyorlardı.⁵⁸ Bildiri hukuki açıdan bağlayıcı olmasa da,

⁵⁵<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:61975J0036:EN:HTML> ; <http://www.ena.lu/europe/european-union/judgment-court-justice-rutili-case-1975.htm> (09.12.2006).

⁵⁶<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:61975J0036:EN:HTML> (09.12.2006).

⁵⁷ Döner, a.g.e., s. 121.

⁵⁸ Döner, a.g.e., s. 121.

Birlik siyasi organlarının insan hakları üzerindeki görüşlerini yansıtmış, konu üzerindeki siyasi bakış açısını ortaya koymuş, Birliğin Sözleşmeye verdiği önem vurgulanarak, insan haklarına Birlik hukuk düzeninde verilen önem belirtilmiş ve insan haklarının korunmasına siyasi açıdan katkıda bulunulmuştur.⁵⁹ Nitekim Avrupa Adalet Divanı da daha sonraki kararlarında Bildiriye yer vererek, içtihatlarında Bildiriye atıfta bulunmuştur. Yapılan bildiriye şu konular üzerine dikkat çekilmiştir:

*“Toplulukları kuran andlaşmalar hukuka saygı ilkesine dayanmaktadır. ATAD’ın içtihatlarında da belirttiği üzere bu hukuk, andlaşmalar ve ikincil hukuktan başka, hukuk genel ilkeleri ve özellikle de üye devletlerin anayasa hukuklarının temelini oluşturan temel hakları kapsar. Tüm üye devletler AİHS’ye taraftır. Bu gerekçelerle, Parlamento, Konsey ve Komisyon, özellikle üye devlet anayasalarından ve AİHS’den kaynaklanan temel hakların korunmasına önem verirler.”*⁶⁰

Avrupa Parlamentosu insan haklarına özel bir önemle yaklaşmaktadır. Parlamentonun alt komitelerinden Siyasi İşler Komitesi ve İnsan Hakları Alt Komitesi, 1983 yılından beri her yıl “Dünya’da İnsan Hakları ve Birlik İnsan Hakları” başlıklı raporlar yayınlamaktadır. Ayrıca Parlamento’nun Birlik Kurucu Antlaşmasınının 238. maddesine göre, Birliğin üçüncü ülkelerle yaptığı antlaşmaları onaylama yetkisini kullanırken, antlaşma yapılan devletin insan haklarına karşı olan tutumunu göz önünde bulundurmaktadır. Eğer antlaşmanın karşı tarafı olan üçüncü ülke’nin insan haklarına karşı olan davranışları olumsuz ise, parlamento o antlaşmayı onaylamayabilmektedir.⁶¹

İnsan hakları ve demokrasi alanında Avrupa Birliğinin aldığı kararlar ve bildirimler önem taşımaktadır. 1973 yılında kabul edilen “Avrupalı Kimliği Bildirisi” ve 1978 yılında kabul edilen “Demokrasi Bildirisi”, Birliğe üyelik için bir takım şartlar öngörmüştür. Buna göre üye olacak ülke’de demokrasinin yerleşmiş olması, demokratik ilkelere önem verilmesi ve insan haklarına saygının olmazsa olmaz

⁵⁹ Ünal, a.g.e., s. 137.

⁶⁰ Döner, a.g.e., ss. 121-122.

⁶¹ Ünal, a.g.e., s. 137.

koşullar olması gerektiğini belirtmiştir.⁶² 11 Haziran 1986 tarihli “İrkçılık ve Yabancı Düşmanlığına Karşı Bildiri”de Birlik içinde göçmenlere karşı olan olumsuz tavırlar artmakta olduğunu ve bunu önlemek için gerekli önemlerin alınması gerektiği vurgulanmaktadır. 21 Temmuz 1986’da Birlik Dışişleri Bakanları tarafından “İnsan Haklarına İlişkin Açıklama”da insan hakları ihlallerinin dünya’da endişe verici konumda olduğunu ve bunun sonucunda insan hakları ihlallerine karşı siyasi işbirliği içinde davranmaya kararlı oldukları belirtilmiştir. 1986 tarihli Avrupa Tek Senesinde, 1951 tarihli Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve 1961 tarihli Sosyal Şartına yollama yapılarak, Topluluğa üye ülkelerde özgürlük, eşitlik ve sosyal adaletin gerçekleştirilmesi doğrultusunda önemli bir ilerleme kaydedilmiştir. Avrupa Parlamentosu’nun 12 Nisan 1989 tarihinde kabul ettiği “Temel Hak ve Özgürlükler Bildirisi”nde Birlik Hukukunun insan hak ve özgürlüklerine dayandığını ve Birlik kurucu antlaşmalarından kaynaklanan hakların kullanılmasına yönelik olarak alınacak önlemlerin temel hak ve özgürlüklere aykırı biçimde, onları kısıtlayıcı olamayacağını belirtir.⁶³ Bildiri’de klasik hak ve özgürlüklerin yanında ekonomik, sosyal hak ve özgürlüklere de yer verilmiştir.⁶⁴ 29 Mayıs 1990 tarihinde Konsey tarafından alınan “İrkçılık ve Yabancı Düşmanlığına Karşı Mücadeleye İlişkin Karar”, 1986 tarihli Bildiri’de ırkçılık ve yabancı düşmanlığına karşı somut önlemlerin bulunmaması üzerine kabul edilmiştir. Bildiri’de ırkçılıkla mücadeleye yönelik belgeleri imzalamamış olan ülkeler belgeleri imzalamaya davet edilmişlerdir. AİHS’in 25. maddesinde ve “Her Türlü İrk Ayrımının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşme”nin 14. maddesinde bulunan bireysel başvuru haklarının tanınmasının gerektiği belirtilerek, bu hakkı tanımayan devletler bunu tanımaya davet edilmişlerdir. 25-26 Haziran 1990 yapılan Dublin Zirvesinde yaşanmakta olan anti semitist eylemlere karşı, “Antisemitizm, İrkçılık ve Yabancı Düşmanlığına İlişkin Bildiri” kabul edilmiştir. Avrupa Birliğinin Haziran 1991 Lüksembourg Zirvesinde kabul edilen “İnsan Hakları Bildirisi”nde insan hakları’nın korunması için hem uluslararası ilişkiler yöntemlerinden hem siyasi işbirliğinden hem de üçüncü dünya devletleriyle olan ilişkilerinden yararlanılması gerektiğini belirtmiş, insan haklarının tam olarak korunmasının bu yöntemler yardımıyla olabileceği vurgulanmıştır. 28

⁶² y.a.g.e, s. 136.

⁶³ y.a.g.e., s. 138.

⁶⁴ Döner, a.g.e., s. 122.

Kasım 1991 tarihinde kabul edilen “İnsan Hakları, Demokrasi ve Kalkınmaya İlişkin Karar”da demokrasi ve insan hakları alanında elde edilen ilerlemelerin aktarılması ve paylaşılması amaçlanmaktadır. Buna göre Birliğin yardım politikasında ve ikili antlaşmalarında yardım alan ülkelere insan haklarına ve demokrasiye gösterdikleri saygıya göre farklı uygulamalar yapılması gerektiği vurgulanmıştır. 9-10 Aralık 1991 Maastricht Zirvesinde kabul edilen “İrkçılık ve Yabancı Düşmanlığına Karşı Bildiri”de Avrupa’da AB’ye üye olan olmayan ülkelerde ırkçılığın yükseldiği belirtilmiştir. Buna yönelik olarak, AB üyesi devletlere ırkçılık ve yabancı düşmanlığına karşı önlem almaları ve ülkelerindeki yabancıları korumaları için gerekli hukuki korumaları güçlendirmeleri gerektiği vurgulanmıştır.⁶⁵

Avrupa Birliği bir çok kere AİHS’e katılmanın yolunu aramıştır. Bu amaçla Komisyonun 1990 yılındaki girişimiyle birlikte, teklif Parlamento’da kabul edilmiştir. Bunun üzerine Konsey’e Avrupa Adalet Divanına Birliğin Avrupa Toplulukları Antlaşmaları çerçevesinde AİHS’e katılması hakkında görüşünü sormuştur. Adalet Divanının buna cevabı 28.03.1996 tarihli 2/94 sayılı kararıyla olmuştur. Divanın görüşüne göre, Avrupa Topluluğunu kuran antlaşmaların, özellikle Avrupa Topluluğu Antlaşmasınının 308. maddesi’nin, böyle bir yetki vermemektedir.⁶⁶ Ayrıca Divan, Avrupa Topluluğu Antlaşması hükümlerinin hiçbirinin “insan hakları konusunda düzenleme yapmak ya da insan haklarıyla ilgili uluslararası antlaşmalar yapmak”⁶⁷ için Topluluk kurumlarının hiçbirine yetki vermediğini belirtir. Divan’ın görüşüne göre, Topluluğun AİHS’e taraf olmasıyla birlikte Topluluk ayrı bir uluslararası kurumsal sisteme dahil edilecektir. Bu açıdan Topluluk, Sözleşme hükümlerine taraf olduğunda kendi hukuk sistemini, özellikle insan hakları koruma sistemini, Sözleşme çerçevesinde değiştirmesi gerekecektir. Böyle bir değişikliğin yapılıp Antlaşmaya taraf olunması ancak Avrupa Topluluğu Antlaşmasında değişiklik yapılmasıyla gerçekleşebilecektir.⁶⁸ İkinci olarak, AİHS’e mevcut durumda uluslararası örgütlerin üye olmasının mümkün olmadığını, AİHS’in sadece

⁶⁵ Ünal, a.g.e., ss. 139-140-141.

⁶⁶ Tezcan, Erdem, Sancakdar, a.g.e., s.40.

⁶⁷ Naz Çavuşoğlu, Avrupa Birliği ve İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi: “Katılım Meselesi”, **Anayasa Yargısı** 22, Anayasa Mahkemesi Yayınları: 52, Ankara, 2005, s. 308.

⁶⁸ Mahmut Göçer, Avrupa Birliği ve Temel Hakların Korunması, **Anayasa Yargısı** 17, Anayasa Mahkemesi Yayınları No: 42, Ankara, 2000, s. 387.

devletlere açık bir sözleşme olduğunu, AIHS'in de değiştirilmesi gerektiğini belirtir. Bu açıdan Birliğin, mevcut koşullar altında AIHS'e üye olamayacağını belirtilir.

Ancak AIHS'in denetim sistemini değiştiren 14. Protokol'ün 13 Mayıs 2004'de imzaya açılmasıyla birlikte bu konu'da değişiklik gerçekleşmiştir. Sözleşmenin imza ve onay başlıklı 59. maddesinde, Protokol'ün 17. maddesiyle değişiklik yapılmıştır. 59. madde'ye eklenen yeni 2. fıkrayla "Avrupa Birliği Sözleşmeye katılabilir."⁶⁹ hükmü getiriliyor. Protokolün Açıklayıcı Raporunda Avrupa Birliğinde yapılan değişikliklerin özellikle Avrupa Birliği Anayasasının yapılmasının 59. madde değişikliğine yol açtığı belirtiliyor.⁷⁰

Aynı bağlamda 07.12.2000 tarihinde Nice Zirvesinde imzalanmış olan Avrupa Birliği Temel Haklar Şartını içinde barındıran, ikinci bölümü olan Birlik Temel Haklar Şartında, Avrupa Birliği Anayasası, 1. Bölümünün, Birliğin Temel Hakları ve Vatandaşlık başlıklı 2. başlığının, I.9. maddesinde "Birlik, İkinci Bölümü oluşturan, Temel Haklar Şartında oluşturulmuş olan hakları, özgürlükleri ve ilkeleri tanıır."⁷¹, I.9/2 maddesi'nde "Birlik, İnsan Haklarını ve Temel Özgürlüklerini Koruma Avrupa Sözleşmesini kabul edebilir. Böyle bir katılım Birliğin Anayasa'da tanımlanan yetkilerini etkilemez"⁷², I.9/3 maddesinde "İnsan Haklarını ve Temel Özgürlüklerini Koruma Avrupa Sözleşmesinden ve üye devletlerin müşterek anayasal geleneklerinden kaynaklanarak garanti altına alınmış olan, temel haklar Birlik Hukukunun genel prensiplerini oluşturur."⁷³ hükümlerini içinde barındırır. Ancak Avrupa Birliği Anayasasının onaylanmamasından dolayı bu hükümler ve Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı hukuki bağlayıcılık kazanmamıştır, yürürlüğe girmemiştir.

Avrupa Birliğinde insan haklarının korunmasına yönelik en önemli ilerlemeyi 1992 yılında imzalanıp 1993'te yürürlüğe giren Avrupa Birliği (Maastricht)

⁶⁹<http://www.echr.coe.int/NR/rdonlyres/D62AC993-3D21-4CB7-BA5A-D5ED5ED73640/0/Protocol14.pdf> (12.12.2006).

⁷⁰<http://www.echr.coe.int/NR/rdonlyres/1EC62EF1-E72F-4B6A-976C-7CBB22CFCAC8/0/Protocol14Explanatory.pdf> (12.12.2006); Çavuşoğlu, a.g.t., s.230.

⁷¹ http://europa.eu/constitution/download/print_en.pdf (13.12.2006).

⁷² http://europa.eu/constitution/download/print_en.pdf (13.12.2006).

⁷³ http://europa.eu/constitution/download/print_en.pdf (13.12.2006).

Antlaşması oluşturmaktadır.⁷⁴ Yukarıda da belirtildiği gibi Antlaşmanın (eski) F/2 (yeni) 6/2. maddesine “Birlik, 4 Kasım 1950’de Roma’da imzalanmış Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde güvence altına alınmış olduğu ve üye devletlerin müşterek anayasal geleneklerinden kaynaklandığı gibi, temel haklara Topluluk hukukunun genel prensipleri olarak saygılı olacaktır.”⁷⁵ hükmü getirilerek Birliğe AİHS bağlamında görevler getirilmiştir.

2 Ekim 1997’de onaylanıp, 1 Mayıs 1999’da yürürlüğe giren Amsterdam Antlaşması, Birlikte insan hakları ve demokratikleşme açısından önemli noktalardan bir başkasını oluşturmaktadır. Amsterdam Antlaşması, Avrupa Birliği (Maastricht) Antlaşmasında yaptığı değişiklikle Avrupa Birliği Antlaşmasının Başlangıç bölümünde yer alan F maddesini 6. madde olarak değiştirmiş. Aynı zamanda değişiklikle birlikte madde’nin içeriğinde de değişiklik yapılmış, içeriği insan hakları ve demokrasi açısından daha anlamlı hale getirmiştir. Avrupa Birliği Antlaşmasının 6. maddesinin 1. fıkrasına göre “üye devletlerin ortak prensipleri olan özgürlük, demokrasi, insan haklarına ve temel hürriyetlere saygı ile hukuk devleti, Birlik’in de üzerine kurulu olduğu temel prensiplerdir.”⁷⁶

Amsterdam Antlaşması getirdiği yeniliklerin başında Adalet Divanının yetkisini insan hakları alanında esaslı bir şekilde kurup, güçlendirmesi olmuştur. Amsterdam Antlaşması, Avrupa Birliği Antlaşmasının (eski) F/2 maddesini 6. maddenin 2. fıkrasında tekrar belirtir: “Birlik, 4 Kasım 1950’de Roma’da imzalanmış Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde güvence altına alınmış olduğu ve üye devletlerin müşterek anayasal geleneklerinden kaynaklandığı gibi, temel haklara Topluluk hukukunun genel prensipleri olarak saygılı olacaktır.”⁷⁷ Antlaşmayla birlikte bir yandan Avrupa Birliğinin temel haklara saygı gösterilmesi hususundaki genel kuralı olan (eski) madde F/2, (yeni) madde 6/2’ye ilişkin Divan’ın yetkisini tam olarak tanıırken, diğer yandan da bu yetkiyi adalet ve içişleri alanlarına yaymıştır. Gerçekten Antlaşma yapılıncaya kadar olan dönemde özenle üye devletlerin yetki alanlarına bırakılmış olan adalet ve içişleri alanları, Antlaşmadan sonra Birliğin yetki

⁷⁴ Döner, a.g.e., s. 123.

⁷⁵ <http://europa.eu.int/en/record/mt/title1.html> (10.12.2006).

⁷⁶ Çavuşoğlu, .a.g.t., s. 307

⁷⁷ <http://europa.eu.int/en/record/mt/title1.html> (10.12.2006).

alanına sokularak Avrupa Adalet Divanının yetkisi içine alınmıştır. Böylece Divan'ın temel haklar konusunda sahip olduğu yetkilerde ilerleme sağlamıştır.⁷⁸

Bununla birlikte Avrupa Birliği Antlaşmasının 46. maddesinde yaptığı değişiklik ile 6. madde'nin 2. fıkrasını Toplulukları kapsayacak biçimde genişletir. Böylece Adalet Divanına, Avrupa Birliği Antlaşması ve Avrupa Topluluklarını Kurucu Antlaşmalarda belirlenen yargılama sınırları içinde, Birlik/Topluluk kurumlarının işlemlerinin 6. maddenin 2. fıkrası çerçevesinde temel haklara uygunluğunu denetleme yetkisi verir. Bu düzenlemeyle birlikte, Adalet Divanının temel haklar denetimi pozitif bir kural haline getirilirken, AİHS'in de anayasallık bloku içinde yer alması sağlanmıştır. Böylece Amsterdam Antlaşması temel hakların yargısal korumasına pozitif hukuki dayanak getirmiştir.⁷⁹

Amsterdam Antlaşması getirdiği hukuki güvenliğin yanında, Maastricht antlaşmasına eklediği (eski) F.1 maddesiyle (yeni madde 7) siyasi yaptırım usulü de getirmiştir. Yeni 7. madde'ye göre 6. madde'nin 1. fıkrasında sayılan hürriyet, demokrasi, insan haklarına ve temel hürriyetlere saygı ve hukuk devleti ilkelerinin “ağır ve sürekli” olarak ihlali durumunda bir üye devletin Konsey'deki oy hakkı dahil olmak üzere Avrupa Topluluklarını kuran kurucu Antlaşmalardan ve Avrupa Birliği Antlaşmasından doğan belli hakların askıya alınıp çeşitli yaptırımlara konu olabilir. Bu maddeye Nice Antlaşmasıyla koruma altına alınan ilkelerin ciddi ve sürekli ihlallerine karşı “açık bir riskin” varlığı durumunda yaptırımlara konu olabileceği hükmü ilave edilmiştir. Uygulanacak yaptırım ise şöyledir; devlet veya hükümet başkanının katılımıyla toplanan Avrupa Birliği Konseyi, Komisyonun veya üye devletlerin üçte birinin yaptığı öneri üzerine toplanır. İlgili madde'de belirtilen ilkelerin ihlal edildiği yönündeki öneriyi görüşür. Konsey karar verirken, Avrupa Birliği Parlamentosunun görüşünü alır. Ayrıca söz konusu ihlali yaptığı iddia edilen devletten de konuya ilgili görüşü istenir. Konsey, söz konusu maddelerin ağır ve sürekli bir şekilde üye devlet tarafından ihlal edildiğine, söz konusu devlet hariç, oy birliğiyle karar verebilir. Konsey'in bu yönde karar verebilmesi için Parlamento'nun da üçte iki çoğunlukla ihlal yönünde onay vermesi gerekmektedir. Konsey'in

⁷⁸ Göçer, a.g.t., ss. 389-390.

⁷⁹ Çavuşoğlu, a.g.t., s. 307.

kararından sonra üye devletin oy hakkı dahil olmak üzere, Antlaşmalardan doğan haklarının askıya alınmasına nitelikli oy çokluğuyla karar verebilir. Bu kararların kaldırılması söz konusu ihlali yapan üye devletin tutumuna bağlıdır. Alınan kararın kaldırılması, değiştirilerek veya aynen devam ettirilmesine (nitelikli oy çoğunluğuyla) karar verilebilir.⁸⁰

Birlik, insan hakları konusunda bunları yaparken, bir yandan da AİHS'e üye olamamasından kaynaklanan bir temel haklar listesine sahip olmamanın açığını kapatmak için girişimlerde bulunup, bir temel haklar listesi oluşturma girişimlerine başladı. Bu çerçevede 3-4 Haziran 1999'da Köln'de toplanan Avrupa Konseyi Zirvesi'nde Federal Almanya eski devlet başkanlarından Roman Herzog başkanlığında, üye devlet temsilcilerinden ve Avrupa Birliği organlarının temsilcilerinden oluşacak bir kurulun Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı Tasarısı hazırlaması kabul edildi. Şartın hazırlanması için uzmanların ve sivil toplum örgütlerinin görüşleri alındı, toplantılar düzenlendi.⁸¹

2 Ekim 2000 tarihinde Avrupa Parlamentosu tarafından kabul edilen Şart, Avrupa Konseyi tarafından 7 Aralık 2000 tarihinde imzalanıp bildiri olarak kabul ve ilan edildi. Avrupa İnsan Hakları Şartı, bir bildiri olması bakımından bağlayıcı değil, yol gösterici özelliğe sahiptir.⁸² Şart, yukarıda da belirtildiği gibi, Avrupa Anayasasının içinde yer almakta ve geleceği Anayasa'nın geleceğine bağlı olmaktadır.

Avrupa İnsan Hakları Şartı, bir giriş ve 54 madde'den oluşmakta olup, içinde 7 bölüm bulunmaktadır.⁸³ Şartta geniş bir temel haklar listesi bulunmaktadır. Bunlar kişisel, siyasal, ekonomik, sosyal, kültürel haklar olup, bunlardan başka yeni tip haklara olarak adlandırılan tıp, teknoloji ve biyolojik gelişmeler karşısında ortaya çıkan haklar da Şart kapsamındadır.⁸⁴ Şartta kişiler bakımından iki tür haklara yer

⁸⁰ y.a.g.m., ss. 307-308.

⁸¹ Döner, a.g.e., s. 124.

⁸² <http://europa.eu/scadplus/leg/en/lvb/l33501.htm> (13.12.2006).

⁸³ [http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32000X1218\(01\):EN:HTML](http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32000X1218(01):EN:HTML) (13.12.2006).

⁸⁴ Kalabalık, a.g.e., s. 158.

verildiği görülmektedir. Bunlardan birincisi birlik üyesi ülkelerden birinin vatandaşı olup olmadığına bakılmaksızın herkes için geçerli olan haklar; kişisel temel hak ve özgürlükler, sosyal ve ekonomik ve kültürel haklar. Bundan başka, Vatandaşlık Hakları başlıklı 5. bölümde, sadece Avrupa Birliğine üye devletlerin vatandaşlarının yararlandıkları haklar vardır.⁸⁵

Şartın 51. maddesi Şart kapsamındaki hakların Birliğin Kurumalarına ve Organlarına ve Birlik hukukunu uygulamaları durumunda üye devletlere yönelik olduğunu belirtmiştir. Ayrıca kendi yetkilerine uygun olarak bu haklara saygı gösterecekleri, ilkelere uyacakları ve bunların uygulanmasını teşvik edecekleri vurgulanmıştır. 52. maddesi olan Teminat Altına Alınan Hakların Kapsamı, şartta belirtilen hakların güvence altında olduğunu, AİHS’te bulunan haklarla, aynı hakların şartta bulunması durumunda söz konusu hakların anlamı ve kapsamı, AİHS’te belirtilenlerle aynı olacağını belirtir. Şartta kabul edilen hakların ve özgürlüklerin kullanılmasına getirilecek her türlü sınırlandırmanın, yasada öngörülmesi ve bu hak ve özgürlüklerin özüne saygı göstermesi gerektiği belirtilmiştir. Yapılacak sınırlamalarında orantılı olma ilkesine tabi olarak yapılması gerektiği ve sadece gerekli olmaları ve Birlik tarafından kabul edilen kamu yararı amaçlarına veya başkalarının hak ve özgürlüklerini koruma gereksinimine gerçekten hizmet etmeleri koşulu ile uygulanabileceklerini belirtmiştir. Şartın, “Hakların Kötüye Kullanılması Yasağı” başlıklı 54. maddesinde Şartta yer alan hiçbir hükmün, Şartta tanınan haklar ve özgürlüklerden herhangi birinin ortadan kaldırılmasını veya bunun Şartta öngörülenden daha fazla kısıtlanmasını amaçlayan herhangi bir faaliyette bulunma veya herhangi bir fiili gerçekleştirme hakkını verdiği şeklinde yorumlanamayacağını ifade ederek, bu hükme önem atfetmiştir.⁸⁶

⁸⁵ Döner, a.g.e., s. 127.

⁸⁶[http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32000X1218\(01\):EN:HTML](http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32000X1218(01):EN:HTML) (13.12.2006).

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRK ANAYASALARINDA İNSAN HAKLARI VE DEMOKRASİ’NİN GELİŞİMİ VE ÖZELLİKLERİ

2.1. CUMHURİYET ÖNCESİ ANAYASALARDA İNSAN HAKLARI VE DEMOKRASİ

2.1.2. Osmanlı Devletinde İnsan Hakları ve Demokrasi

Osmanlı Devletinde Batılı Liberal anlamda insan hakları ve demokrasinin gelişmesinin Tanzimat dönemi ile başladığı söylenebilir. İslam hukukunun uygulandığı Osmanlı Devletinde Tanzimat öncesi dönemin insan hakları ve demokrasi açısından pek iyi olmadığı görülür. Tanzimat döneminin başlaması ile birlikte insan hakları ve demokrasi alanının, birçok alanda olduğu gibi, ivme kazanmıştır.

3 Kasım 1839 tarihinde Gülhane Hattı Hümayunu ile başlayan dönemden önceki dönemde padişah olan III. Selim (1789-1807) ve II. Mahmut (1808-1839) dönemlerinde de devletin ve ülke'nin modernleşmesi için bazı çalışmaların yapıldığı gözlemlenir. III. Selim dönemine kadar yapılan reformlar genellikle mali ve teknik konular üzerine yoğunlaşırken, III. Selim'in Batı'yı anlama ve yakından tanıma çabalarına karşın II. Mahmut, bu çabaları daha da ileriye götürme içine girmiştir ve devletin siyasi ve hukuksal yapısında düzenleme çabalarına girdiği görülür.¹

Gülhane Hattı Hümayunundan önce imzalanmış olan Senedi İttifak ise Padişah ile Ayanlar arasında imzalanmış bir belge olması nedeniyle insan hakları ve demokrasi açısından önemli bir adım olarak tanımlanmamaktadır.

¹ Mumcu, a.g.e., s. 186.

2.1.2.1. 1839 Gülhane Hattı Hümayunu (Tanzimat Fermanı)

Tanzimat dönemini başlatan Gülhane Hattı Hümayunu veya Tanzimat Fermanı Osmanlı Devletinde yeni bir dönemi başlatıyordu. Abdülmecit'in tahta çıkışından dört ay sonra Reisülküttab (Dışişleri Bakanı) Mustafa Reşit Paşa tarafından 3 Kasım 1839'da Gülhane'de okunmuş olan Gülhane Hattı Hümayunu "*kişi hak ve özgürlükleri bakımından eksik ama derli toplu ilk Osmanlı listesini getirmektedir*"² Osmanlı'da insan haklarının tanınması yönünde önemli bir belge niteliği taşıyan ferman, getirdikleri bakımından ele alındığında "*Türklerin İlk Haklar Beyannamesi*"³ olarak nitelendirilmektedir.

Tanzimat'ın yapıldığı dönem itibariyle Osmanlı Devleti yıkılma sürecine girmişti, bu açıdan hem içeriden hem de dışarıdan yıkılma sürecini durdurucu veya hızlandırıcı eylemlerde bulunulmuştur, bu yönde faktörler olmuştur. Gülhane Hattı Hümayunu'nu ve Tanzimat Dönemi'ni bu açıdan ağırlıklı olarak dış faktörlerin veya iç faktörlerin veya hem içi hem de dış faktörlerin etkisiyle yorumlamak mümkündür.⁴ Ancak yapılan yorumlardan hangisine ağırlık verilirse verilsin diğer yorumun ele aldığı faktörün göz ardı edilmemesi gerektiği ortaya çıkmaktadır. Devletin gidişatının iyi olmadığını görüp bunu durdurmak için bazı devlet adamlarının bu yönde istekleri olduğu gibi bu yönde girişimleri de vardı. Yabancı devletlerden de Osmanlı Devletinden kendi çıkarları yönünde en fazla faydayı sağlamak hatta Osmanlı Devletini yıkmak için girişimlerde bulunanlar da vardı.

Tanzimat Fermanı, kişi hak ve hürriyetleri açısından düzenlemeler getirirse de, Ferman'da kişi hak ve hürriyetlerinin belirli bir düzen ve sistem içinde madde madde

² Bülent Tanör, **Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri (1798-1980)**, Yapı Kredi Yayınları-963, 10. Baskı, İstanbul, 2004, s. 89.

³ Kapani, **Kamu Hürriyetleri**, s. 93., Münci Kapani, **İnsan Haklarının Uluslararası Boyutları**, Bilgi Yayınevi, No:46, 1. Basım, Ankara, 1987, s. 115.

⁴ Farklı bakış açıları için bakınız; Bülent Tanör, **Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri (1798-1980)**, Yapı Kredi Yayınları-963, 10. Baskı, İstanbul, 2004; Münci Kapani, **Kamu Hürriyetleri**, Yetkin Yayınları, Yedinci Baskı, Ankara, 1993; Server Tanilli, **Devlet ve Demokrasi**, Adam Yayıncılık, İstanbul, 2000.

bulunduğu bir liste veya katalog yoktur. Ancak Ferman yapılacak bir ayırmda a) kişilere tanınan haklar b) devlet hayatının çeşitli alanlarında yapılacak ıslahatlar olarak ikiye ayrılarak incelenebilir.⁵

Ferman'da kişilere tanınan haklar bakımından, kişilerin “Can Güvenliği”, “Yaşama Hakkı” güvenlik altına alınmak istenmiştir. O güne kadar kişilerin en doğal hakkı olan, yaşama hakkı güvenlik altında değil, Padişah'ın veya diğer iktidar sahiplerinin keyfine bağlıydı. Nitekim “Siyaseten Katl” uygulamasına sıkça başvurulmaktaydı. Ancak Ferman ile bu yöntem yasaklanmaktaydı.

Mal güvenliği konusunda da “Mülkiyet Hakkı” güvence altına alınmaktaydı. Ferman'a kadar bu hak güvence altında değildi. Nitekim “Müsadere” yöntemine sıkça başvurulmaktaydı.

Fermanla herkesin canı, malı, ırzı güvence altına alınacağı belirtilmiştir. Bununla bağlantılı olarak söylenebilecek bir husus da Ferman'da güvence altına alınmış olan hakların din farkı gözetilmeksizin herkesin faydalanabileceği hususudur.⁶ Ancak yine de gayri Müslimler için başka bir ferman, Islahat Fermanı, yabancı devletlerin baskısıyla çıkarılmıştır.

Vergi ve askerlik alanlarındaki düzensizlik ve eşitsizliklerin giderilmesi için düzenlemeler getirilmiştir. İltizam usulüyle Mültezimlerin halkı sömürücü biçimde vergi toplamalarının önüne geçilmesi ve bu kötü usulün değiştirilmesi için hiç kimseden ödeme gücünün üstünde vergi alınmaması, bütün devlet giderlerinin önceden bir kanunla belirlenmesi hususu kabul edilmiştir.⁷

Ferman'da belirtilen hususlara aykırı davranılmaması, Ferman'a aykırı davrananların cezalandırılması için ceza ve ceza usulü ile ilgili ilkeler getirilerek bir ceza kanunu yapılması ve suç işleyen her kim olursa olsun hatır, gönül ve rütbe'ye bakılmaksızın cezalandırılması öngörülmüştür. Nitekim böylece Padişah kendisinin

⁵ Kapani, Kamu Hürriyetleri, s. 94.

⁶ y.a.g.e., s. 96.

⁷ y.a.g.e., s. 94.

ceza verme hakkından vazgeçiyordu. Cezalar, mahkemeler tarafından açık ve adil yapılacak yargılamalar sonucunda verilecekti.⁸

Tanzimat Fermanı ile kurulan sistemin insan hak ve özgürlükleri için yeterli olduğu söylenemez. Padişah buyruğu olan Ferman'da belirtilen ilkeler her an padişah tarafından tek taraflı olarak değiştirilebilir veya iptal edilebilir olduğundan Ferman'ın getirdiği hak ve hürriyetler tam olarak teminat altına alınmamıştır.

2.1.2.2. 1856 Islahat Fermanı

1839 Tanzimat Fermanı ile insan hak ve özgürlükleri alanında belli bir gelişme sağlanmıştı. Tanzimat Fermanı'nda birçok alanda gelişme sağlanmak istenmiş ve bu Ferman'ın arkasından Ferman'da vaadedilen birçok konunun uygulanmasını sağlamak ve uygulanmasını göstermek için çeşitli fermanlar çıkarılmıştır.⁹ Bu nitelikteki fermanlar içinde en önemlisini 1856 Islahat Fermanı oluşturmaktadır.¹⁰

Rusya Osmanlı Devleti içinde bulunan Ortodoksları ve Ortodoks mezhebini koruma bahanesiyle Osmanlı Devletinin içişlerine karışıyordu. Rusya, Osmanlı'nın Ortodokslara eşit ve adil muamele yapmadığını, Ortodoksları sürekli olarak ezdiğini iddia ediyordu. Bunun sonucunda çıkan 1854 Kırım Harbi sırasında, Rusya'nın karşısında bulunan İngiltere ve Fransa Osmanlı'nın yanında yer alacağını ancak bu yer almanın olabilmesi için Osmanlı Devleti'nin Avrupalı Devletlerin sahip olduğu medeni rüşte sahip olduğunu kanıtlaması gerektiğini belirttiler. Bunun üzerine yapılan müzakerelerden sonra Padişah'ın bir fermanla hıristiyan tebaa'nın haklarını garanti altına aldığını belirteceği kararlaştırıldı ve bu da savaş sonunda imzalanan 1856 Paris Antlaşmasında belirtildi.¹¹

Rusya'nın yenilgisiyle sonuçlanan savaş sonucunda Rusya'nın Osmanlı'nın içişlerine karışması önlenmiş oluyor, savaş sonunda imzalanan antlaşmayla Osmanlı

⁸ Mumcu, a.g.e, s. 194.

⁹ 1845 Hattı Hümayunu, 1856 Islahat Fermanı ve 1861 Hattı Hümayunu.

¹⁰ Korkusuz, a.g.e., s. 205.

¹¹ Kapani, Kamu Hürriyetleri, s. 98.

Devleti'nin bir Avrupa Devleti olduğu kabul edilirken, İngiltere ve Fransa ilk ve son defa Osmanlı'nın yanında yer alıyorlardı.

Bunların sonucu olarak ortaya çıkan Islahat Fermanı, şüphesiz ki, Müslüman ve Hıristiyan tebaa arasında haklardan yararlanmadan ve hakların kullanılmasından kaynaklanan eşitsizliği ortadan kaldırarak eşitliği sağlamaya yönelmiştir. Fermanla 1839 Tanzimat Fermanı ile belirtilen haklar tekrar garanti altına alınırken, özellikle din ve mezhep ayrımı gözetenilmeksizin herkesin eşitliği vurgulanırken, ibadet hürriyeti kabul ediliyordu.¹² Gülhane Hattı Hümayunu ile Müslüman tebaa'nın yasalar karşısında eşitliği vurgulanırken, Islahat Fermanı ile Gayri Müslim tebaa'da bu güvence kapsamında yasalar karşısında eşitliği vurgulanarak Türk İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri tarihinde ilk defa yasalar karşısında mutlak eşitlik getirilmiş olmaktadır.¹³

1856 Islahat Fermanı ile kimsenin dinin ayinlerini uygulamaktan alıkonamayacağı, din ve mezhep değiştirmeye zorlanamayacağı; Devlet hizmetlerine girmede eşitlik ilkesi gereğince, herkesin memuriyete girebileceği; yargılamaların açık ve adil olacağı; kimsenin keyfi olarak tutuklanamayacağı ve hapsedilemeyeceği; işkence ve kötü muamele'nin yasaklanmış olduğu; vergilerin eşit ve adil olarak alınacağı belirtilmiştir.¹⁴

Islahat Fermanı Tanzimat Fermanına nazaran daha geniştir ve Batılılaşma için atılan daha ileri bir adımdır. Ancak sayılan somut hakların toplamı, zamanın klasik hak ve hürriyetler kataloğu ile kıyaslanamayacak derecede yetersizdir.¹⁵

2.1.2.3. 1876 Kanuni Esasisi

23 Aralık 1876 tarihli Kanun-i Esasisi ilk Türk Anayasasıdır. Kanun-i Esasi, Avrupa devletlerindeki anayasal hareketlerden farklı olarak toplumsal hareketlerin

¹² y.a.g.e., ss. 98-99.

¹³ Mumcu, a.g.e., s. 197.

¹⁴ Zafer Gören, **Anayasa Hukukuna Giriş**, Dokuz Eylül Üniversitesi Rektörlük Matbaası, 2. Baskı, İzmir, 1999, s. 17.

¹⁵ Kapani, Kamu Hürriyetleri, s.100.

sonucunda yani tabandan gelen etkilerin sonucu olarak değil anayasayı ve anayasal, meşruti, bir yönetimi yıkılmakta olan bir devleti kurtaracak tek yol olarak görenlerin isteği ve baskısı sonucu oluşmuş bir anayasadır.

Veliaht Abdülhamit, meşruti düzeni kurmaya sıcak bakması üzerine, 5. Murat'ın yerine, Genç Osmanlılar adı verilen meşruti yönetim yanlısı aydınlar ve ilerici devlet adamlarının desteğiyle tahta çıkarılarak, II. Abdülhamit adını almıştır. II. Mahmut döneminden beri devam eden, özellikle 19. yüzyılda hızlanan hareketler sonucunda anayasal düzene geçilebilmiştir.

II. Abdülhamit, iktidar olmadan önce söz verdiği gibi, iktidar olduktan sonra anayasa hazırlanmasına izin verdi. Mithat Paşa'nın başkanlığında toplanan Cemiyet-i Mahsusa tarafından hazırlanan 1876 Kanun-i Esasi Heyet-i Vükela (Bakanlar Kurulu) tarafından incelenmiştir. Bu incelemeyi takip eden 1876 Anayasası, Padişahın 23 Aralık 1876 tarihli hatt-ı hümayunu ile yürürlüğe girmiştir, dolayısıyla Padişah'ın tek yanlı işlemi olan hatt-ı hümayundan kaynakladığı için 1876 Anayasası Ferman Anayasa niteliğindedir.¹⁶

1876 Kanun-i Esasisi zamanın en ileri sayılabilecek olan 1875 Fransız Anayasası, 1831 Belçika Anayasası ve 1851 Prusya Anayasasından etkilenecek şekilde hazırlanmıştır. Ancak Anayasanın hazırlanmasında söz konusu Anayasaların meşruti özelliklerine önem verilmeden, mutlakiyetçi özelliklerine önem verilmiştir. Böyle olmakla birlikte 1876 Anayasası insan hakları açısından önemli bir dönemeçi oluşturmaktadır.¹⁷

Kanun-i Esasi'de kişi hak ve özgürlükleri, klasik esaslara uygun olarak yer almıştır.¹⁸ Kanun-i Esasi'nin 8 ile 26. maddeleri arasında Tebaa-i Devlet-i Osmaniye'nin Hukuk-i Umumiyesi (Osmanlı Devleti Uyruklarının Genel Hakları) başlığı altında kişi hak ve özgürlükleri düzenlenmiştir.¹⁹ Anayasa'nın insan hakları

¹⁶ Hasan Tunç, **Anayasa Hukukuna Giriş**, Nobel Yayın Dağıtım, 2. Baskı, Ankara, 1999, s. 22-23.

¹⁷ Gören, **Anayasa Hukukuna Giriş**, ss. 18-19.

¹⁸ Kapani, **Kamu Hürriyetleri**, s. 103.

¹⁹ Tanör, a.g.e., s. 145.

ile ilgili maddelerinde şunlar düzenlenmiştir:²⁰ madde 8 Osmanlı Devleti'nin uyruğunda bulunan kişilerin tümüne "Osmanlı" denileceği belirtilmekteydi; madde 9-10 Osmanlıların tümünün, başkalarının özgürlüklerine müdahale etmemek koşuluyla, kişisel özgürlüğe sahip olduklarını, kişi özgürlüklerinin her türlü saldırılardan korunacağı; madde 11 din ve vicdan özgürlüğü kapsamında, devletin resmi dinin İslam olduğu ancak kamu düzenine ya da genel ahlaka aykırı davranmadığı sürece, her Osmanlı vatandaşı din özgürlüğüne sahip olduğu; madde 12 ve 13'de, sırasıyla "basın" ve "ticaret, sanat ve tarım için ortaklıklar kurabilme; madde 14 yurttaşlar kendilerini savunmak amacıyla her konuda yetkililere dilekçe verebilirler; madde 15 ve 16'da eğitim özgürlüğünden; madde 17'de yasa önünde tüm Osmanlıların eşit olduğu, kişilerin, din hakkında önyargıya sahip olunmaksızın vatana karşı aynı hak ve ödevleri bulunduğu; madde 18 ve 19'da devletin resmi dilinin Osmanlı Türkçesi olduğu, memuriyetlere atanmalarda yetenek ve beceri arandığı; madde 20'de vergilerin mükellefin gücüyle oranlı olarak salınacağı; madde 21'de mülkiyet hakkı çerçevesinde, özel mülkiyete kamu araçları dışında ve yeterli bir tazminat ödenmeden el konulamayacağı; madde 22'de konut dokunulmazlığı belirtilerek, yasaların kararlaştırdığı durumlar dışında, yetkililerin konutlara zorla giremeyeceği; madde 25'e göre de, yasa gereği olmaksızın kimseden vergi, resim ya da başka bir ad altında para alınmayacağı; madde 26'da ise işkence ve eziyetin kesin olarak yasaklandığını belirtiyordu.

Kanun-i Esasi'nin koyduğu hak ve özgürlük düzeni Padişah'a 113. madde ile verilen yetki ile ortadan kalkmıştır. "...Hükümetin emniyetini ihlâl ettikleri idarei zabitanın tahkikatı mevsukası üzerine sabit olanların memaliki mahrusai şahaneden ihraç ve teb'id etmek münhasıran Zatı Hazreti Padişahının yedi iktidarındadır."²¹ Sözü geçen bu maddeyle Padişah'a, istediği kişiyi basit bir zabıta soruşturmasından sonra, ülkeden sürgün edebilecek, sürebilecektir. Bu hükümle birlikte bütün hak ve özgürlüklerin kapsamı bir anda sifira iniyordu.²²

²⁰ Mumcu, a.g.e., s. 208-209., Tanör, a.g.e., s.145.

²¹ <http://www.belgenet.com/arsiv/anayasa/1876.html> (07.01.2007)

²² Kapani, Kamu Hürriyetleri, s. 104.

2.1.2.3.1. 1876 Kanun-İ Esasisinde 1909 Değişiklikleri

II. Abdülhamit'in Kanun-i Esasi'nin uygulanmasını, yürürlüğe girdiği tarihten iki yıl geçmeden 14 Şubat 1878 tarihinde son vermişti. Bunun üzerine Jön Türkler ve onların oluşturduğu İttihat ve Terakki önderliğinde hürriyetçi fikirler yayılmaya başlamıştı. Üyelerinin neredeyse tamamı sivil ve askeri bürokrasiden olan İttihat ve Terakki'nin baskısı sonucunda II. Abdülhamit yürürlükten kaldırmış olduğu 1876 Kanun-i Esasi'yi tekrar yürürlüğe koymak zorunda kaldı ve 23 Temmuz 1908'de Meclis'in yeniden toplanmasını ferman etti.

Hürriyetçi hava içinde yapılan 1908 meclis seçimlerinden sonra toplanan yeni Meclis-i Mebusan 1876 Kanun-i Esasisinin yerine yeni bir anayasa yapmayı değil bu Anayasa'yı değiştirmeyi kararlaştırmıştır. 8 Ağustos 1909 tarihli yasa ile 1876 Kanun-i Esasi'nin 21 maddesi değiştirilecek bir maddesi kaldırılacak ve üç yeni madde eklenecekti. Yeni bir anayasa yapılmıyordu ama yapılan değişiklikler o kadar önemli düzeydeydi ki, değişikliklerle birlikte Kanunu-i Esasi yeni bir duruma giriyor, yeni bir anayasa yapılması anlamına gelen "1909 Anayasası" adı kullanılmıştır.²³ 1909 değişiklikleri değerlendirildiğinde demokratikleşme yönünde atılmış önemli bir adım niteliğinde olduğu görülür.

2. Meşrutiyetin bu atmosferi içinde, 2. Meşrutiyete tepki niteliğindeki 31 Mart Olayı sonucunda meşrutiyet düzenine karşı olan tavrı nedeniyle II. Abdülhamit tahttan indirildi. Yerine veliaht Mehmet Reşat Efendi 5. Mehmet ünvanı ile padişah ilan edildi. Bu kararı Meclis-i Umumi Şeyhülislamdan aldığı fetvaya dayanarak yapmıştı. Bu kararı alan Meclis-i Umumi, adının sonuna "Milli" kelimesini getirerek "Meclis-i Umumi-i Milli..." adını almıştır. Heyet-i Mebusan halkın seçtiği temsilcilerden oluşmasına rağmen, Heyet-i Ayan'ın da "Milli" kelimesini kullanmak istemesi Heyet-i Ayan'ın da kendisini milletin temsilcisi olarak görmesi ile açıklanabilir. Meclis Kanun-i Esasi'de yer almayan bir yetkiye dayanarak padişahı tahttan indirmekte ancak rejim değişikliği yapmayarak sırada bekleyen veliahtı

²³ Tanör, a.g.e., s. 192.

padişah yapmıştır. Böylece Meclis II. Abdülhamit'i halk adına halkın temsilcileri sıfatıyla değiştirmiştir. Dolayısıyla halkın iradesinin de artık önemli bir unsur olarak göz önüne almaya başladığı tespit edilebilir.²⁴

Demokrasi yönündeki hareketleri ve yönelimleri daha Meclis'in açıldığı ilk günlerinde görmek mümkündür. Meclis-i Mebusan başkanlığına meşrutiyet için uzun yıllardır mücadele veren Ahmet Rıza Bey getirilmişti. Bununla birlikte meclis'te yapılan konuşmalarda da bu havayı sezme mümkündür. Ahmet Rıza Bey meclis başkanı olduktan sonra yaptığı konuşmasında *“Uhdemize terettüp eden(düşen) vezaiften (görevlerden) biri... hakimiyeti milliye'nin kaviyen (güçlü bir şekilde) teessüsüne çalışmaktır”* demiştir. II. Abdülhamit'in açılış konuşmasına Meclis-i Mebusan'da vermiş olduğu cevapta, *“meclisin ‘hakimiyeti milliye'nin timsali olduğunu’* belirtiyor, *“hatta kendisinden ‘Millet Meclisi’ diye söz ediyordu.”*²⁵

Dönem itibariyle ne kadar demokratik eğilimler görülse de egemenlik padişahındı. Ancak Meclis-i Umumi padişah'ın değiştirilmesi olayında olduğu gibi bu yetkiyi kendisinde görmüştü. Fakat Meclis-i Umumi millet adına egemenliği sadece bir defa, II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesi sırasında kullanmıştı. Yine de bu olay sırasında ve 26 Nisan 1909 tarihli padişahın değiştirilmesi kararında ulusal egemenlik düşüncesi ortaya çıkmıştır.²⁶

30. madde'de yapılan değişikliklerle Heyet-i Vükela'nın (Bakanlar Kurulu'nun), Padişaha karşı değil de Meclis-i Mebusan'a karşı sorumlu olduğu esas kabul edilmiştir. Böylece parlamenter sisteme doğru ilerleme sağlanmıştır. 43. madde'de yapılan değişikliklerle Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan'ın her yıl Ekim ayında çağrıya gerek olmaksızın toplanacağını ve Mayıs ayına kadar çalışmalarına devam edip, Padişah'ın kararıyla toplantılarına son vereceğini öngörülmüştür. Böylece Padişahın Meclis'in çalışmalarını engellemesi önlenmeye çalışılmıştır.²⁷ Yapılan değişikliklerle, hükümdarın yetkilerinin sınırlanması, buna karşılık olarak da yasama ve yürütmenin, özellikle hükümet kanadının, güçlendirilmesi ve yasama ve yürütme

²⁴ Mumcu, a.g.e., s. 215.

²⁵ Tanör, a.g.e., s. 185.

²⁶ Mumcu, a.g.e., s. 216.

²⁷ Gören, Anayasa Hukukuna Giriş., s. 23.

arasında denge kurularak, klasik parlamenter sisteme uygun bir yapı getirilmesi amaçlanmıştır.

İnsan hakları bakımından da önemli gelişmeler sağlanmıştır. Anayasa'da belirtilmiş hak ve özgürlükleri sarsan 113. madde Anayasa metninden çıkarılmıştır. Böylece Padişah'ın sürgün etme yetkisi kaldırılarak, yargı güvencesi kural haline gelmiştir. 12. madde ile basın özgürlüğü genişletilmiş ve hükümetin sansür yetkisi kaldırılmıştır. 119. madde ile haberleşmenin gizliliği esası getirilmiştir. 120. madde ile toplantı ve dernek kurma özgürlükleri tanınarak, siyasi parti kurulması yolu açılmıştır.²⁸

2.1.3. 1921 Anayasasında İnsan Hakları ve Demokrasi

20 Ocak 1921 tarihli Teşkilat-ı Esasiye Kanunu Kurtuluş Savaşının zor şartları içinde, gününün koşullarına uygun olarak, yapılmış, o günlerin koşullarını karşılayacak bir biçime sahipti ve kurulacak olan yeni Türkiye Devleti'nin temel bazı esaslarını içinde barındırıyordu.

20 Ocak 1921 tarihli, 85 sayılı kanunla kabul edilen Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, 23 madde ve bir de ayrı bir madden oluşun, 24 maddelik bir çerçeve anayasası niteliğindedir. Geçiş dönemine uygun olarak Kanun-i Esasi'nin Teşkilat-ı Esasiye ile çelişmeyen hükümleri yürürlükte kalacaktı. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu, içerdiği ilkeler bakımından kendisinden sonraki anayasaları da etkilemiştir. Bunların başında Devlet konusunda getirdiği devrimci bakış açısı, egemenlik anlayışı, iktidarın düzenlenişi gibi konular olmaktadır.²⁹

1921 Anayasasını incelerken dikkat edilmesi gereken konu, her anayasanın kendi hazırlanma ortamına uygun olarak, 1921 Anayasasının da kendisine özgü bir niteliği olduğudur. Bu açıdan 1921 Anayasasının temel özelliğinin bağımsızlık olduğu görülür. Bu açıdan Anayasanın bütün maddeleri ülke'nin kurtuluşuna yönelik olarak, bağımsızlığı sağlamaya yönelmiştir. Nitekim 1921 Anayasası hükümet rejimi

²⁸ Mumcu, a.g.e., s. 219., Kapani, Kamu Hürriyetleri, s. 105.

²⁹ Tanör, a.g.e., s. 253.

olarak Meclisi hükümetini öngörerek, 2. maddesinde yürütme ve yasama gücünün milletin tek ve gerçek temsilcisi olan Büyük Millet Meclisinde olduğu belirtilmiştir. Böylece devrimi yapan kadro daha kolay hareket imkanına sahip olacaktı. Ayrıca tüm yetkileri elinde bulunduran Meclis bağımsızlığa ulaştıktan sonra, temel hedefi olan, Osmanlı monarşisini tasfiye edebilecekti.³⁰

1921 Teşkilat-ı Esasiye Kanununun en önemli maddesi, kuşkusuz ki, 1. maddesidir. 1. madde'de hakimiyet kayıtsız, şartsız millettir denilmektedir. Böylece bu ifadeyle bir dönüm noktasına gelmekte ve açıkça belirtilmemiş olmakla birlikte egemenliğin kayıtsız, şartsız millete ait olduğu, egemenliğin millettten kaynaklandığı belirtmektedir.³¹

1921 Anayasasında kişi hak ve özgürlükleri ile yargılama gibi anayasaların temel olarak ele aldıkları konuları düzenlememiştir. Bu konularda yürürlükten kalkmamış olan Kanun-ı Esasi uygulanacaktır.³²

1921 Anayasasında meydana gelen en büyük değişiklik Cumhuriyet'in ilanı ile olmuştur. Türkiye Devletinin hükümet şekli Cumhuriyettir denilerek, insan hakları ve demokrasi için önemli bir adım atılmıştır. Bununla birlikte Cumhurbaşkanlığı makamı oluşturulmuş, hükümetin kuruluşu meclis hükümet sisteminden uzaklaştırılarak parlamenter sisteme daha fazla yaklaştırılmıştır.³³

2.2. CUMHURİYET SONRASI ANAYASALARDA İNSAN HAKLARI VE DEMOKRASİ

2.2.1. 1924 Anayasasında İnsan Hakları ve Demokrasi

1 Kasım 1922 tarihinde Saltanatın kaldırılması ve 29 Ekim 1923 tarihinde de Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte Türkiye'de insan hakları ve demokrasi alanında önemli gelişmeler sağlanmıştı. Bu gelişmelerin başlangıcı, özgürlük savaşı

³⁰ Korkusuz, a.g.e., ss. 210-211.

³¹ Mumcu, a.g.e., s. 226., Tanör, a.g.e., s. 255.

³² Tanör, a.g.e., s. 253.

³³ Kemal Gözler, **Türk Anayasa Hukuku**, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 2000, s. 55.

niteliğinde olan Kurtuluş Savaşının kazanılmasıyla hız kazanmış ve geri dönülmez bir hal almıştır. Ancak Kurtuluş Savaşı iki cepheli bir savaştı. Birincisi dışarıya karşı bağımsızlığın sağlanması, ikincisi ise bireylerin kendi milleti içindeki hakkının sağlanması yönündeki savaşıdır. Bernard Lewis'in de belirttiği gibi, *“başka Doğu ülkelerinden farklı olarak Türkiye hürriyet'i sadece bağımsızlık manasında anlamamıştır. Söz konusu olan, yalnız milletin başka milletler karşısında hakları değil, fakat aynı zamanda, kişinin millet içindeki haklarıdır.”*³⁴

1924 Anayasasında, 18. yüzyıl felsefesi ve Fransız İhtilalinin ürünü olan 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisinin etkisi görülür.³⁵ Türklerin Kamu Hukuku başlıklı beşinci bölümde (madde 68-88) bu etki açıkça görülür. 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisinde yer aldığı gibi 1924 Anayasasında da tabii haklar doktrini aynen yer almaktadır. 68. maddeye göre “Her Türk hür doğar, hür yaşar. Hürriyet, başkasına zarar vermeyecek her şeyi yapabilmektir. Tabii haklardan olan hürriyetin herkes için sınırı, başkalarının hürriyeti sınırındır. Bu sınırı ancak kanun çizer.” Bu madde'nin arkasından 1789 Bildirisinde yer alan hak ve özgürlükler listesi gelir:³⁶ madde 71 cana, mala, ırza, konuta hiçbir türlü dokunulamaz, madde 73 işkence, eziyet, zoralık ve angarya yasaktır, madde 74 kamu faydasına gerekli olduğu usulüne göre anlaşılmadıkça ve özel kanunları gereğince değer pahası peşin verilmedikçe hiç kimsenin malı ve mülkü kamulaştırılmaz, madde 75 hiçbir kimse felsefi inancından, din ve mezhebinden dolayı kınanamaz. Güvenliğe ve edep törelerine ve kanun hükümlerine aykırı bulunmamak üzere her türlü din törenleri serbesttir, madde 76 kanunda yazılı usul ve haller dışında kimsenin konutuna girilemez ve üstü aranamaz, madde 79 bağışların, çalışmaların, mülk edinme ve hak ve mal kullanmanın, toplanmaların, derneklerin ve ortaklıkların serbestlik sınırı kanunlarla çizilir, madde 80 hükümetin gözetimi ve denetlemesi altında ve kanun çerçevesinde her türlü öğretim serbesttir, madde 81 postalara verilen kağıtlar, mektuplar ve her türlü emanetler yetkili sorgu yargıcı veya yetkili mahkeme kararı olmadıkça açılmaz ve telgraf ve telefonla haberleşmenin gizliliği bozulamaz.

³⁴ Kapani, Kamu Hürriyetleri, s. 108.

³⁵ y.a.g.e., s. 109.

³⁶ y.a.g.e. , s. 110.

Bütün bu kurullarla, özgürlüğün gerçekleşmesi için Devlet iktidarının sınırlanması gerektiği ortaya çıkmaktadır. 1924 Anayasası tabii hak doktrinini benimsediği için Devletin bu alanlara müdahale edemeyeceği, etmemesi gerektiği görüşünü benimsemiştir. Böylece Devlet iktidarının sınırlanması oranında kişi özgürlüklerinin varolabileceği görüşü hakim olmuştur. Anayasa'nın temel haklar kataloğu incelendiğinde Jellinek'in haklar sınıflandırmasındaki, negatif statü haklar ve pozitif statü hakları sınıflandırmasında bulunan iki hak sınıflandırmasından sadece negatif statü haklarının bu Anayasa'da yer aldığı görülür.³⁷

Pozitif Statü haklarının yani devletin olumlu edimini gerektiren ekonomik ve sosyal haklar kategorisinin 1924 Anayasasının yapıldığı dönemdeki anayasalara yeni yeni girmeye başladığı görülür. Bunun birkaç nedeni olduğu görülebilir. Anayasa'nın öngördüğü devlet kavramı sosyal devlet değil liberal ve bireyci devlettir. Bu açıdan devletin ekonomik hayata ve bireylerin hayatına en az seviye karışması, etkide bulunması öngörülmüştür. Özellikle ekonomik konulardaki yaklaşım, Lozan görüşmeleri sırasında yapılan, 1923 İzmir İktisat Kongresinde alınan kararlara uygun bir olarak, devletin müdahaleci ve düzenleyici değil, liberal devletin esaslarına uygun olarak hareket etmesini öngörmüştü. Bu açıdan bir yıl sonra yapılan 1924 Anayasasında da bu hususlara bağlı kalınmıştır.³⁸ Söz konusu pozitif haklar kategorisinin yer almamasının bir başka nedeni de o zamanki şartlar bakımından toplumda henüz bu haklar kategorisinin eksikliğinin hissedilmemiş olmasıdır.³⁹

105 madde'den oluşan 1924 Anayasasının, 1. maddesine göre "Türkiye Devleti Bir Cumhuriyettir"⁴⁰, 3. maddesi "Egemenlik kayıtsız şartsız Milletindir." demektedir. Böylece egemenliğin halka dayandığı açıkça belirtilmiştir. 4. maddesi "Türk milletini ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi temsil eder ve Millet adına egemenlik hakkını yalnız o kullanır." demek suretiyle Türk Milletinde bulunan egemenliğin sadece milletin seçtiği vekillerinden oluşan Türkiye Büyük Millet

³⁷ Gören, Anayasa Hukukuna Giriş, s. 41.

³⁸ Korkusuz, a.g.e., s. 214.

³⁹ Kapani, Kamu Hürriyetleri, s. 110., Tanilli, a.g.e., s. 215.

⁴⁰ <http://www.tbmm.gov.tr/anayasa/anayasa24.htm>

Meclisi aracılığıyla temsil edilebileceğini ve halk adına sadece Meclis'in kullanabileceği ifade edilmiştir.

Demokratik bir ruha sahip olan 1924 Anayasasının getirdiği demokrasi anlayışı, madde 3 ve 4'de, "Egemenlik kayıtsız şartsız Milletindir." ve "Türk milletini ancak Türkiye Büyük Millet Meclisi temsil eder ve Millet adına egemenlik hakkını yalnız o kullanır.", şeklinde ifade edildiği gibi çoğulcu demokrasi değil çoğunlukçu demokrasi anlayışı idi. Ancak demokratik geleneklerin tam olarak yerleşmediği bir toplumda ve hukuksal güvencenin de tam olarak sağlanmadığı bir ülkede, çoğulcu demokrasinin dayandığı sayısal çoğunluğun genel iradesinin yanılmaz, mutlak doğruyu oluşturduğu anlayışıyla demokrasinin tam olarak işletilebilmesi ve çok partili siyasal hayatın devam ettirilebilmesi mümkün olamazdı. Çünkü bu anlayışa göre çoğunluğun dışında olan azınlığın fikirlerine gereken önem verilmemektedir. Ayrıca 1924 Anayasasında, azınlığı koruyabilecek mekanizmalar ya yoktu veya tam olarak işletilemiyordu.⁴¹ Bu nedenle Demokrat Parti iktidarının ikinci döneminde, demokratik öğeler bakımından gerilemeler yaşanmıştır.

1924 Anayasası döneminde demokratikleşme açısından önemli unsurların başında kadınlara seçme ve seçilme hakkının tanınması gelmektedir. 5 Aralık 1934'te yapılan değişiklikle kadınlara da seçme ve seçilme hakkı tanınırken, seçme yaşı yükseltilerek 22 yaşının bitirilmesi koşulu getirilmiştir.

Hak ve özgürlüklerin düzenlenmesi ve sınırı konusunda 68. madde'de hak ve özgürlüklerin sınırının kanunla çizileceği belirtilmiştir. Bu konuda "kanunilik sınırının" ve "kanun güvencesinin" getirilmesi önemli ve olumlu bir adım olmakla birlikte, Meclisin egemenliği kullanabilen tek organ konumunda olduğu, hak ve özgürlükleri istediği gibi sınırlayabileceği ve kanunların anayasaya uygunluğunun yargısal denetimini yapabilecek, Anayasa Mahkemesi gibi, bir kurum olmadığı ve mahkemelerin de kendilerinde bu yetkiyi gördükleri bir sistem olmadığına göre,

⁴¹ Özbudun, a.g.e., ss. 33-34-35.

kanun güvencesinin tam olarak işlenmesi mümkün olmamıştır. Böylece Meclisin, hak ve özgürlükleri ölçüsüz şekilde sınırlaması mümkün olmuştur.⁴²

Hak ve özgürlüklerin güvencesi konusunda yasa güvencesinden başka 82. maddeyle getirilmiş olan “Türkler gerek kendileri, gerek kamu ile ilgili olarak kanunlara ve tüzüklere aykırı gördükleri hallerde yetkili makamlara ve Türkiye Büyük Millet Meclisine tek başlarına veya toplu olarak haber verebilir ve şikayette bulunabilirler. Haber veya şikayeti alan makam kişi ile ilgili başvuruların sonucunu dilekçeye yazılı olarak bildirmek ödevindedir.” hükmü vardı. Bu hükme dayanarak başvuruların yapıldığı ancak alınan sonuçların pek doyurucu olmadığı tespit edilmiş. Hak ve özgürlükler için ikinci ve belki en etkili yol “yargı, hakim güvencesidir” 83. madde’de belirtilen “Hiç kimse kanunca bağlı olduğu mahkemeden başka bir mahkemeye verilemez ve yollanamaz.” hükmü ile doğal veya kanuni hakim güvencesi sağlanmıştır. 1924 Anayasası 8. maddesindeki “Yargı hakkı, millet adına usul ve kanuna göre bağımsız mahkemeler tarafından kullanılır.” ifadesi ile yargı kuvvetine bağımsız bir statü sağlamaya çalışıldığı görülür.⁴³ Ancak gerek 8. maddenin, yargı hakkının kanuna göre kullanılacağı, ifadesinden gerekse güçler birliği ilkesinden kaynaklanan Meclis’in egemenliği kullanan tek organ konumunda olması Meclis’in her alanda kanun çıkarabilmek yetki ve görevine sahip olmasından dolayı bu güvence de etkili bir koruma sağlayamamıştır. Nitekim mahkemeler yargı hakkını kanuna göre kullanmakta, kanun ise Meclis tarafından yapılmaktadır. Anayasa’da da kanunların nasıl konulacağı konusunda Meclis’e bir set koyulmadığına göre mahkemeler Meclis’in verdiği yetki ölçüsünde bağımsızdırlar.⁴⁴

54, 55, 56 ve 57. maddelerde yer alan hükümler de yargı bağımsızlığını ve hakim güvencesini zedeler niteliktedir. Madde 54 hükmüne göre “Yargıçlar, bütün davaların görülmesinde ve hükmünde bağımsızdırlar ve bu işlerine hiçbir türlü karışamaz. Ancak kanun hükmüne bağlıdırlar. Mahkemelerin kararlarını Türkiye Büyük Millet Meclisi ve Bakanlar Kurulu hiçbir türlü değiştiremezler, başkalamazlar, geciktiremezler ve hükümlerinin yerine getirilmesine engel

⁴² y.a.g.e., s. 33., Korkusuz, a.g.e., s. 212.

⁴³ Gören, Anayasa Hukukuna Giriş, s. 39.

⁴⁴ Mumcu, a.g.e., s. 242.

olamazlar.” Madde 55’e göre “Yargıçlar, kanunda gösterilen usuller ve haller dışında görevlerinden çıkarılamazlar.” Madde 56, “Yargıçların nitelikleri, hakları, görevleri, aylık ve ödenekleri, nasıl tayin olunacakları ve görevlerinden nasıl çıkarılacakları özel kanunla gösterilir.” Madde 57’ye göre “Yargıçlar, kanunla gösterilenlerden başka genel veya özel hiçbir görev alamazlar.”

1924 Anayasasının böyle bir çoğunlukçu anlayışı ve Meclis üstünlüğünü benimsemesinin çeşitli sebepleri olduğu tespit edilebilir. İlk önce böyle bir demokrasi anlayışının Türk kamu hukukunun ve siyasal düşüncesinin etkilendiği Fransa’da hakim olması görülebilir. Nitekim 1924 Anayasası zamanında Türkiye’de olduğu gibi Fransa’da da kanunların anayasa uygunluğunun yargısal denetimi kabul edilmemişti. İkinci olarak Milli mücadele döneminin düşüncesi olarak, milletin haklarının milletin temsilcileri tarafından değil ancak padişah gibi milletin iradesinin yansıması olmayan organlar tarafından çiğnenebileceği düşünülüyordu. Üçüncü olarak, 1924 Anayasasının yapılma şartları içinde, anayasa’yı yapanların öngördükleri devrim programını gerçekleştirebilmeleri için en uygun demokrasi tipinin ve anayasa içeriğinin bu olduğunu düşünmeleridir.⁴⁵

2.2.2. 1961 Anayasası’nda İnsan Hakları ve Demokrasi

Başlangıç, 157 madde ve 11 geçici maddeden oluşan 1961 Anayasası, 27 Mayıs hareketinden önce ülke’de karşılaşılan anayasal ve rejim ile ilgili sorunlara cevap vermek, yeni yapılan anayasalardan da yararlanarak demokrasiyi başka bir deyişe demokratik düzeni koruyabilecek bir Anayasa yapımı sürecinin ürünü olarak hazırlanmıştır.⁴⁶ 1961 Anayasası, 1924 Anayasasının günün ihtiyaçlarını karşılayabilen bazı hükümlerini içinde barındırırken, kendisinden sonra yapılan 1982 Anayasasına belli oranda kaynaklık etmiştir.⁴⁷

Her anayasa yapım sürecinde anayasaların kendi yapıldıkları dönemin özelliklerini içinde barındırdıkları gibi, 1961 Anayasası da kendi döneminin

⁴⁵ Özbudun, a.g.e., s. 35.

⁴⁶ A. Şeref Gözübüyük, **Anayasa Hukuku**, Turhan Kitabevi, 9. Bası, Ankara, 2000, s. 137.

⁴⁷ Mumcu, a.g.e., s. 251.

özelliklerini içinde barındırmıştır. Bu açıdan kendisinden önceki 1924 Anayasası, özellikle 1950-1960 döneminde karşılaşılan sorunlar birer anayasa sorunu olarak algılanmış ve buna uygun olarak 1961 Anayasası da, anayasalarda her sorunun bir cevabı olması düşüncesinden harekete edilerek, 1982 Anayasası gibi ancak onun kadar olmasa bile uzun ve ayrıntılı bir anayasa olarak hazırlanmıştır. Böylece hazırlanmasında kazüistik bir anlayışın hakim olduğu 1961 Anayasası uzun bir metin haline gelmiştir.⁴⁸ Bunda 1961 Anayasasının bir tepki anayasası olması özelliği de yer almaktadır.⁴⁹

1. maddesinde “Türkiye devleti bir Cumhuriyettir” diyen 1961 Anayasası, 4. maddesinde egemenliğin kaynağının halk olduğunu belirttikten sonra egemenliğin kullanışı bakımından 1924 Anayasasından farklı bir formül getirmiştir. Buna göre madde 4: “Egemenlik kayıtsız şartsız Türk Milletininindir. Millet, egemenliğini, Anayasanın koyduğu esaslara göre, yetkili organlar eliyle kullanır. Egemenliğin kullanılması, hiçbir suretle belli bir kişiye, zümreye veya sınıfa bırakılamaz. Hiçbir kimse veya organ, kaynağını Anayasadan almayan bir devlet yetkisi kullanamaz.” Böylece Türkiye Büyük Millet Meclisi egemenliği kullanan tek yetkili organ olmaktan çıkarılarak, Meclisin “*kesin ve mutlak üstünlüğü*”⁵⁰ ortadan kaldırılmış ve Türkiye Büyük Millet Meclisi egemenliğin kullanılması bakımından anayasada belirtilmiş diğer organlardan biri konumuna gelmiştir.⁵¹ Böylece seçimlerden çıkmayan veya dolaylı olarak ifadesi olabilen organlar millet egemenliğinin kullanılmasına katılmışlardır.

Bu egemenlik anlayışı içinde 1961 Anayasası çift meclisli sistemi getirmiştir. Bütün üyelerinin genel oyla halk tarafından oluşturduğu Millet Meclisi ile üyelerinin büyük bir çoğunun yine genel oyla seçildiği ve fakat bunun yanında bazı üyeliklerin seçim sonucu değil Milli Birlik Komitesi üyelerinden, eski Cumhurbaşkanlarından ve Cumhurbaşkanı tarafından seçilen 15 üyeden oluşturduğu Cumhuriyet Senatosu⁵²

⁴⁸ y.a.g.e., 137., Özbudun, 57.

⁴⁹ Mümtaz Soysal, **100 Soruda Anayasanın Anlamı**, Gerçek Yayınevi, Yedinci Baskı, 1987, s. 91.

⁵⁰ Mumcu, a.g.e., s. 253.

⁵¹ Özbudun, a.g.e., s. 39.

⁵² Cumhurbaşkanı ve halk tarafından seçilen Senatörlerin 40 yaşını ve bir yüksek öğretim kurulumu bitirmesi gerekmektedir.

kurulmuştur. Bu açıdan Cumhuriyet Senatosunun bu hükümlerinin anti-demokratik olarak ulusal egemenlik ile çeliştiği yönünde değerlendirmeler vardır.⁵³

1961 Anayasası, 1924 Anayasasının çoğunlukçu anlayışını değiştirerek çoğulculuk prensibi getirmek istiyordu. Böylece çoğulculuk prensibinin toplum tarafından benimsenmesiyle demokratikleşme ve devlet iktidarının sınırlanması yönünde önemli bir adım atılacaktı. Bu açıdan 1924 Anayasasında yer almamış olan siyasi partiler 1961 Anayasasının 56. maddesinin 3. fıkrasında “Siyasî partiler ister iktidarda ister muhalefette olsunlar, demokratik siyasî hayatın vazgeçilmez unsurlarıdır.” diye tanımlanmıştır. Örgütlü toplumun oluşması ve toplum ile devlet arasında ilişki kurulmasını sağlayan siyasi partilere ilişkin hükümlerin yanında başka hükümler de bulunmaktadır: Madde 29 “Dernek Kurma Hakkı”; Madde 46 “Sendika Kurma Hakkı”; Madde 47 “Toplu Sözleşme ve Grev Hakkı.”⁵⁴

1961 Anayasası temel hak ve hürriyetlere önem vermiştir. Anayasa hem temel hak ve hürriyetlerin genişletilmesi hem de korunmasına önemli derecede yer vermiştir. Anayasanın İkinci Kısmını oluşturan Temel Haklar ve Ödevler, 10. ve 62. maddeler arasında 4 bölümden oluşmaktadır. 1961 Anayasası temel hak ve hürriyetleri, 1924 Anayasasından farklı olarak, sistemli bir şekilde incelemiştir. 1924 Anayasasının etkisi altında olduğu, 1789’dan beri gelen Klasik Hak ve Hürriyetleri oluşturan, “Kişi Hak ve Hürriyetleri ve Siyasi Hak ve Hürriyetler” sınıflandırmasına dönemi itibariyle anayasalara yeni girmeye başlayan “Sosyal Hak ve Hürriyetler” de eklenerek 1961 Anayasasında yer almıştır.

1. Bölüm Genel Hükümleri (madde 10-13), 2. Bölüm Kişinin Hakları ve Ödevleri (madde 14-34), 3. Bölüm Sosyal ve İktisadi Haklar ve Ödevler, 4. Bölüm Siyasi Haklar ve Ödevleri oluşturmaktadır. Burada farklılık, yukarıda belirttiğim gibi 3. bölümü oluşturan Sosyal ve İktisadi Haklar ve Ödevlerin Anayasa’da yer almasıdır. Böylece çağdaş hürriyet anlayışı benimsenerek, bireylerin hak ve özgürlüklerini gerçekleştirebilmeleri için onlara sadece klasik özgürlükler veya negatif statü hakları ve katılma hakları tanınmanın yeterli olmadığı görülerek, devlete

⁵³ Tanilli, a.g.e., s. 260., Mumcu, a.g.e., s. 255.

⁵⁴ Özbudun, a.g.e., s. 43.

de bireylerin hak ve özgürlüklerini gerçekleştirebilmeleri, gerçekleştirmelerine yardımcı olması için görevler düştüğü görülerek, sosyal hak ve hürriyetler, pozitif statü hakları, Anayasa girerek, devletin sadece negatif edimlerde değil pozitif edimlerde de bulunması öngörülmüştür.⁵⁵

Anayasa'da Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Bildirisinin 29. maddesinin 1. fıkrasının “Herkesin Kişiliğinin özgürce ve tam gelişmesine imkan veren topluluğa karşı ödevleri vardır”⁵⁶ ifadesinin tesiri altında “Temel Haklar” ifadesine “Ödevler” ifadesi de eklenmiştir. Ancak 1961 Anayasası bu iki ifadeden hak ve özgürlük kavramlarına ağırlık verip, onları hedef almıştı.⁵⁷

İnsan hakları kavramı, Türk Anayasa Tarihi içinde ilk kez doğrudan kullanılmıştır. Başlangıçta “İnsan hak ve hürriyetlerini, millî dayanışmayı...” ve 2. maddede “Türkiye Cumhuriyeti, insan haklarına ve ‘Başlangıç’ta belirtilen temel ilkelere dayanan, millî, demokratik, lâik ve sosyal bir hukuk devletidir.” hükümleri içinde insan hakları kavramı doğrudan geçmektedir. Temel Haklar ve Ödevlerin bulunduğu ikinci kısımda insan hakları kelimesi geçmemektedir. Bunda Alman hukuku ve özellikle Alman Anayasa sistematiğinden etkilenmiş olmanın etkisi olduğu belirtilir. Böylece Temel hakların, devletlerüstü haklar yani uluslararası alanda tanınan insan hakları olduğu, diğer hakların ise iç hukuka ilişkin kamu özgürlükleri olduğu ifade edilmiş.⁵⁸

Temel hakların niteliği bakımından madde 10/1’de, “Herkes, kişiliğine bağlı, dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve hürriyetlere sahiptir.” demek suretiyle haklardan vazgeçilemeyeceğini, bazı anayasal durumlar dışında, dokunulmaz olduğunu ve devrilemez olarak ifade edilerek kesin olduğu belirtilmiştir.

Temel hakların korunması ile ilgili madde'nin değiştirilmeden önceki halinde: “Temel hak ve hürriyetler, Anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olarak,

⁵⁵ Kapani, Kamu Hürriyetleri, s. 121.

⁵⁶ “Everyone has duties to the community in which alone the free and full development of his personality is possible.” <http://www.un.org/Overview/rights.html> (15.01.2007)

⁵⁷ Mumcu, a.g.e., s. 257-258.

⁵⁸ y.a.g.e., ss. 258-259.

ancak kanunla sınırlanabilir. Kanun kamu yararı, genel ahlâk, kamu düzeni sosyal adâlet ve millî güvenlik gibi sebeplerle de olsa bir hakkın ve hürriyetin özüne dokunamaz.” demektedir. 1961 Anayasasının ilk şeklinde, temel hak ve hürriyetlerin, Anayasa’nın sözüne ve ruhuna uygun ancak kanunla sınırlanabileceği; ancak kanununun kamu yararı, genel ahlak, kamu düzeni, sosyal adalet ve milli güvenlik gibi sebeplerle de olsa, hak ve hürriyetlerin özüne dokunamayacağı ifa edilerek, her hak ve hürriyet için sınırlama nedenleri ilgili maddelerde yer almaktaydı. Ancak, aşağıda inceleneceği gibi, 1961 Anayasasının insan hakları ve özgürlükler rejimi, çok net izlenebilen bir süreç içinde, 1971, 1973 ve 1974 değişiklikleriyle önemli bir biçimde daraltılmıştır.⁵⁹

1961 Anayasası, genel olarak, her temel hak ve özgürlüğün sınırlanmasının hangi nedenlerle olabileceğini/sınırlanabileceğini, o özgürlükle ilgili maddelerde belirtmiş, bunun yanında 11. maddenin 2. fıkrasında “kanun, kamu yararı, genel ahlak, kamu düzeni, sosyal adalet ve milli güvenlik gibi sebeplerle de olsa, bir hakkın ve hürriyetin özüne dokunamaz” hükmünü getirmişti. Bu maddenin özel sınırlama nedenlerine ek olarak “genel sınırlama nedeni” mi olduğu, yoksa anılan nedenlerle de olsa bir “hakkın özüne dokunulamayacağı”nı belirttiği tartışılmıştır. Anayasa Mahkemesi genelde 11/2’nin bir genel sınırlama sebebi olduğu sonucuna varırken, bazı kararlarında ise belli hakların ancak ilgili maddelerdeki nedenlerle sınırlanabileceğini kabul etmiştir.⁶⁰ 1961 Anayasası döneminde, düşünce özgürlüğü, hak arama özgürlüğü gibi hak ve özgürlüklerin ilgili maddelerinde hiç bir özel sınırlama nedeninden söz edilmemişti. Böylece 1961 Anayasası, özgürlüklerin sınırlandırılması konusunda, “kademeli sistemi” kabul etmiştir. Yani bazı özgürlükler hiç sınırlanmayacak, bazıları Anayasada belirtilen nedenlerle sınırlanabilecek, bazıları ise ancak kanunla sınırlanabilecektir.⁶¹ Ancak bir hak ve hürriyetin belirtilmemiş olsa bile doğal (nesnel) ve içkin sınırları vardır.

1961 Anayasasının insan hakları ve demokratik bir devlet olma açısından getirdiği en önemli özelliklerden biri de “hukuk devleti” ve “yargı”nın

⁵⁹ Taha Parla , **Türkiye’de Anayasalar**, İletişim Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 2002, s. 45

⁶⁰ Özbudun. a.g.e., s. 100.

⁶¹ H. Tahsin Fendoğlu, “2001 Anayasa Değişikliği Bağlamında Temel Hak ve Özgürlüklerin Sınırlanması”, **Anayasa Yargısı 19**, Anayasa Mahkemesi Yayınları: 49, Nisan 2002, s. 189

bağımsızlığının ve bireyler açısından “tabii hakim güvencesi”nin sağlanmasıdır. 1961 Anayasasının getirdiği egemenlik anlayışı da kuşkusuz bunda önem sağlamıştır; madde 7 hükmüne göre “Yargı yetkisi, Türk Milleti adına bağımsız mahkemelerce kullanılır.” demek suretiyle yargıyı yasama gibi yetki olarak nitelemiştir. Ayrıca Anayasa madde 31/2 “...Hiçbir mahkeme, görev ve yetkisi içindeki dâvaya bakmaktan kaçınmaz.” diyerek herkesin yargı makamları önünde haklarını savunmalarını anayasal güvence altına almaktadır. Kanuni yargı yolu ile ilgili 32. maddenin ilk şeklinde “Hiç kimse, tabii hakiminden başka mercii önüne çıkarılmaz. Bir kimseyi tabii hakiminden başka bir mercii önüne çıkarma sonucunu doğuran yargı yetkisine sahip olağanüstü merciler kurulamaz.” demektedir. Mahkemelerin Bağımsızlığı ile ilgili 132. maddede “Hâkimler, görevlerinde bağımsızdırlar; Anayasaya, kanuna, hukuka ve vicdani kanatlarına göre hüküm verirler. Hiçbir organ, makam, merci veya kişi, yargı yetkisinin kullanılmasında mahkemelere ve hâkimlere emir ve tâlimat veremez; genelge gönderemez; tavsiye ve telkinde bulunamaz. Görülmekte olan bir dava hakkında Yasama Meclislerinde yargı yetkisinin kullanılması ile ilgili soru sorulamaz, görüşme yapılamaz veya herhangi bir beyanda bulunulamaz. Yasama ve yürütme organları ile idare, mahkeme kararlarına uymak zorundadır; bu organlar ve idare, mahkeme kararlarını hiçbir suretle değiştiremez ve bunların yerine getirilmesini geciktiremez.”. Hâkimlik Teminatı ile ilgili olarak 133. maddede “Hâkimler azlolunamaz. Kendileri istemedikçe, Anayasada gösterilen yaştan önce emekliye ayrılamaz; bir mahkemenin veya kadronun kaldırılması sebebiyle de olsa, aylıklarından yoksun kılınamaz. Meslekten çıkarılmayı gerektiren bir suçtan dolayı hüküm giymiş olanlarla görevini sağlık bakımından yerine getiremeyeceği kesin olarak anlaşılanlar ve meslekte kalmalarının caiz olmadığına karar verilenler hakkında kanundaki istisnalar saklıdır.” 134. maddede “Hâkimlerin nitelikleri, atanmalar, hakları ve ödevleri, aylık ve ödenekleri, meslekte ilerlemeleri, görevlerinin veya görev yerlerinin geçici veya sürekli olarak değiştirilmesi, haklarında disiplin kovuşturması açılması ve disiplin cezası verilmesi, görevleriyle ilgili suçlarından dolayı soruşturma yapılmasına ve yargılanmalarına karar verilmesi, meslekten çıkarılmayı gerektiren suçluluk veya yetersizlik halleri ve diğer özlük işleri, mahkemelerin bağımsızlığı esasına göre, kanunla düzenlenir. Hakimler altmış beş yaşını bitirinceye kadar hizmet görürler.

Askeri hakimlerin yaş haddi kanunla belli edilir. Hakimler, kanunla belirtilenlerden başka, genel ve özel hiçbir görev alamazlar.” diyerek hukuk devletini sağlamaya çalışmıştır.

Ayrıca 1961 Anayasası ile getirilmiş Anayasa Mahkemesi de hukuk devleti yolunda atılmış önemli adımlardan biridir. Anayasa Mahkemesinin görev ve yetkisi, kanunların ve Türkiye Büyük Millet Meclisi İçtüzüklerinin Anayasaya, Anayasa değişikliklerinin de Anayasada gösterilen şekil şartlarına uygunluğunu denetlemektir (madde 147). Böylece 1924 Anayasası döneminde karşılaşılan sorunlar önlenmek istenmiştir. Ayrıca bu amaç çerçevesinde Yüksek Hakimler Kurulunu kurularak adliye mahkemeleri hakimlerinin özlük işleri hakkında kesin karar verme görevi söz konusu kurula verilmiştir.

2.2.2.1. 1961 Anayasasında Yapılan Değişiklikler

Özellikle 1969 seçimlerinden sonra iktidara gelen hükümetler sürekli olarak 1961 Anayasası'nı eleştirmeye başlamış ve Anayasanın ülke gereksinimlerine cevap veremediğini, bu Anayasa ile devletin yönetilemeyeceği söylüyorlardı. Anayasaya yapılan eleştiriler şöyle özetlenebilir:⁶²

- Anayasadaki özgürlükler ve özgürlük düzeni, Batı toplumlarının özgürlükler düzeninden ve sistematüğinden alınmıştı ancak Türk toplumu için bu özgürlük düzeni fazla olup, Türkiye şartları açısından hazmedilecek düzeyde değildir.
- Batı toplumlarının anayasalarında olduğu halde 1961 Anayasasında özgürlüklerin kötüye kullanılmasını önleyecek mekanizmalar yoktur. Bu açıdan özgürlüklerin kötüye kullanılması sonucu Anayasanın getirdiği düzen bile yıkılacak düzeye gelmiştir.
- İki meclisli sistem yüzünden yasaların yapılması için benimsenen mekanizma yavaş işlemektedir.

⁶² Soysal, a.g.e., ss. 105-106., Gözübüyük, a.g.e., ss. 139-140.

- Yürütme organı güçsüzleştirilmiş, etkinliği ve iş görme olanakları azaltılmış.
- Anayasa Mahkemesinin Yasama, Danıştay'ın da Yürütme üzerinde kurmuş oldukları denetim mekanizmaları iktidarın iş görmesini engellemektedir.
- TRT ve Üniversite gibi Özerk kuruluşlar “devlet içinde devlet” durumuna gelmişlerdir.

1961 Anayasasından önceki süreçte olduğu gibi 1961 Anayasasından, özellikle 1969 yılından sonraki süreçte ortaya çıkan sorunların çözümü yine Anayasa’da ve Anayasa değişikliklerinde aranmıştır. Bunun sonucunda 1961 Anayasasında, en önemlileri 12 Mart 1971’den sonra olmak üzere, 1969 yılından 1974 yılına kadar yedi sefer Anayasa değişikliği yapılmıştır.⁶³

11. madde’de yapılan değişiklikle başta “Temel hakların özü” kenar başlığı değiştirilerek “Temel hak ve hürriyetlerin, özü, sınırlanması ve kötüye kullanılmaması” adını almıştır. İçerikte yapılan değişiklikle de madde şu hali almıştır: “Temel hak ve hürriyetler, Devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, Cumhuriyetin, millî güvenliğinin, kamu düzeninin, kamu yararının, genel ahlâkın ve genel sağlığın korunması amacı ile veya Anayasanın diğer maddelerinde gösterilen özel sebeplerle, Anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olarak, ancak kanunla sınırlanabilir. Kanun, temel hak ve hürriyetlerin özüne dokunamaz. Bu Anayasada yer alan hak ve hürriyetlerden hiçbirisi, insan hak ve hürriyetlerini veya Türk Devletinin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü veya dil, ırk, sınıf, din ve mezhep ayırımına dayanarak, nitelikleri Anayasada belirtilen Cumhuriyeti ortadan kaldırmak kasdı ile kullanılamaz. Bu hükümlere aykırı eylem ve davranışların cezası kanunda gösterilir.” Daha önceki ifadesiyle kanun koyucunun belli nedenlerle özgürlükleri sınırlandırma yetkisine sınır koymaktaydı, yani sınırlandırmanın sınırlarını çizmekteydi. Anayasa’da hürriyetin asıl, sınırlamanın ise istisna olduğu

⁶³ Gözübüyük, a.g.e., s. 140.

görülüyordu. Ancak yapılan değişiklikle bu durumu tersine çeviren ifade getirilmiştir.⁶⁴

11. madde’de yapılan başka bir değişiklikle bütün temel haklar için geçerli olan genel bir sınırlama kuralı getirilmiştir. Böylece hak ve özgürlükler ilgili maddelerdeki özel sınırlama nedenlerine ve/veya madde 11’deki genel sınırlama nedenlerine bağlı olarak sınırlandırılacaktır. Böylece ilgili maddesinde sınırlama nedeni olmayan hak ve özgürlüklerde 11. madde’ye dayanılarak sınırlandırılacaktır. Dokunulduğu taktirde söz konusu hak ve özgürlüğün kullanılmaz hale geldiği, “öze dokunmama” yasağı korunurken ayrı bir madde haline getirilmiştir (11/2). Madde’nin 3. fıkrasına, temel hakların kötüye kullanılması yasağı getirilmiştir. Bu anlayış, hakların sınırlandırılmadıkları taktirde sınırsız olarak kullanılacakları gibi yanlış bir çıkarımın sonucudur. Ancak her hakkın kendisinden kaynaklanan sınırları vardır ve hukuk düzeni hakkın kötüye kullanılmasını korumaz.

1971 Anayasa değişiklikleri ile düşünce özgürlüğü de dahil olmak üzere tüm hak ve özgürlüklerin 11. maddede belirtilen genel sınırlama sebepleri ile sınırlandırılması amaçlanmış, tüm hak ve özgürlükler için geçerli kötüye kullanım yasağı getirilmiştir. Böylece 1961 Anayasasının ilk biçiminde temel hak ve özgürlükler için bir güvence niteliğinde olan 11. madde, 1971 değişikliğiyle temel hak ve özgürlüklerin tümünü sınırlandırıcı bir yapıya dönüşmüştür.⁶⁵

22. madde’nin daha önceki halinde sadece hakim kararıyla toplatılabilen gazete ve dergiler, maddede yapılan değişiklikten sonra, hakim kararı olmaksızın “kanunun açıkça yetkili kıldığı merciin emriyle” toplatılabilecektir. Ayrıca basın hürriyetinin sınırlandırılması konusunda geniş takdir yetkileri getirilmiştir.⁶⁶

Kişi güvenliği başlıklı madde 30’da yapılan değişiklikle “Yakalanana veya tutuklanan kişinin, tutulma yerine en yakın mahkemeye gönderilmesi için gerekli

⁶⁴ Kapani, Kamu Hürriyetleri, s. 131-132.

⁶⁵ Yusuf Şevki Hakyemez, **Militan Demokrasi Anlayışı ve 1982 Anayasası**, Seçkin Yayıncılık, 1. Baskı, Ankara, 2000, s.144.

⁶⁶ Kapani, Kamu Hürriyetleri, s. 134.

süre hariç, yirmidört saat içinde hakim önüne çıkarılır ve bu süre geçtikten sonra hakim kararı olmaksızın hürriyetinden yoksun kılınmaz.” hükmündeki yirmidört saatlik süre kırksekiz saate yükseltilmiştir. Toplu olarak işlenen suçlarda kanunla belirlenen durumlar için 1971 değişikliğiyle ilk önce yedi, daha sonra 1973 değişikliğiyle onbeş güne çıkarılmıştır.⁶⁷

Dernek ve Sendika kurma ilgili maddelere “devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğü” bütünlüğü ilkesine dayanılarak bu hak daraltılmış. Derneklerin, gecikmesinde sakınca olan hallerde, “mahkemeler dışında kanunun açıkça yetkili kıldığı merciin emriyle” faaliyetten alıkonulabileceği hükmü getirilmiştir (madde 26). Ayrıca örgütlenme özgürlüğüne önem veren 1961 Anayasasının 119. maddesinde yapılan değişiklikle işçi niteliği taşımayan kamu görevlilerinin yani memurların sendika kurma hakkı Anayasadan çıkarılmıştır.⁶⁸

Kanuni yargı yolu başlıklı 32. madde'nin ilk şeklinde “Hiç kimse, tabii hâkiminden başka bir merci önüne çıkarılamaz.” hükmünde bulunan tabii hakim ifadesi değiştirilerek “kanunen tâbi olduğu mahkemeden başka merci önüne çıkarılmaz” ifadesi getirilmiştir. Doktrinde iki hüküm arasında fark olup olmadığı konusunda tartışmalar olmakla birlikte hükmün amacının 1402 sayılı Sıkıyönetim Kanununun bazı hükümlerinin, suça bakacak olan mahkemenin ve hakimlerin, suçun işlenmesinden ve suçludan önce belli olması ilkesi olan tabii hakim ilkesi ile çelişki içinde olmasından doğan çelişkiyi gidermek olduğu görülür. Kanun hükmü gereğince sıkıyönetim durumlarında lüzum görülen yerlerde yeteri kadar askeri mahkeme kurulacak ve “Sıkıyönetim Askeri Mahkemesi olarak” adlandırılan bu mahkemelerde sıkıyönetim ilanına neden olan olaylara ilişkin suçları, sıkıyönetim ilanından en çok üç ay önce işlenmiş olmak şartıyla yargılayabilecektir. Bu çelişkiyi gidermek için tabii hakim yerine kanuni hakim ifadesi getirilmiştir.

Anayasa'nın, ilk şeklinde, çoğulculuk ve demokratikleşme açısından Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu'na ve Üniversitelere özerklik tanımıştı. Böylece bu kurumlar faaliyet alanlarının gerektirdiği özerkliğe sahip olarak her türlü dış etkiden,

⁶⁷ Gören, Anayasa Hukukuna Giriş, s. 65.

⁶⁸ Soysal, a.g.e., ss. 119-120.

özellikle siyasal iktidarın etkisinden, bağımsız olarak görevlerini yerine getirebileceklerdi. Ancak bu özerklik, yukarı da belirtildiği gibi, kimi iktidarlarca hoş karşılanmamış ve eleştirilmiştir. Bunun sonucunda bu alanlarda değişiklik yapılmıştır. Üniversitelerin özerkliği saklı tutulmakla birlikte, gerçekte bütün yüksek öğretim kurumlarında devletin gözetimi ve denetimi faaliyetlerini yapmasını amaçlanmıştır. Ayrıca “...öğrenim ve öğretim hürriyetlerinin tehlikeye düşmesi ve bu tehlikenin üniversite organlarınınca giderilememesi halinde...”(120/7(son)), ki buna karar verecek olan Bakanlar Kurulu Üniversitelerin yönetimlerine el koyabilecekti. Bu el koyma durumunda “Üniversite organlarının, öğretim üye ve yardımcılarının, üniversite dışındaki makamlarca her ne suretle olursa, görevlerinden uzaklaştırılmazlar. Son fıkra hükümleri saklıdır.”(120/4) ifadesindeki koruma hükümleri hüküm ifade etmeyecektir.⁶⁹

Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu ilgili değişiklikte 12. madde'deki “özerklik” ifadesi madde'den çıkarılarak “tarafsızlık” ilkesi getirilmiştir. Kurumun görevlerini yerine getirirken “...devletin ülkesi ve milletiyle bütünlüğünün, insan haklarına dayanan millî, demokratik, lâik ve sosyal Cumhuriyetin, millî güvenliğin ve genel ahlâkın gereklerine...” uyması gerektiği belirtilerek, yine bu hususlarında kanunla düzenleneceği ifade edilmiştir.⁷⁰ Bu hükümler altında tarafsızlığın bile sağlanabilmesi zorlaşabilmektedir.⁷¹

Yönetim içinde Silahlı Kuvvetlerin ağırlığını arttırıcı yönde bazı değişiklikler olmuştur. 111. madde'nin ilk şeklinde Milli Güvenlik Kurulunun “...millî güvenlik ile ilgili kararların alınmasında ve koordinasyonun sağlanmasında yardımcılık etmek üzere, gerekli temel görüşleri Bakanlar Kuruluna bildirir.” hükmü değiştirilerek, “Millî Güvenlik Kurulu, millî güvenlik ile ilgili kararların alınmasında ve koordinasyonunun sağlanmasında gerekli temel görüşleri Bakanlar Kuruluna tavsiye eder.” şekline getirilmiştir. Ayrıca Sayıştay'ın Silahlı Kuvvetleri denetlemesine gizlilik esası getirilene 127. madde'ye üçüncü fıkra olarak “Silâhlı Kuvvetler elinde bulunan Devlet mallarının Türkiye Büyük Millet Meclisi adına denetlenmesi usulleri,

⁶⁹ Kapani, Kamu Hürriyetleri, s. 135.

⁷⁰ Soysal, a.g.e., s. 121.

⁷¹ Kapani, Kamu Hürriyetleri, s. 135.

millî savunma hizmetlerinin gerektirdiği gizlilik esaslarına uygun olarak kanunla düzenlenir.” hükmü eklenmiştir.⁷²

2.2.3. 1982 Anayasasında İnsan Hakları ve Demokrasi

1961 Anayasası üzerindeki tartışmalar 1971’den sonra yapılan değişikliklerde sonra durmamış, devam etmiştir. Özellikle 1975’den sonra artan terör olayları ve siyasal sistemdeki karışıklıklar, örneğin Cumhurbaşkanı altı ay süreyle seçilememesi, ülke’yi karmaşa içine götürmüştür. Devletin bu karmaşayı önleyememesinin nedeni olarak da 1961 Anayasası gösteriliyordu.

Böyle bir ortam içinde yapılan 12 Eylül 1980 askeri harekatı, ülkedeki şiddet olaylarına son vermişti. Harekatı gerçekleştirenlerde 1961 Anayasasının değiştirilmesi düşüncesindeydiler.

Anayasaya yöneltilen eleştirilerin, 1971 değişikliklerinden önce yapılan eleştirilerle belli açılardan benzerlik gösterdiği görülebilir. 1961 Anayasasıyla otorite-hürriyet dengesinin bozulduğu, hürriyetlere fazla önem verilerek devlet otoritesinin zayıflatıldığı ve devletin güçsüz kılındığını savunulmuş. Bu nedenle 1982 Anayasasıyla, hürriyet-otorite dengesinde otoriteye daha fazla önem verilmiştir. Devlet otoritesi güçlendirilirken, Devlet içinde de ağırlık yürütme organına verilmiştir. 1980 Askeri harekatından önceki anarşik olayların önlenememesinin nedeni olarak güçsüz yürütme gösteriliyordu. Yürütme güçlendirilirken yürütmeyi oluşturan Bakanlar Kurulu ve Cumhurbaşkanı, doğrudan halk tarafından seçilmeyen, Cumhurbaşkanına ağırlık verilmiştir.⁷³

1961 Anayasasından daha uzun olan 1982 Anayasası 177 madde ve 16 geçici maddeden oluşmuştur. Anayasanın bu kadar uzun olmasının nedeni, 1961 Anayasasında olduğu gibi, devleti ve toplumu ilgilendiren bütün sorunların

⁷² Soysal, a.g.e., s. 121.

⁷³ Özbudun, a.g.e., ss. 60-61.

cevaplarının Anayasa’da bulunması gerektiğindedir. Bu açıdan 1982 Anayasası kazüistik bir yöntemle hazırlanmıştır.⁷⁴

1982 Anayasasında, 1961 Anayasasına göre daha az katılımcı bir demokrasi modeli vardır. Buna göre halk kendisini yönetecekleri belli aralıklarla yapılan seçimlerle seçecek ancak seçimlerden sonra devlet yönetimiyle, siyaset ile ilgilenmeyecekti. Halk bu süre zarfında iktidarı etkilemeye çalışmayacaktı. Yani halkın depolitizasyonunu öngörüyordu. Siyasi faaliyetler sadece siyasi partiler ve seçimler sonucu oluşmuş devlet organları tarafından yapılacaktı.⁷⁵ Bununla ilgili hükümleri Anayasanın, 1995 değişikliklerinden önceki, ilk halinde görmek mümkündür: “Siyasi partiler yurt dışında teşkilatlanıp faaliyette bulunamaz, kadın kolu, gençlik kolu ve benzeri şekilde ayrıcalık yaratan yan kuruluşlar meydana getiremez, vakıf kuramazlar.” (madde:68/6); “Siyasi partiler, kendi siyasetlerini yürütmek ve güçlendirmek amacıyla dernekler, sendikalar, vakıflar, kooperatifler ve kamu kurumu niteliğinde meslek kuruluşları ve bunların üst kuruluşları ile siyasi ilişki ve işbirliği içinde bulunamazlar. Bunlardan maddi yardım alamazlar.” (madde:69/2); “Dernekler..., siyasi amaç güdemezler, siyasi faaliyette bulunamazlar, siyasi partilerden destek göremez ve onlara destek olamazlar, sendikalarla, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları ve vakıflarla bu amaçla ortak hareket edemezler.” (madde:33/4). Bu maddeler Anayasa’da 1995 yılında yapılan değişikliklerle Anayasa’dan çıkarılmışlardır.

1982 Anayasası Batı’daki Anayasal gelişmelerin amaçladığı bireyin devlet karşısında korunması sisteminden ayrık olarak böyle bir korumayı amaçlamamıştır. Tepki Anayasası olması nedeniyle özgürlüklerin karışıklığa, karmaşaya veya teröre neden olacağı varsayımından hareket ederek, devletin sistemi ve düzeni koruması için gerekli önlemleri alabilmesini öngörerek, devleti güçlendirmiştir. Anayasa’yı hazırlayanlar, sivil topluma ve sivil toplumun kurumlarına kuşkuyla bakmışlardır.⁷⁶

⁷⁴ y.a.g.e., s. 57.

⁷⁵ y.a.g.e., ss. 64-65-66., Gözler, a.g.e., ss. 101-102.

⁷⁶ Fendoğlu, a.g.t., s. 178.

Cumhuriyetin ilanından beri her Anayasa’da olduğu gibi, 1. maddesinde “Türkiye Devleti bir Cumhuriyettir” diyen 1982 Anayasası, 6. maddesinde “Egemenlik, kayıtsız şartsız Milletindir. Türk Milleti, egemenliğini, Anayasanın koyduğu esaslara göre, yetkili organları eliyle kullanır. Egemenliğin kullanılması, hiçbir surette hiçbir kişiye, zümreye veya sınıfa bırakılamaz. Hiçbir kimse veya organ kaynağını Anayasadan almayan bir Devlet yetkisi kullanamaz.” diyerek 1961 Anayasasında olduğu biçimiyle, egemenliğin Millet tarafından, Anayasanın koyduğu esaslara göre, yetkili organlar eliyle kullanılacağını belirtmiştir.

Demokratik bir idarenin kurulmasında Millet egemenliğini, genel ve eşit oy esasına dayanan, gizli oy, açık sayım ilkesiyle, yargı denetiminde olan serbest seçimler yoluyla kullanmaktadır. Ayrıca seçmenler, seçim yarışı içinde bir çok parti arasından oy verecekleri partiyi özgürce seçebilmektedirler.

Anayasanın 2. maddesinde Cumhuriyetin nitelikleri belirtilmiştir. Bu maddeye göre “Türkiye Cumhuriyeti, toplumun huzuru, millî dayanışma ve adalet anlayışı içinde, insan haklarına saygılı, Atatürk milliyetçiliğine bağlı, başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, demokratik, lâik ve sosyal bir hukuk Devletidir.” Anayasa’da insan hakları terimini tek geçtiği yer 2. madde’dir. Ancak madde’de Türkiye Cumhuriyetinin insan haklarına saygılı olduğu belirtilmiş. Ancak 1961 Anayasasında Türkiye Cumhuriyetinin insan haklarına dayanan bir devlet olduğu belirtilmişti. İki ifade arasında fark olup olmadığı doktrinde tartışma konusu olmuştur. Mümtaz Soysal’a göre iki ifade arasında fark vardır. Buna göre

“İnsan haklarına dayanan devlet, bu inanç üzerine kurulmuş olan, insanı temel değer olarak kabul eden, kendi varoluş nedenini insan haklarının korunması ya da gerçekleştirilmesi amacına dayandıran devlet demektir. 1982 Anayasasıyla devletin insan haklarına dayanan devlet olmaktan çıkıp insan haklarına saygılı devlet durumuna gelmesi...çok temel bir yaklaşım farkını anlatıyor. İnsan hakları, artık, devletin dayandığı kavramlar ve değerler bütünü olmaktan çıkmıştır. Devlet başka

amaçlar için vardır...insan hakları artık devletin varoluş nedeni olmaktan çıkmıştır.”⁷⁷

Ergun Özbudun’a göre ise;

“Bu iki deyim arasında, bir anlatım farkı ötesinde temel bir anlam ve yaklaşım farkı olduğunu savunmak güçtür.”⁷⁸ Ahmet Mumcu da yaptığı yorumda, eğer 2. maddedeki diğer ilkeler yani demokrasi, laiklik, sosyal bir hukuk devleti olma gibi ilkeler gerçek anlamı ile kabul edilirse, ayrıca bir şeyin niteliğinin o şeyin belirleyici olduğu kabul edilirse, Anayasa maddelerine bütün olarak bakıldığında insan haklarının Anayasa’nın değişmez esası olduğu sonucuna varmaktadır.⁷⁹ Kemal Gözler ise şöyle bakmaktadır konuya: *“...bu iki deyim arasında hukuki sonuçları bakımından hiçbir fark yoktur. Mühim olan, bu ifade farklılığı değil, 1982 Anayasasının benimsediği temel hak ve hürriyetlerin bütünü ve bunlara ilişkin getirdiği sınırlandırma ve güvence sistemidir....1982 Anayasasının temel hak ve hürriyetlere ilişkin sistemi, 1961 Anayasasına oranla daha az güvenceli değildir.”⁸⁰*

Devletin temel amaç ve görevlerini...insanın maddi ve manevi varlığının gelişmesi için gerekli şartları hazırlamaya çalışmak (madde 5) olarak belirten bir Anayasanın insan haklarına biçimsel saygının ötesinde, niteliksel olarak insan haklarına saygıyı içinde barındırması ve bu saygının insan haklarına dayanma düzeyinde olması gerekmektedir.

Temel haklar ve ödevler Anayasanın 12. ve 74. maddeleri arasında düzenlenmiştir. Temel hak ve hürriyetlerin Anayasa içindeki sistematiği yani maddelerin düzenlenmesindeki sistem açısından 1961 ve 1982 Anayasaları arasında fark yoktur.⁸¹ Birinci bölümde Genel Hükümler madde 12-16; İkinci bölümde

⁷⁷ Soysal, a.g.e., s. 191-192.

⁷⁸ Özbudun, a.g.e., s. 98.

⁷⁹ Mumcu, a.g.e., ss. 285-286.

⁸⁰ Gözler, a.g.e., s. 121.

⁸¹ Soysal, a.g.e., s. 192.

Kişinin Hakları ve Ödevleri madde 17-40; Üçüncü bölümde Sosyal ve Ekonomik Hak ve Ödevler madde 41-65; Dördüncü bölümde Siyasi Haklar ve Ödevler madde 66-74 arasında düzenlenmiştir.

2.2.3.1.Genel Hükümler

Madde Adı, Numarası	Madde Adı, Numarası
Madde 12: Temel Hak ve Hürriyetlerin Niteliği	Madde 13: Temel Hak ve Hürriyetlerin Sınırlanması
Madde 14: Temel Hak ve Hürriyetlerin Kötüye Kullanılması	Madde 15: Temel Hak ve Hürriyetlerin Kullanılmasının Durdurulması
Madde 16: Yabancıların Durumu	

2.2.3.2.Kişinin Hak ve Ödevleri

Madde Adı, Numarası, Hak ve Ödevler	Madde Adı, Numarası, Hak ve Ödevler
Madde 17: Kişinin Dokunulmazlığı, Maddi ve Manevi Varlığı	Madde 18: Zorla Çalıştırma Yasağı
Madde 19: Kişi Hürriyeti ve Güvenliği Özel Hayatın Gizliliği ve Korunması	Madde 20: Özel Hayatın Gizliliği
Madde 21: Konut Dokunulmazlığı	Madde 22: Haberleşme Hürriyeti
Madde 23: Yerleşme ve Seyahat Hürriyeti	Madde 24: Din ve Vicdan Hürriyeti
Madde 25: Düşünce ve Kanaat Hürriyeti	Madde 26: Düşünceyi Açıklama ve Yayma Hürriyeti
Madde 27: Bilim ve Sanat Hürriyeti	Madde 28: Basın Hürriyeti
Madde 29: Süreli ve Süresiz Yayın Hakkı	Madde 30: Basın Araçlarının Korunması
Madde 31: Kamu Tüzel Kişilerinin Elindeki Basın Dışı Kitle Haberleşme Araçlarından Yararlanma Hakkı	Madde 32: Düzeltme ve Cevap Hakkı Toplantı Hak ve Hürriyetleri
Madde 33: Dernek Kurma Hürriyeti	Madde 34: Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü

	Düzenleme Hakkı
Madde 35: Mülkiyet Hakkı ve Hakların Korunmasıyla İlgili Hükümler	Madde 36: Hak Arama Hürriyeti
Madde 37: Kanuni Hâkim Güvencesi	Madde 38: Suç ve Cezalara İlişkin Esaslar
Madde 39: İspat Hakkı	Madde 40: Temel Hak ve Hürriyetlerin Korunması

2.2.3.3. Sosyal ve Ekonomik Hak ve Ödevler

Madde Adı, Hak ve Ödevler	Madde Adı, Hak ve Ödevler
Madde 41: Ailenin Korunması	Madde 42: Eğitim ve Öğrenim Hakkı ve Ödevi
Madde 43: Kıyılardan Yararlanma	Madde 44: Toprak Mülkiyeti
Madde 45: Tarım, Hayvancılık ve Bu Üretim Dallarında Çalışanların Korunması	Madde 46: Kamulaştırma
Madde 47: Devletleştirme	Madde 48: Çalışma ve Sözleşme Hürriyeti Çalışma ile İlgili Hükümler
Madde 49: Çalışma Hakkı ve Ödevi	Madde 50: Çalışma Şartları ve Dinlenme Hakkı
Madde 51: Sendika Kurma Hakkı	Madde 52: Sendikal Faaliyet
Madde 53: Toplu İş Sözleşmesi Hakkı	Madde 54: Grev Hakkı ve Lokavt
Madde 54: Ücrette Adalet Sağlanması	Madde 56: Sağlık Hizmetleri ve Çevrenin Korunması
Madde 57: Konut Hakkı	Madde 58: Gençliğin Korunması
Madde 59: Sporun Geliştirilmesi	Madde 60: Sosyal Güvenlik Hakkı
Madde 61: Sosyal Güvenlik Bakımından Özel Olarak Korunması Gerekenler	Madde 62: Yabancı Ülkelerde Çalışan Türk Vatandaşları
Madde 63: Tarih Kültür ve Tabiat Varlıklarının Korunması	Madde 64: Sanatın ve Sanatçının Korunması

Madde 65: Devletin İktisadi ve Sosyal Ödevlerinin Sınırları	
--	--

Temel hak ve özgürlükler alanında 1982 Anayasasıyla 1961 Anayasası arasında önemli bir fark vardır. 12. madde'nin 1. fıkrası "Herkes, kişiliğine bağlı, dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve hürriyetlere sahiptir." dedikten sonra 2. fıkrada "Temel hak ve hürriyetler, kişinin topluma, ailesine ve diğer kişilere karşı ödev ve sorumluluklarını da ihtiva eder." demektedir. 1961 Anayasası anlatılırken belirtildiği gibi Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Bildirgesinin 29. maddesinde "Herkesin Kişiliğinin özgürce ve tam gelişmesine imkan veren topluluğa karşı ödevleri vardır." demektedir. Bu bakış açısıyla da 1961 Anayasasının İkinci Kısımının Temel Haklar ve Ödevler adını aldığı belirtilmişti. 1982 Anayasası da aynı düşünce içinde hareket etmekle beraber, bu düşünceyi Genel Hükümler içindeki 12. maddenin içine taşımıştır. Bu yeni bir anlayıştır.⁸² Böylece ödev ve sorumluluk kavramlarından Genel Hükümlerin daha ilk maddesinde bahsedilmiş olması bireyle toplum arasında toplumdaki yana yapılan tercihin bir belirtisidir.⁸³

1982 Anayasasının temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasını karşısındaki tutumuna bakarsak, Anayasanın sınırlamayı olağan ve olağanüstü dönemler olarak iki ayrı sisteme bağlamış olduğunu görürüz. Olağan dönemlerde temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması sistemi Anayasanın 13. maddesinde, olağanüstü hallerde temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması ise Anayasanın 15. maddesinde düzenlenmiştir. O nedenle 1982 Anayasasına göre temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması sistemini iki açıdan inceleyebiliriz.⁸⁴

13. madde'nin, 2001 değişikliklerinden önceki hali şöyledir⁸⁵: "Temel hak ve hürriyetler, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünün, milli egemenliğin, Cumhuriyetin, milli güvenliğin, kamu düzenin, genel asayişin, kamu yararının, genel

⁸² Mumcu, a.g.e., s. 287.

⁸³ Soysal, a.g.e., 193.

⁸⁴ Gözler, a.g.e., s. 224.

⁸⁵ Bu bölümle ilgili Anayasa değişikliği maddeleri bir sonraki bölümde incelenecektir.

ahlakın ve genel sağlığın korunması amacı ile ve ayrıca Anayasanın ilgili maddelerinde öngörülen özel sebeplerle, Anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olarak kanunla sınırlanabilir. Temel hak ve hürriyetlerle ilgili genel ve özel sınırlamalar demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırı olamaz ve öngörüldükleri amaç dışında kullanılamaz. Bu maddede yer alan genel sınırlama sebepleri temel hak ve hürriyetlerin tümü için geçerlidir.”

Madde’de öngörölmüş olan genel sınırlama nedenlerinden herhangi birisi tek başına veya birkaçı bir arada olarak belli bir hak ve hürriyetin sınırlanmasına gerekçe teşkil edebilirler. Belli bir hak veya hürriyetin söz konusu genel nitelikteki sınırlama nedenlerine dayanılarak sınırlanabilmesi için, o hak veya hürriyetin özel maddesinde öngörölmüş olması yani açıkça maddede özel veya genel sınırlama nedenlerinin kendisinden söz edilmesi gerekmez. Eğer belli bir hak veya hürriyetin ilgili maddesinde, o hak ve hürriyet için hiçbir sınırlama nedeni gösterilmemiş ise söz konusu hak veya hürriyetin hiçbir sebeple sınırlanamayacağı sonucu çıkarılamaz; bu durumda genel sınırlama nedenine dayanılarak sınırlama yapılabilir.⁸⁶

Böylece Anayasa sınırlamanın sınırı olarak birtakım ilkeler öngörmüştür. Sınırlama ancak bu sınırlara uyularak yapılabilir. Bunlar:⁸⁷

- a) Sınırlama ancak kanunla yapılabilir.
- b) Sınırlama Anayasasının sözüne ve ruhuna uygun olmalıdır.
- c) Sınırlama ya 13. maddede belirtilmiş olan genel sınırlama sebeplerine ya da anayasanın ilgili maddelerinde öngörölen özel sınırlama sebeplerine dayanılarak yapılmalıdır.
- d) Sınırlama demokratik toplum geleneklerine aykırı olamamalıdır.
- e) Sınırlama öngörüldüğü amaç dışında kullanılmamalıdır.
- f) Ölçölülük İlkesine uyulmalıdır.

Aşağıdaki bölümde inceleneceği gibi 2001 yılında 4709 sayılı kanunla genel sınırlama hükümleri kaldırılarak, sınırlamanın sadece özel sınırlama nedenlerine

⁸⁶ Atilla Özer, **Gerekçeli ve 1961 Anayasası ile Mukayeseli 1982 Anayasası**, Lazer Ofset Matbaa, Ankara, 1996, ss. 73-74 .

⁸⁷ Gözler, a.g.e., s. 225., Özbudun, a.g.e., ss. 104-106.

dayanılarak yapılacağı esası getirilmiş ve 13. madde’de bir takım değişiklikler yapılmıştır.

15. madde ile savaş, seferberlik, sıkıyönetim ve olağanüstü hallerde temel hak ve hürriyetlere ilişkin düzenlemenin nasıl olacağı belirtilmiştir. Buna göre: “Savaş, seferberlik, sıkıyönetim veya olağanüstü hallerde, milletlerarası hukuktan doğan yükümlülükler ihlâl edilmemek kaydıyla, durumun gerektirdiği ölçüde temel hak ve hürriyetlerin kullanılması kısmen veya tamamen durdurulabilir veya bunlar için Anayasada öngörülen güvencelere aykırı tedbirler alınabilir. Birinci fıkrada belirlenen durumlarda da, savaş hukukuna uygun fiiller sonucu meydana gelen ölümler dışında, kişinin yaşama hakkına, maddî ve manevî varlığının bütünlüğüne dokunulamaz; kimse din, vicdan, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz ve bunlardan dolayı suçlanamaz; suç ve cezalar geçmişe yürütülemez; suçluluğu mahkeme kararı ile saptanıncaya kadar kimse suçlu sayılamaz.” Ölüm cezaları maddenin ilk şeklinde mevcut iken 2001 değişikliklerinden sonra madde metninden çıkarılmıştır. Olağanüstü hallerde, Anayasanın koruma sistemi belli oranda işlevini yitirmektedir. Ancak yine de uluslararası hukuktan doğan yükümlülükler, ölçülülük ilkesi ve çekirdek alan olarak kalan bazı haklara dokunulamamaktadır.

1961 Anayasasına 1971 değişikliğiyle giren “Temel Hak Ve Hürriyetlerin Kötüye Kullanılmaması” 1982 Anayasasınının 14. maddesinde yer almaktadır. Yukarıda da belirtildiği gibi, sınırlandırılmadığı takdirde hak ve özgürlüklerin sınırsız olacağına dair doğru olmayan çıkarım sonucu getirilen madde, yine aynı düşünceyle 1982 Anayasasına konulmuştur. 14. maddenin ilk şekli göre: “Anayasada yer alan hak ve hürriyetlerden hiçbiri, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmak, Türk Devletinin ve Cumhuriyetin varlığını tehlikeye düşürmek, temel hak ve hürriyetleri yok etmek, Devletin bir kişi veya zümre tarafından yönetilmesini veya sosyal bir sınıfın diğer sosyal sınıflar üzerinde egemenliğini sağlamak veya dil, ırk, din ve mezhep ayrımını yaratmak veya sair herhangi bir yoldan bu kavram ve görüşlere dayanan bir devlet düzenini kurmak amacıyla kullanamazlar. Bu yasaklara aykırı hareket eden veya başkalarına bu yolda teşvik veya tahrik edenler hakkında uygulanacak müeyyideler, kanunla düzenlenir. Anayasanın hiçbir hükmü, Anayasada

yer alan hak ve hürriyetleri yok etmeye yönelik bir faaliyette bulunma hakkını verir şekilde yorumlanamaz". 1982 Anayasasında insan hakları ve demokrasi, aşağıda işlenecek olan Anayasa değişiklikleri çerçevesinde irdelenemeye devam edilecektir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE - AB İLİŞKİLERİ ÇERÇEVESİNDE ANAYASA'DA YAPILAN DEĞİŞİKLİKLER

3.1. TÜRKİYE - AB İLİŞİKLERİNİ DÜZENLEMEDE ESAS ALINAN BELGELERDE İNSAN HAKLARI VE DEMOKRASİ

Türkiye'nin 31 Temmuz 1959'da Avrupa Ekonomik Topluluğuna (AET) yaptığı başvuruyla başlayan Türkiye - Avrupa Birliği ilişkileri, 12 Eylül 1963 tarihinde imzalanan Ankara Antlaşmasıyla hız kazanmıştır. Bu döneme kadar çeşitli nedenlerle kesintiye uğrayan tam üyelik süreci, 1987 yılında yapılan Tam Adaylık başvurusu ile tekrar hız kazanmıştır.

İnsan hakları ve demokrasi konuları Türkiye-AB ilişkilerinde en önemli konuların başında gelmektedir. 21-22 Haziran 1993 tarihlerinde Kopenhag Zirvesinde alınan Kopenhag Kriterleri tam üyelik için hedef olarak gösterilmiştir. Zirve'de, Avrupa Birliğinin genişlemesinin Merkezi Doğu Avrupa Ülkelerini kapsayacağını kabul edilmiş ve aynı zamanda adaylık için başvuruda bulunan tüm ülkelerin tam üyeliğe kabul edilmeden önce karşılması gereken kriterleri de belirtmiştir. Bu kriterler siyasi, ekonomik ve topluluk mevzuatının benimsenmesi konuları olmak üzere üç grupta toplanmıştır.

1993 Kopenhag Zirvesinde kabul edilen Kopenhag Kriterleri (tam üyelik kıstasları):¹

- Siyasi Kriter: Aday ülke, demokrasiyi, hukukun üstünlüğünü, insan haklarını ve azınlıkların korunmasını ve azınlıklara saygıyı garanti eden kurumlarının istikrarını sağlamış olmalıdır.

¹http://europa.eu.int/information_society/activities/atwork/_documents/dgenlargementbrochure/sld005.htm (03. 02. 2007).

- Ekonomik Kriter: Aday ülke, işleyen bir Pazar ekonomisine sahip olması yanında AB içindeki rekabetçi baskıyla ve Pazar güçleriyle baş edebilme kapasitesi olmalıdır.
- Mevzuatın Kabul Edilmesi Kriteri: Aday ülke, politik, ekonomik ve parasal birlik hedeflerine katılımı içeren, üyelik ile ilişkili yükümlülükleri üstlenme yeteneğine sahip olmalıdır.

Kopenhag Kriterlerinden Türkiye'yi en fazla meşgul eden kriter politik kriterlerdir. Helsinki Zirvesinde Türkiye ile tam üyelik müzakerelerinin ancak Kopenhag Siyasi Kriterlerinin yerine getirilmesinin arkasından başlatılacağı belirtilmiştir. Böylece Türkiye'nin karşılaması gereken hedefler olarak, insan hakları ve demokrasi ağırlıklı olan, Kopenhag Kriterleri gösterilmiştir. Avrupa Birliği Antlaşması olan Maastricht Antlaşmasının 1 Kasım 1993 tarihinde yürürlüğe girmesiyle de insan hakları ve demokrasi, AB'ye üye olmada iki önemli kriter haline gelmiştir.² Antlaşma'nın F maddesine göre:³

1. Birlik, hükümet sistemleri demokrasi ilkeleri üzerine kurulmuş olan üye devletlerinin ulusal kimliklerine saygılı olacaktır.

2. Birlik, 4 Kasım 1950'de Roma'da imzalanmış Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde güvence altına alınmış olduğu ve üye devletlerin müşterek anayasal geleneklerinden kaynaklandığı gibi, temel haklara Topluluk hukukunun genel prensipleri olarak saygılı olacaktır.

1997 Amsterdam Zirvesinde AİHS'in Birlik için önemi bir defa daha vurgulanmıştır. Zirve'de "*Birlik temel özgürlüklere, 4 Kasım 1950 tarihli Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin güvence altına almış olduğu çerçevede ve üye Devletlerin demokratik gelenekleriyle Topluluk hukuku geleneklerinden kaynaklanan şekilde riayet eder*" hükmü belirtilmiştir. Böylece Avrupa Birliği içinde insan hakları ve demokrasinin önemi bir defa daha vurgulanmış olduğundan Türkiye için Siyasi

² Karluk, a.g.e., ss. 771-772.

³ <http://europa.eu.int/en/record/mt/title1.html> (03. 02. 2006).

Kriterler kapsamında insan hakları ve demokrasi konusu çok önemli bir hale gelmiştir.⁴

2 Ekim 1997 tarihli Amsterdam Antlaşması, Maastricht Antlaşmasında (Avrupa Birliği Antlaşması) önemli değişiklikler yapmıştır. Değişikliklerde, insan hakları konusunda daha ileri ve kararlı düzenlemeler yaparak Maastricht Antlaşması'nda insan hakları ile ilgili düzenlemeleri yapan F maddesini 6. madde olarak değiştirerek madde'ye şunu eklemiştir: “*Birlik, özgürlük, demokrasi, insan hakları ve temel hürriyetlere saygı, ve hukukun üstünlüğü prensipleri, üye devletlerin ortak sahip olduğu prensipler üzerine kurulmuştur.*”⁵

1999 Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'nin AB'ye tam üyelik için aday ülke statüsü onaylandı. Böylece Türkiye, AB ilişkilerinde yeni bir dönem başlamış oluyordu. Türkiye, Helsinki Zirvesinde aday ülke ilan edilmişti ancak 13 aday ülke arasından sadece Türkiye ile tam üyelik müzakereleri başlatılmamıştır. Helsinki Zirvesinde Türkiye'yi ilgilendiren 4, 9 ve 12. maddeler genel olarak şunları belirtmekteydi:

- “*Türkiye, diğer aday ülkelere uygulanan aynı kriterler temelinde AB'ye katılmaya aday her ülke gibi bir Katılım Öncesi Stratejisinden yararlanacaktır.*
- *Türkiye, AB programları ve ajansları ile aday ülkelerle genişleme bağlamında gerçekleştirilen toplantılara katılabilecektir. Ayrıca bir Katılım Ortaklığı Belgesi (KOB) hazırlanacaktır. Bu ortaklık, katılıma hazırlıkta öncelikli alanları belirleyecek ve AB müktesebatının üstlenilmesine ilişkin bir Ulusal Program (UP) içerecektir.*

⁴ Karluk, a.g.e., s. 773.

⁵ Bozkurt, Özcan, Köktaş, a.g.e., 2. Baskı, s. 400.

- *Türkiye için bir “tarama” (screening) süreci” (AB müktesebatının analitik olarak incelenmesi) başlatılacak ve gerekli izleme mekanizmaları oluşturulacaktır.*
- *Türkiye adaylık döneminde, AB'nin bu konuya yönelik mali imkanlarından yararlanabilecektir.”⁶*

Helsinki Zirvesinde kabul edilen esaslar çerçevesinde hazırlıklar yapılırken, 8 Kasım 2000 tarihinde AB Komisyonu tarafından açıklanan Türkiye için “Katılım Ortaklığı Belgesi”ne, 4 Aralık 2000 tarihinde Bakanlar Konseyi tarafından son şekli verilmiş, Avrupa Parlamentosu tarafından 8 Mart 2001 tarihinde kabul edilerek, 24 Mart 2001 tarihinde AB Resmi Gazetesinde yayımlanarak yürürlüğe girmiştir.⁷

Katılım Ortaklığı Belgesi, AB tarafından, aday ülkelerin tam adaylığa giden süreçlerinde Ulusal Planlarına ve AB ile uyum çabalarına yol haritası olarak hazırlanmakta ve gelişme kaydetmeleri gereken alanları belirtmektedir. Belge’de, Kopenhag Siyasi ve Ekonomik Kriterlerinin yerine getirilmesi ve Birlik müktesebatıyla, aday ülke müktesebatı arasında uyum sağlamaya yönelik olarak öncelikler belirlenmek ve bütün mali araçlar bir çerçeve içinde toplanmaktadır. Katılım Ortaklığı Belgelerinde kısa ve orta vadeli hedefler yer almaktadır.⁸

Türkiye’nin Katılım Ortaklığı Belgesinde, AB’ye aday olabilmek için Kopenhag siyasi ve ekonomik kriterlerinin karşılanması gerektiği belirtilerek, özellikle siyasi kriterlerin karşılanmasının müzakerelerin başlaması için ön koşul olduğu vurgulanmaktadır. Bununla birlikte Ortaklık Antlaşmaları, Gümrük Birliği ve ilgili ortaklık Konseyi kararlarından doğan taahhütlerin de yerine getirilmesi gerektiği belirtilmektedir. Topluluk mevzuatı ile ülke mevzuatı arasında uyumun

⁶Rıdvan Karluk, Özgür Tonus, “Avrupa Birliği Genişleme Perspektifinde Türkiye’nin Yeri”, Üyelik Perspektifinde Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri, **2004 İktisat Kongresi Tebliğ Sunuşları**, , 5-9 Mayıs İzmir, s. 8.

⁷ <http://www.dpt.gov.tr/abigm/tabii/kob/kob.htm> (01. 02. 2007).

⁸ Bozkurt, Özcan, Köktaş, a.g.e., 2. Baskı, s. 376.

sağlanmasının yeterli olmadığı aynı zamanda mevzuatın yürütülmesinin ve uygulanmasının da AB standartları çerçevesinde olması gerektiği ifade edilmiştir.⁹

Türkiye için hazırlanan KOB'da kısa vade'de 11 siyasi, 42 yapısal veya mevzuat değişikliği; orta vade'de ise 8 siyasi, 52 ekonomik ve sosyal değişiklik yer almaktadır.¹⁰ Kısa vadeli hedeflerin, en geç bir yıl içinde, 2001 yılına kadar tamamlanması istenirken, orta vadeli hedefler ise bir yıldan fazla sürecek hususları belirtmektedir. KOB'da "Güçlendirilmiş Siyasi Diyalog ve Siyasi Ölçütler" olarak adlandırılan siyasi hedefleri incelersek:¹¹

Kısa Vadeli Hedefler:

- Siyasi diyalog bağlamında Birleşmiş Milletler Genel Sekreterliğinin Kıbrıs sorununa kapsamlı bir çözüm bulma sürecinin başarılı bir biçimde sonuçlanması yolunda gösterdiği çabalara güçlü destek vermek .
- Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin 10.maddesi doğrultusunda, ifade özgürlüğü hakkı için Yasal ve anayasal güvenceleri güçlendirmek. Bu bağlamda şiddet içermeyen görüşlerini açıklamaktan hüküm giymiş kişilerin durumuna işaret etmek.
- Dernek kurma özgürlüğü ve barışçıl toplantı hakkı ve sivil toplumun gelişmesini cesaretlendirmek için yasal ve anayasal güvenceleri güçlendirmek.
- İşkence uygulamalarına karşı mücadeleyi pekiştirmek için yasal hükümleri güçlendirmek ve bu yönde gereken bütün tedbirleri almak ve Avrupa İşkenceyi Önleme Sözleşmesine uyumu sağlamak.

⁹ y.a.g.e., s. 376.

¹⁰<http://www.deltur.cec.eu.int/default.asp?lang=0&pId=4&fId=4&prnId=3&hnd=1&docId=349&ord=2&fop=0> (01. 02. 2007).

¹¹ http://www.deltur.cec.eu.int/_webpub/documents/KOB2001.pdf (01.02. 2007).

- Mahkeme öncesi gözaltı ile ilgili yasal uygulamaları, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi hükümleri ve İşkenceyi Önleme Komitesi tavsiyeleri doğrultusunda daha fazla uyumlulaştırmak.
- Her türlü insan hakları ihlaline karşı hukuki yeniden yargılama olanaklarının güçlendirilmesi.
- Diğer ülkeler ve uluslararası örgütlerle işbirliği içinde kanun uygulayıcı yetkililerin insan hakları konusunda yoğun olarak eğitimi.
- Yargının - Devlet Güvenlik Mahkemeleri de dahil olmak üzere – işleyiş ve etkinliğini uluslararası standartlara uygun olarak iyileştirmek. Özellikle, hakim ve savcıların Avrupa Birliği mevzuatı – insan hakları alanı dahil olmak üzere – eğitimlerini güçlendirmek.
- Ölüm cezası ile ilgili fiili moratoryumun devam etmesi.
- Türk vatandaşlarının kendi anadillerinde televizyon ve radyo yayını yapmalarını yasaklayan her türlü yasal hükmün kaldırılması.
- Bütün vatandaşların ekonomik, sosyal ve kültürel olanaklarını artırıcı bir bakış açısıyla, bölgesel dengesizliklerin azaltılmasına yönelik, ve özellikle Güneydoğudaki durumun iyileştirilmesi için kapsamlı bir yaklaşım geliştirmek.

Orta Vadeli Hedefler:

- Helsinki sonuçlar bildirgesine uygun olarak, siyasal diyalog bağlamında, anlaşmazlıkların Birleşmiş Milletler Antlaşmasına uygun şekilde barışçı yollardan çözülmesi ilkesi kapsamında, Helsinki sonuçlar bildirgesinin 4. maddesinde atıf yapıldığı gibi, devam eden sınır anlaşmazlıklarını ve diğer ilgili konuları çözmek için her çabayı sarf etmek.

- Hiçbir ayrıma tabi tutulmaksızın ve dil, ırk, renk, cinsiyet, politik düşünce, felsefi inanç veya dinlerine bakılmaksızın tüm bireylerin bütün insan hakları ve temel özgürlüklerden tam olarak yararlanmalarının güvence altına alınması. Düşünce, vicdan ve din özgürlüklerinden yararlanma koşullarının daha da geliştirilmesi.
- Türk Anayasasının ve diğer ilgili mevzuatın, bütün Türk vatandaşlarının hak ve özgürlüklerini Avrupa İnsan Haklarının Korunması Sözleşmesinde belirtildiği gibi güvence altına alan bir bakış açısıyla, tekrar gözden geçirilmesi ve bu tür yasal reformların uygulanmasının ve Avrupa Birliği Üye Devletlerinin uygulamalarıyla uyumun sağlanması.
- Ölüm cezasının kaldırılması, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin 6 No.lu Protokolünün imzalanması ve onaylanması. Uluslararası Medenî ve Siyasî Haklar Sözleşmesi ve tercihli Protokolünün ve Uluslararası Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesinin onaylanması.
- Cezaevlerindeki gözaltı koşullarının Birleşmiş Milletler Hükümlü ve Tutukluların Muamelesinde Gözetilecek Standard Asgari Kurallar ve diğer uluslararası normlara uygun hale gelecek şekilde düzeltilmesi.
- Milli Güvenlik Kurulunun hükümete bir danışma organı niteliğindeki Anayasal rolünün Avrupa Birliği üye ülkelerinin uygulamalarına uyumlulaştırılması.
- Güneydoğu'da halen devam etmekte olan Olağanüstü Halin kaldırılması.
- Kültürel çeşitliliğin sağlanması ve kökenlerine bakılmaksızın tüm vatandaşların kültürel haklarının güvence altına alınması. Bu hakların kullanılmasını engelleyen her türlü yasal hüküm – eğitim alanındakiler de dahil olmak üzere – kaldırılmalıdır.

Türk Hükümeti, Katılım Ortaklığı Belgesinde belirlenen hususları gerçekleştirmek için gerekli faaliyetlere girişmiştir. Hükümet tarafından AB'ye, 2001 yılında adli, idari ve siyasi reformların yerine getirilmesinin hızlanacağını taahhüt edilmiştir. Anayasa'nın Türkiye'nin AB'ye olan taahhütleri çevresinde ve AB standartlarında değiştirileceği, bu çerçevede insan hakları ve demokratikleşme konularında önemli adımlar atılarak hukuk devletinin sağlanacağı belirtilmiştir. Yapılan bu çalışmalarda da AB müktesebatının hedef alınacağı vurgulanmıştır.¹²

Bu çerçevede aday ülkeler tarafından hazırlanan, aday ülkelerin, KOB'da belirtilen kısa ve orta vadeli hedefleri gerçekleştirmeleri için Anayasal ve yasal düzlemlerde yapılması gerekenleri ortaya koydukları ve bunlar için nasıl bir yol izleyeceklerine dair hususların yer aldığı Ulusal Programın hazırlık çalışmaları Türk Hükümeti tarafından başlatılmıştır. Bu amaca yönelik olarak Helsinki Zirvesinden sonra kurulmasına karar verilen Avrupa Birliği Genel Sekreterliği (ABGS) 4 Temmuz 2000'de Resmi Gazete'de yayınlanan kanunla resmen faaliyete başlamıştır. Bu çerçevede hazırlanan Ulusal Program Bakanlar Kurulu tarafında 19 Mart 2001 tarihinde kabul edilip, 24 Mart 2001 tarihinde yürürlüğe girmiştir.¹³

Hazırlanan Ulusal Program Giriş bölümü ve 5 ana başlıktan oluşmaktadır. Siyasi kriterler bölümünde verilen taahhütler:¹⁴ Düşünce ve İfade Özgürlüğü, Dernek Kurma Özgürlüğü, Barışçı Toplantı Hakkı ve Sivil Toplum, İşkenceyle Mücadele, Duruşma Öncesi Gözaltı, İnsan Hakları İhlalleri Sonuçlarının Düzeltilmesi İmkânlarının Güçlendirilmesi, Devlet Memurları ve Kamu Görevlilerinin İnsan Hakları Konusunda Eğitimleri, Devlet Güvenlik Mahkemeleri Dahil Olmak Üzere, Yargının İşlevselliği ve Verimliliği, Ölüm Cezasının Kaldırılması, Kültürel Yaşam ve Bireysel Özgürlükler, Tüm Vatandaşların Ekonomik, Sosyal ve Kültürel İmkânlarının Artırılması Amacıyla, Bölgesel Dengesizliklerin Azaltılması Ekonomide Serbestleşme Süreci, Tüm Bireylerin, Herhangi Bir Ayrıım

¹² Karluk, Avrupa Birliği ve Türkiye, s. 865.

¹³ Bozkurt, Özcan, Köktaş, a.g.e., 2. Baskı, s. 379.

¹⁴ <http://www.dpt.gov.tr/abigm/tabii/uprog/up2001.zip> (01.02. 2007).

Yapılmaksızın ve Dil, Irk, Renk, Cinsiyet, Siyasî Görüş, Felsefî İnanç veya Dinine Bakılmaksızın, Tüm İnsan Hakları ve Temel Özgürlüklerinden Tam Olarak Yararlandırılması, Düşünce, Vicdan ve Din Özgürlükleri, Anayasa'nın ve İlgili Diğer Yasaların AB Müktesebatına Uyumu, BM Uluslararası Medenî ve Siyasî Haklar Sözleşmesi ile İhtiyari Ek Protokolü ve BM Uluslararası Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi, Cezaevlerindeki Tutukluluk Koşulları, Millî Güvenlik Kurulu, Olağanüstü Hal konularıyla ilgilidir.

Aşağıda inceleneceği gibi, 2001 yılında yapılan Anayasa değişikliklerinde Avrupa Birliği tarafından hazırlanan Katılım Ortaklığı Belgesi ve Türk Hükümeti tarafından hazırlanan Ulusal Program önemli derecede rol oynamıştır. Yapılan Anayasa değişikliklerinin kapsamıyla söz konusu iki belgedeki hedeflerin aynı çizgi içinde olduğu benzer düzenlemeleri yaptığı görülebilir.

Türkiye'nin uyum sürecinde yaptığı düzenlemeler dikkate alınarak, AB tarafından KOB 2003 yılında gözden geçirilmiştir. 2003 yılında hazırlanan KOB'da temel kriterler bir defa daha hatırlatılarak, 2001 KOB'da öngörülüp gerçekleştirilen düzenlemeler dışarıda bırakılarak yeni hedefler listesinin getirildiği görülmektedir:¹⁵

- Helsinki Zirvesi Sonuçları uyarınca, siyasi diyalog çerçevesinde, Birleşmiş Milletler Genel Sekreterinin iyi niyet misyonunun ve önerileri temelindeki müzakerelerin sürdürülmesi yoluyla, mevcut Kıbrıs sorununa kapsamlı bir çözüm bulunması yönündeki çabaların kuvvetle desteklenmesi.
- Helsinki Zirvesi Sonuçlarına uygun olarak, siyasi diyalog kapsamında ve Birleşmiş Milletler Şartının uyuşmazlıkların barışçıl yollardan halli ilkesi uyarınca, Helsinki Zirvesi Sonuçlarının 4'üncü bendinde belirtildiği üzere mevcut sınır anlaşmazlıklarının ve bağlantılı diğer meselelerin çözüme kavuşturulması için her türlü çabanın sarf edilmesi.

¹⁵ <http://www.dpt.gov.tr/abigm/tabii/kob/KOB-DPT21Nisan2003.pdf> (01.02.2007)

- Medeni ve Siyasi Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşme ile İhtiyari Protokolünün ve Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmenin onaylanması. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin 6 No.lu Protokolünün onaylanması. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararlarına uymak da dahil olmak üzere, İnsan Haklarının ve Temel Hürriyetlerinin Korunmasına Dair Avrupa Sözleşmesine (Sözleşmenin II. Bölümü) uygun hareket edilmesi.
- Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin 3'üncü maddesi ve Avrupa İşkenceyi Önleme Komitesinin tavsiyeleri doğrultusunda, kolluk kuvvetleri tarafından yapılan işkence ve kötü muamele ile mücadele edilmesine ilişkin tedbirlerin uygulanması. Savcıların soruşturmaları zamanında ve etkili şekilde yapmasını ve mahkemelerin görevi kötüye kullanmaktan mahkum olanlara uygun cezalar vermesini temin edecek ilave tedbirlerin alınması.
- Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi çerçevesinde, gözaltına alınan ve tutuklanan kişilerin, gözaltına alındıkları andan itibaren bir avukatla özel olarak görüşme ve yakınlarının haberdar edilmesi haklarının uygulamada teminat altına alınması.
- Türkiye'nin taraf olduğu ilgili uluslararası sözleşmeler ve Avrupa sözleşmeleri doğrultusunda, dil, Irk, renk, cinsiyet, siyasi görüş, din veya inançlarına göre ayırım yapılmaksızın, tüm bireylerin insan haklarından ve temel hürriyetlerden hukuken ve fiilen tam olarak yararlanmasının teminat altına alınması.
- Basın özgürlüğü de dahil olmak üzere, ifade özgürlüğü ile ilgili reformların sürdürülmesi ve uygulanması. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (10, 17 ve 18'inci maddeler) doğrultusunda hukuki kısıtlamaların kaldırılması. Şiddet içermeyen görüş açıklamaktan sanık veya mahkum olanların durumlarının çözüme kavuşturulması. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesinin ilgili kararının neticesinde, yeniden yargılanma hakkına ilişkin hükümlerin uygulanması.

- Barışçıl toplantı yapma ve dernek kurma özgürlüklerine ilişkin reformların sürdürülmesi ve uygulanması. Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine (11, 17 ve 18'inci maddeler) uygun olarak, sendikalar da dahil olmak üzere, özellikle ulusal ve yabancı derneklere ilişkin yasal kısıtlamaların kaldırılması. Sivil toplumun gelişiminin teşvik edilmesi.
- Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin 9. maddesi doğrultusunda tüm bireylerin ve dini toplulukların düşünce, din ve vicdan özgürlüklerini kullanmaları ile ilgili hükümlerin uyumlaştırılması ve uygulanması. AB üyesi ülkelerin uygulamaları doğrultusunda, bu toplulukların faaliyet gösterebilmeleri için gerekli şartların oluşturulması. Bu husus, söz konusu toplulukların kendilerinin, üyelerinin ve topluluk mal varlıklarının, verilen eğitimin, din adamı atanması ve yetiştirilmesinin hukuken etkili biçimde korunmasını ve bu toplulukların Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin 1 No.lu Protokolü doğrultusunda mülkiyet hakkından yararlandırılmasını içermektedir.
- Kültürel çeşitliliğin sağlanması ve kökenlerine bakılmaksızın tüm vatandaşların kültürel haklarının teminat altına alınması. Mevcut tedbirlerin uygulamaya konulması ve erişime engel olan tedbirlerin ortadan kaldırılması yoluyla, radyo/TV yayınlarına ve Türkçe dışındaki dillerle yapılan eğitime etkili bir erişimin temin edilmesi.
- Ordu üzerindeki sivil denetimin AB üyesi ülke uygulamaları ile uyumlu hale getirilmesi için, Milli Güvenlik Kurulunun işleyişinin bu ülkelerinkine uyarlanması.
- Yargının bağımsızlığının ve etkinliğinin güçlendirilmesi ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi doğrultusunda insan hakları ve temel özgürlüklere ilişkin hükümlerin tutarlı bir biçimde yorumlanmasının sağlanması. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihatlarının tüm adli makamlarca dikkate alınması

yükümlülüğüne yönelik tedbirlerin alınması. Devlet Güvenlik Mahkemelerinin işleyişinin Avrupa standartları ile uyumlu hale getirilmesi. İstinaf mahkemelerinin kurulmasına ilişkin hazırlıkların yapılması.

- Hapishane şartlarının AB üyesi ülkelerdeki standartlarla uyumlu hale getirilmesine devam edilmesi.

KOB'a uygun olarak hazırlanan 2003 Ulusal Programında da benzer alanlar düzenlenmek üzere hedef alınmıştır.¹⁶

- Belge'de düşünce ve ifade özgürlüğünün korunup, genişletilmesinin öngörülmesi,
- Dernek kurma, toplantı ve gösteri yürüyüşü özgürlüklerinin garanti altına alınması,
- İşkence ve kötü muamelenin önlenmesi,
- Yargı mensupları ve kolluk kuvvetleri başta olmak üzere, bütün kamu görevlilerine insan hakları konusunda ve özellikle AİHS ve AİHM içtihadı ile AB hukuku alanlarında eğitim verilmesi,
- Bireylerin herhangi bir ayırım yapılmaksızın tüm insan hakları, temel özgürlükler ve kültürel haklardan tam ve eşit olarak yararlanmalarını güvence altına almak,
- Milli Güvenlik Kurulunun (MGK) danışma organı niteliği Anayasa ve ilgili yasa değişiklikleriyle yeniden tanımlanmıştır. Bu çerçevede MGK'nın ve MGK Genel Sekreterliğinin işlevleri bu niteliklerle uyumlaştırılmalı,

¹⁶ http://www.abgs.gov.tr/up2003/up_files/doc/II-siyasi_kriterler.doc (01.02.2007).

- Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Ana Hürriyetleri Korumaya Dair Sözleşmeye Ek 13. Protokolünün ve BM Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesinin İhtiyari Ek Protokolünün imzalanması için gerekli çalışmaların başlatılması öngörülmektedir.

Katılım Ortaklığı Belgelerinde ortaya konulan istekler ve bunlara yönelik olarak hazırlanan Ulusal Programlar Türkiye'nin Avrupa Birliği uyumunda büyük rol oynamıştır ve uyum çalışmalarına ivme kazandırmıştır. Özellikle AB ile müzakerelerin ön koşulu olarak belirtilen siyasi kriterlere ulaşmak için yapılan anayasal ve yasal düzenlemeler Ulusal Program çerçevesinde ele alınmıştır. Ekim 2001 ve Mayıs 2004 değişikliklerinde Anayasanın önemli bir bölümünde bu yönde değişiklikler yapılarak, temel haklar ve hürriyetler daha fazla güvence altına alınmış ve güçlendirilmiş, Milli Güvenlik Kurulu ile ilgili olarak asker - sivil ilişkilerindeki, devlet organları içindeki denge'de sivil otorite lehine düzenlemeler yapılmıştır, idam cezası kaldırılmış ve insan haklarıyla ilişkili uluslararası antlaşmalarla kanunlar arasındaki ilişkide insan hakları konusundaki uluslararası antlaşmalara üstünlük verilmiştir.¹⁷

3. 2. 1982 ANAYASASINDA AVRUPA BİRLİĞİNE UYUM SÜRECİNDE YAPILAN DEĞİŞİKLİKLER VE DEĞERLENDİRİLMESİ

3.2.1. Giriş

1982 Anayasası yürürlüğe girdiği tarihten bugüne kadar 9 kez değişikliğe uğramıştır. 2001 yılından itibaren yapılan Anayasa değişiklikleri, Türkiye'nin Avrupa Birliğine uyumu çerçevesinde yapılan değişiklikler kapsamında yapılmıştır. Türkiye, Aralık 1999 Helsinki Zirvesinde AB'ye aday ülke olarak kabul edildikten sonra, AB'ye uyum süreci içine daha yoğun bir şekilde girmiştir. Bu amaca yönelik olarak başta anayasa olmak üzere birçok yasada ve diğer düzenleyici işlemlerde değişiklik yapıldı. Bu kapsamda 3.10.2001 kabul tarihli 4709 sayılı Anayasa değişikliği 17 Ekim 2001 tarihli Resmi Gazetede yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. 35 maddeli

¹⁷ Bozkurt, Özcan, Köktaş, a.g.e., 2. Baskı, ss. 381-382.

4709 sayılı “Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Bazı Maddelerinin Değiştirilmesi Hakkında Kanun”la yapılan Anayasa değişikliği kapsamında 1982 Anayasasının Başlangıcı, 32 maddesi ve bir geçici maddesi olmak üzere toplam 33 maddesi değiştirilmiştir. 21.11.2001 kabul tarihli 2 maddeli 4720 sayılı Anayasa değişikliğiyle Anayasa’nın 86. maddesinin birinci fıkrasının birinci cümlesi “Türkiye Büyük Millet Meclisi üyelerinin ödenek, yolluk ve emeklilik işlemleri kanunla düzenlenir.” şeklinde değiştirildikten sonra, fıkranın sonuna da “Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri ile bunların emeklileri T.C. Emekli Sandığı ile ilgilendirilirler ve üyeliği sona erenlerin istekleri halinde ilgileri devam eder.” ibaresi eklendikten sonra aynı maddenin ikinci fıkrasındaki “sosyal güvenlik kuruluşları” ifadesi “T.C. Emekli Sandığı” şeklinde değiştirilmiştir. 1 geçici madde ve 3 madde içeren 27.12.2002 kabul tarihli 4777 sayılı Anayasa değişikliği yapılmıştır. Ve son olarak 7.5.2004 kabul tarihli 5170 sayılı Anayasa değişikliği çerçevesinde 10 madde’de değişiklik yapılmıştır. Son değişikliğe ilişkin teklif Türkiye Büyük Millet Meclisinde Grubu bulunan Siyasi Partilerin eşit şekilde temsil edildiği Partilerarası Uzlaşma Komisyonunca hazırlanarak, ana muhalefet partisi tarafından da desteklenerek, Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Genel Kurulu tarafından halkoylamasına gidilmesini zorunlu kılacak çoğunluğun üzerinde bir çoğunlukla kabul edilmiştir. Konumuz açısından bu Anayasa değişikliklerinden insan hakları ve demokratikleşmeyle doğrudan ilgili olan 4709 sayılı ve 5170 sayılı Anayasa değişiklikleri incelenip, değerlendirilecektir.

3.2.2.1. Değişiklik Paketi: 4709 Sayılı Anayasa Değişikliği Kanunu (Kabul Tarihi: 3.10.2001)

Avrupa Birliğine uyum sürecinde AB makamları tarafından ülkemize yapılan bildirimlerle mevzuatımızda yapılması gereken değişiklikler sürekli olarak belirtilmiştir. 1999 Helsinki Zirvesinden sonra ülkemizde de bu amaca yönelik olarak çalışmalar hızlanmıştır. Bunun sonucu olarak 4709 sayılı Anayasa değişikliği kanunu çerçevesinde 1982 Anayasamızda 32 madde ve bir geçici kanun reform kapsamında değişikliğe uğramış, değiştirilmiştir. Bu çerçevede,

Madde 1: Anayasanın başlangıç bölümünde, "hiçbir düşünce ve mülahazanın" ibaresi yerine "hiçbir eylem" denilerek; sınırlamaların eylemlere indirgenmesini;

Madde 2: 13. maddesinin değiştirilerek, hak ve özgürlüklerle ilgili genel sınırlama nedenlerinin kaldırılmasını,

Madde 3: 14. maddesinde anayasa hükümlerinin kişiler yanında devlet tarafından da kötüye kullanılmayacağına belirtilmesini,

Madde 4: 19. maddesindeki değişiklikle gözetli sürelerinin kısaltılmasını ve haksız işlemler dolayısıyla ödenecek tazminatlar için sorumlulara rücu edilmesinin kabulünü;

Madde 5: 20. madde ile kişilerin özel kağıtlarına ve eşyalarına el konulmasının hakim onayına bağlanması ve belli sürede onaylanmayan el koymaların kendiliğinden kalkmasını;

Madde 6: 21. maddede aynı yönde değişiklik yapılmasını;

Madde 7: 22. maddede haberleşme özgürlüğü deyiminin iletişim özgürlüğü şeklinde günümüz gereksinimlerine uygun hale getirilmesini ve bu özgürlüğün hangi nedenlerle sınırlanabileceğinin açıkça belirtilmiş olmasını;

Madde 8: 23. maddesinde yurtdışına çıkma özgürlüğü yönünden ülkenin ekonomik durumunun bir sınırlama nedeni olmaktan çıkarılmasını;

Madde 9: 26. maddedeki "kanunla yasaklanmış dil" kavramının çıkarılmış olmasını;

Madde 10: 28. maddedeki "kanunla yasaklanmış dil" kavramının çıkarılmasını;

Madde 11: 31. maddede, maddede sayılan nedenler dışında halkın haber almasını, düşünce ve kanaatlere ulaşmasını ve kamuoyunun serbestçe oluşmasını engelleyemez ifadesinin eklenmesini;

Madde 12: 33. maddedeki düzenleme ile hakim kararı olmadan derneklerin faaliyetten alıkonulmasına olanak veren hükmün çıkarılmasını;

Madde 13: 34. maddede toplantı ve gösteri yürüyüşleri ile ilgili olarak değişiklik yapılmasını ve idari mercilerin toplantıları yasaklamasına ya da ertelemesine olanak veren anayasa hükmünün metinden çıkarılmasını;

Madde 14: 36. maddeye "adil yargılanma" ilkesinin eklenmesini;

Madde 15: 38. maddeye yasaya aykırı kanıtların kullanılamayacağına ve sadece sözleşmeden doğan yükümlülükler için özgürlüklerin kısıtlanamayacağına dair hükümler konulmasını;

Madde 16: 40. maddede idari işlemlere karşı başvurulacak mercilerin, yasa yollarının ve sürelerinin belirtilmesi zorunluluğunu getiren değişikliğin yapılmasını;

Madde 17: 41. maddedeki kadın erkek eşitliğini öngören değişikliğin yapılmasını;

Madde 18: 46. maddede kamulaştırma bedellerinin peşin ödenmesini ve gecikme halinde kamu alacaklarına uygulanan en yüksek faiz oranında faiz ödenmesine ilişkin düzenlemenin getirilmesini;

Madde 19: 49. maddede devlete işsizleri koruma görevi verilmesini;

Madde 20: 51. maddede sendika hakkı düzenlenirken işçiler yerine, çalışanlar teriminin kullanılmasını;

Madde 21: 55. maddede asgari ücretin tespitinde uygulanacak ibareler eklenmesini;

Madde 22: 65. maddenin kenar başlığı “Devletin İktisadi ve Sosyal Ödevlerinin Sınırları” olarak değiştirilirken, mali kaynakların yeterliliği ölçüsünün belirtilmesini;

Madde 23: 66. maddeden yabancı erkekle evlenen kadının vatandaşlığı ile ilgili hükmün çıkarılmasını;

Madde 24: 67. maddede değişiklik yapılarak, taksirli suçlardan cezaevinde olanlara oy hakkı tanınmasını ve seçim yasalarındaki değişikliklerin takip eden seçimden sonra yürürlüğe girmesinin öngörülmesini;

Madde 25: 69. maddede siyasi partilerin sayılı fiillerin odağı haline gelmesi, Anayasa Mahkemesinin uygulayacağı müeyyideler ve siyasi partilerle ilgili bazı hususlar düzenlenmesini;

Madde 26: 74. maddede dilekçe hakkı ile ilgili olarak değişiklik yapılmasını,

Madde 27: 86. maddede Türkiye Büyük Millet Meclisi üyelerinin ödenek ve yolluklarıyla ilgili değişikliklerin yapılmasını;

Madde 28: 87. maddeden TBMM nin af yetkisini sınırlayan hükmün çıkarılmasını;

Madde 29: 89. maddede Cumhurbaşkanının uygun bulmadığı kanunlarla ilgili olarak Türkiye Büyük Millet Meclisinin yapabileceklerini;

Madde 30: 94. maddedeki Başkanlık Divanı ile ilgili “on gün içinde ibarelerinin” “beş gün içinde” olarak değiştirilmesini;

Madde 31: 100. maddede meclis soruşturması ile ilgili değişikliği;

Madde 32: 118. madde Milli Güvenlik Kurulu ve kurulun görüşleri hakkında değişikliği;

Madde 33: Anayasa Mahkemesinin parti kapatma kararlarını 3/5 çoğunlukla alabileceğini öngören 149. madde değişikliğinin yapılması;

Madde 34: Geçici 15. maddenin ihtilal döneminde çıkarılan yasaların anayasa aykırılığının iddia edilemeyeceğine ilişkin son fıkrasının metinden çıkarılması,

değişikliklerinin yapılmasını içermektedir.

Aşağıda, değiştirilen maddelerden insan hakları ve demokrasi ile ilgili olanlar ele alınıp, incelenecektir.

3.2.2.1. Başlangıç Metni

1982 Anayasasının başlangıç metninin 5. fıkrasında yer alan “hiçbir düşünce ve mülhazanın Türk milli menfaatlerinin, Türk varlığının, Devleti ve ülkesiyle bölünmezliği esasının, Türklüğün tarihi ve manevi değerlerinin, Atatürk milliyetçiliği, ilke ve inkılapları ve medeniyetçiliğinin karşısında korunma göremeyeceği” yolundaki ifadede bulunan, “hiçbir düşünce ve mülhazanın” ibaresi “hiçbir faaliyetin” şeklinde değiştirilmiştir. Böylece metin “Hiçbir faaliyetin Türk millî menfaatlerinin, Türk varlığının, Devleti ve ülkesiyle bölünmezliği esasının, Türklüğün tarihî ve manevî değerlerinin, Atatürk milliyetçiliği, ilke ve inkılâpları ve medeniyetçiliğinin karşısında korunma göremeyeceği ve lâiklik ilkesinin gereği olarak kutsal din duygularının, Devlet işlerine ve politikaya kesinlikle karıştırılmayacağı;” şeklini almıştır.

Başlangıç bölümünde yapılan bu değişiklikle, “faaliyet” sözcüğünün getirilmesiyle, eyleme yönelik olmayan düşünce açıklamalarının yasaklanmaması amaç edilmiştir.¹⁸ Zaten kişinin düşündüğü dışa vurulmadığı zaman her hangi suçlama veya yaptırımla karşılaşmaması doğal bir durumu ifade etmektedir. Önemli olan kişinin düşündüklerini toplumla paylaşabilmesi, bunun dışa yansımalarıdır.

¹⁸ Ergun Özbudun, **2001 Anayasa Değişiklikleri ve Siyasi Reform Önerileri**, TESEV Yayınları, 2002, s. 15.

Kanunlarla korunması gereken ve temel hak olarak da düzenlenmesi gereken bu hak çerçevesinde düşüncenin dışı vurulmasının korunmasının sağlanmasıdır.¹⁹

Bu anayasa değişikliği Anayasa Mahkemesinin kararları çerçevesinde değerlendirildiğinde kuşkusuz ki önem taşımaktadır. Çünkü Anayasa Mahkemesi, 1961 Anayasası döneminde değil ama 1982 Anayasası yürürlüğe girdikten sonra dönemde birçok kararında Başlangıçta bulunan birçok ilkeyi bağımsız ölçü norm olarak kullanmıştır. Böylece Anayasa Mahkemesi, Anayasa madde 176 çerçevesinde Anayasa'nın başlangıç metnini de Anayasaya dahil etmekte ve verdiği kararlarda başlangıç metnine atıfta bulunmakta, kararlarında dayanak noktası yapabilmektedir. Zaten Anayasamızın 176 maddesinin 1. fıkrası “Anayasanın dayandığı temel görüş ve ilkeleri belirten başlangıç kısmı, Anayasa metnine dahildir.” demekle, başlangıç metnini Anayasa'ya dahil etmektedir.²⁰

Başlangıç bölümleri, anayasaların dayandığı temel felsefeyi belirten, genellikle manevi değeri ağır basan, hukuk açısından maddi ve hukuki sonuç doğurmayan, edebi dille yazılmış bölümlerdir. Dolayısıyla bu bölümlerden uygulanabilir hukuki sonuç doğurabilecek, hukuki normlar çıkarmak zordur.²¹

Madde'nin partiler arası uzlaşma komisyonu, tarafından hazırlanan ilk halinde “faaliyet” sözcüğü yerine “eylem” sözcüğü yer almaktaydı. Madde, meclise geldiğinde görüşmeler sırasında “eylem” sözcüğü yerine “faaliyet” sözcüğü benimsenmiştir. Faaliyet sözcüğü eylem sözcüğünü içine alan bir anlama sahip olduğu görülür. Ancak faaliyet sözcüğü değerlendirildiğinde, sözcüğün taşıdığı anlam itibarıyla geniş anlamı olduğu söylenebilir. Faaliyet sözcüğü eylem dışındaki kelimeler içinde anlamdaş olarak kullanılabilir. Bu açıdan ifade özgürlüğünü tam olarak sağlayabilecek bir düzenleme olmadığı tespit edilmektedir.²²

¹⁹ Gören, Anayasa Hukukuna Giriş, s. 421.

²⁰ Ergun Özbudun, **Türk Anayasa Hukuku**, Yetkin Yayınları, 8. Baskı, Ankara, 2004, s. 72.

²¹ Özbudun, Türk Anayasa Hukuku, 2004, s. 71., Özbudun, 2001 Anayasa Değişiklikleri..., s. 15.

²² Necmi Yüzbaşıoğlu, “2001 Anayasa Değişiklikleri Üzerinde Bir Değerlendirme”, www.barobirlik.org.tr/yayinlar/makaleler/2001aydegisiklikleriuzerinebirdegerlendirme.doc, s. 2. (23.01.2007).

Faaliyet sözcüğünü değerlendirecek olan makamın, sözcüğün anlamının geniş olmasından dolayı, takdir yetkisi veya yargı mercii önüne gelen davada vereceği kararda hakim takdiri bu hak ve özgürlüğün kullanılması açısından önem arz edecektir.

Ancak 1982 Anayasasındaki başlangıç hükümleri özellikle “sözüne ve ruhuna bu yönde saygı ve mutlak sadakatle yorumlanıp uygulanmak”(Başlangıç 8. ve 9. fıkralar) hükmü ve Anayasadaki diğer hükümler özellikle 176. madde hükmü dikkate alındığında, bu ifadenin özgürlükçü anlayışının Anayasanın bütününe yansımaları, özgürlükler lehine bir düzenleme olarak değerlendirilebilir.²³

3.2.2.2. Temel Hak ve Özgürlüklerin Sınırlandırılması

1982 Anayasasının ilk şeklinde, 2001 değişikliğinden önce, temel hak ve özgürlüklerin sınırlanması ile ilgili olan 13. madde “Temel hak ve hürriyetler, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünün, milli egemenliğin, Cumhuriyetin, milli güvenliğin, kamu düzeninin, genel asayişin, kamu yararının, genel ahlakın ve genel sağlığın korunması amacı ile ve ayrıca Anayasanın ilgili maddelerinde öngörülen özel sebeplerle, Anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olarak kanunla sınırlanabilir. Temel hak ve hürriyetlerle ilgili genel ve özel sınırlamalar demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırı olamaz ve öngörüldükleri amaç dışında kullanılamaz. Bu madde de yer alan genel sınırlama sebepleri temel hak ve hürriyetlerin tümü için geçerlidir.” demektedir.

Madde’de öngörülmüş olan genel sınırlama nedenlerinden herhangi birisi tek başına veya birkaçı bir arada olarak belli bir hak ve hürriyetin sınırlanmasına gerekçe teşkil edebilirler. Belli bir hak veya hürriyetin söz konusu genel nitelikteki sınırlama nedenlerine dayanılarak sınırlanabilmesi için o hak veya hürriyetin özel maddesinde öngörülmüş olması yani açıkça maddede özel veya genel sınırlama nedenlerinin kendisinden söz edilmesi gerekmez. Eğer belli bir hak veya hürriyetin ilgili maddesinde o hak ve hürriyet için hiçbir sınırlama nedeni gösterilmemiş ise, söz

²³ y.a.g.e., s. 2.

konusu hak veya hürriyetin hiçbir sebeple sınırlanamayacağı sonucu çıkarılamaz; bu durumda genel sınırlama nedenine dayanılarak sınırlama yapılabilir.²⁴

Böylece Anayasa sınırlamanın sınırı olarak birtakım ilkeler öngörmüştür. Sınırlama ancak bu sınırlara uyularak yapılabilir. Bunlar:²⁵

- a) Sınırlama ancak kanunla yapılabilir.
- b) Sınırlama Anayasasının sözüne ve ruhuna uygun olmalı.
- c) Sınırlama ya 13. maddede belirtilmiş olan genel sınırlama sebeplerine ya da anayasanın ilgili maddelerinde öngörülen özel sınırlama sebeplerine dayanılarak yapılmalıdır.
- d) Sınırlama demokratik toplum geleneklerine aykırı olamamalı.
- e) Sınırlama öngörüldüğü amaç dışında kullanılmamalı.
- f) Ölçülülük İlkesine uyulmalı.

Ancak Anayasa’da yapılan 2001 değişiklikleri çerçevesinde 13. madde “Temel hak ve hürriyetler, özlerine dokunulmaksızın yalnızca Anayasanın ilgili maddelerinde belirtilen sebeplere bağlı olarak ve ancak kanunla sınırlanabilir. Bu sınırlamalar, Anayasanın sözüne ve ruhuna, demokratik toplum düzeninin ve lâik Cumhuriyetin gereklerine ve ölçülülük ilkesine aykırı olamaz.” olarak değiştirilmiştir.

Anayasanın 13. maddesinde yapılan değişiklikle madde artık genel sınırlandırma maddesi olmaktan çıkarak temel hak ve hürriyetleri açısından genel koruma maddesi haline gelmiştir.²⁶ Böylece kanun koyucunun sınırlama yetkisine sınır getirilerek Anayasa’ya özgürlükçü bir anlayışın hakim olması istenmiştir.²⁷ Değişikle ilk metinde olan temel hak ve hürriyetlerin sınırlanmasında bulunan genel sınırlandırma sebeplerinden vazgeçilerek 1961 Anayasasının ilk şeklinde

²⁴ Atilla Özer, **Gereğeli ve 1961 Anayasası ile Mukayeseli 1982 Anayasası**, Lazer Ofset Matbaa, Ankara, 1996, ss. 73-74 .

²⁵ Gözler, a.g.e., s. 225., Özbudun, Türk Anayasa Hukuku, 2004, ss. 104-105-106.

²⁶ Özbudun, 2001 Anayasa Değişiklikleri..., s. 15.

²⁷ Mehmet Sağlam, “Ekim 2001 Tarihinde Yapılan Anayasa Değişiklikleri Sonrasında Düzenledikleri Maddede Hiçbir Sınırlama Nedenine Yer Verilmemiş Olan Temel hak ve Özgürlüklerin Sınır Sorunu”, **Anayasa Yargısı 19**, Anayasa Mahkemesi Yayınları: 49, Nisan 2002, s. 247.

bulunan düzenlemeye benzer bir sisteme dönülmüştür.²⁸ Bu sistemle, anayasanın ilk şeklinde bulunan 13/1'deki genel sınırlama sebepleri çıkartılarak, temel hak ve hürriyetin “yalnızca Anayasanın ilgili maddelerinde belirtilen sebeplere bağlı olarak” sınırlandırılabilceği öngörülmektedir. Bu düzenleme biçim, genel sınırlandırma sebeplerine yer vermeyen Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine uygun olduğu gibi²⁹, ayrıca yine Sözleşmenin “özgürlüğün asıl, sınırlamanın istisna olması” kuralına da uygundur.³⁰

Böylece yapılan düzenlemeyle temel hak ve hürriyetlerin ancak Anayasa'da belirtilen şartlarla sınırlanabileceği kabul edilmiştir. Bunlara bakacak olursak:

- Sınırlamalar ancak kanunla yapılabilecektir.
- Sınırlamalar Anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olmak zorundadır.
- Sınırlama Anayasanın ilgili maddesinde belirtilen sınırlama sebeplerine dayanılarak yapılabilir.
- Sınırlamanın ölçülülük ilkesine aykırı olmaması: Bu ilkeyle, sınırlama amacıyla kullanılan aracın, sınırlama amacını gerçekleştirmeye elverişli olmasını, aracın sınırlama için gerekli olmasını, araçla amaç arasında ölçüsüz bir oranın olmaması belirtilir.
- Sınırlamanın temel hak ve özgürlüğün özüne dokunmaması: Özüne dokunmama kuralıyla anlatılmak istenen, yapılacak olan düzenlemenin o hakkın kullanılmasını ortadan kaldıracak düzeyde olmamalıdır. Hakkın özüne dokunan bir düzenleme, o hakkın kullanılmasını ortadan kaldıran bir düzenleme niteliğindedir.

²⁸ Özbudun, Türk Anayasa Hukuku, 2004, s. 102.

²⁹ Özbudun, 2001 Anayasa Değişiklikleri, s. 15.

³⁰ Yüzbaşıoğku, a.g.m., s. 3.

- Sınırlamamanın demokratik toplum düzeninin gereklerine uygun olması kuralı: Bir hakkın kısıtlanmasında demokratik toplumun gereklerinden öteye gidilemeyeceği belirtilmektedir. Anayasa Mahkemesi, demokratik toplumun gerekleri ilkesini öze dokunmama ilkesiyle birlikte ele alıp değerlendirmektedir..
- Sınırlamanın laik Cumhuriyetin gereklerine uygun olması: Burada konun ilk muhatabı yasama organı olmaktadır. Çünkü yasama organı yasalar çerçevesinde temel hak ve özgürlükleri düzenleme yetkisine sahiptir³¹. Bu çerçevede yapılacak düzenlemeler laik cumhuriyetin temel esaslarına uygun olmalıdır.

13 madde’de yapılan değişiklikle Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin(AİHS) ilgili maddelerindeki, 8-11. maddelerdeki, sınırlama sebepleriyle uyumun sağlanmasında büyük çaba gösterilmiştir. Genel sınırlama nedenlerinin kaldırılması, bunların yerine özel sınırlama nedenlerinin getirilmesi ve getirilen sınırlama nedenlerinde de AİHS’in söz konusu hak veya özgürlükleri için öngördüğü sınırlama nedenlerine yer verilemesi hem AB ile ilişkilerimiz açısından hem de insan hakları ve demokratikleşme açısından önemlidir.³²

3.2.2.3. Temel Hak ve Hürriyetlerin Kötüye Kullanılmaması

Temel hak ve hürriyetlerin kötüye kullanılmamasına ilişkin hüküm 1961 Anayasasına, 1971 yılında yapılan değişikliklerden sonra girmiştir³³. Bu değişiklik 11. madde’nin 3. ve 4. fıkralarına eklenmiştir. 1982 Anayasası, 1961 Anayasasında farklı olarak temel hak ve hürriyetlerin kötüye kullanılmamasını ayrı bir madde halinde 14. madde’de düzenlemiştir. Buna göre Anayasanın 14. maddesinin ilk hali şöyledir: “Anayasada yer alan hak ve hürriyetlerden hiçbiri, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmak, Türk Devletinin ve Cumhuriyetin varlığını tehlikeye

³¹ Abdurrahman Eren, “2001 Anayasa Değişiklikleri Kapsamında 13. Maddeye İlave Edilen "Laik Cumhuriyetin Gerekleri" Yönündeki Değişikliğin Anlamı ve Sonuçları”, http://www.barobirlik.org.tr/yayinlar/dergi/2002_3_04.htm, ss.1-2. (27.01.2007).

³² Fendoğlu, a.g.t., s. 203

³³ Soysal, s.194., Özbudun, Türk Anayasa Hukuku, 2004, s.108.

düşürmek, temel hak ve hürriyetleri yok etmek, Devletin bir kişi veya zümre tarafından yönetilmesini veya sosyal bir sınıfın diğer sosyal sınıflar üzerinde egemenliğini sağlamak veya dil, ırk, din ve mezhep ayırımı yaratmak veya sair herhangi bir yoldan bu kavram ve görüşlere dayanan bir devlet düzenini kurmak amacıyla kullanılamazlar. Bu yasaklara aykırı hareket eden veya başkalarını bu yolda teşvik veya tahrik edenler hakkında uygulanacak müeyyideler, kanunla düzenlenir. Anayasanın hiçbir hükmü, Anayasada yer alan hak ve hürriyetleri yok etmeye yönelik bir faaliyette bulunma hakkını verir şekilde yorumlanamaz”.

1961 Anayasasında 1971 yılında yapılan değişiklikle Anayasalarımıza giren ve 1982 Anayasasında da korunan bu hüküm temel hak ve hürriyetlerin sınırlanmadıkları taktirde mutlak ve sınırsız olacakları gibi bir yanılgıdan kaynaklanmaktadır. Oysa her hak ve hürriyetin kendi niteliklerinden kaynaklanan objektif sınırları mevcuttur. Anayasa’da ilgili hak ve hürriyetle ilgili hiçbir sınırlayıcı hüküm bulunmasa bile, o hak ve hürriyeti kullanma ve o hak ve hürriyetten yararlanma objektif sınırlar içinde mevcuttur³⁴.

Anayasa’da 3.10.2001 tarihli 4709 sayılı kanunla yapılan değişiklikle 14. madde değiştirilmiştir. Madde yapılan değişiklikle madde şu şekli almıştır: “Anayasada yer alan hak ve hürriyetlerden hiçbiri, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmayı ve insan haklarına dayanan demokratik ve lâik Cumhuriyeti ortadan kaldırmayı amaçlayan faaliyetler biçiminde kullanılamaz. Anayasa hükümlerinden hiçbiri, Devlete veya kişilere, Anayasayla tanınan temel hak ve hürriyetlerin yok edilmesini veya Anayasada belirtilenden daha geniş şekilde sınırlandırılmasını amaçlayan bir faaliyette bulunmayı mümkün kılacak şekilde yorumlanamaz. Bu hükümlere aykırı faaliyette bulunanlar hakkında uygulanacak müeyyideler, kanunla düzenlenir.”

Doktrin’de maddeyle ilgili farklı görüşler mevcuttur. Birincisi Zafer Gören’in dile getirdikleri çerçevesinde değerlendirilebilir:

³⁴ Özbudun, Türk Anayasa Hukuku, 2004, s.109.

“3.10.2001 gerçekleştirilen değişiklikle hakkın kötüye kullanılması sayılabilecek durumlar azaltılmıştır. Ayrıca, 2. fıkra (eski 3. fıkra) Devletin de temel hakları sınırlama yetkisini kötüye kullanması engellenmeye çalışılmıştır. Maddede gerçekleştirilen diğer bir önemli değişiklik temel hak ve özgürlüklerin kötüye kullanılması kapsamında tahrik ve teşviklerin çıkarılması ve sadece faaliyetin esas alınmasıdır (fıkra 3, eski 2. fıkra). Getirilen değişiklik 14. maddenin ilk şeklinde olduğu gibi temel hakları kötüye kullanan vatandaşlara ve anayasal düzenin düşmanlarına karşı bir koruma sağlamakla yetinmeyip, Anayasayla tanınan temel hak ve özgürlüklerin yok edilmesini veya Anayasada belirtilenden daha geniş şekilde sınırlandırılmasını amaçlayan bir faaliyette bulunan Devlete karşı da bir koruma sağlayarak Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi madde 17’ye paralel bir düzenleme getirmiştir.”³⁵

Doktrin’deki diğer görüş ise Ergun Özbudun düşünceleri çerçevesinde değerlendirilebilir. Özbudun’a göre:

“14. maddenin yeni metni, eskisine oranla daha kısa ve özlü, ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin aynı nitelikteki 17. maddesine daha yakın bir paralellik içindedir. Ancak, 14. maddenin eski metninin koruyup da, yeni metninin korumadığı bir değer olduğu söylenemez. Öte yandan, yeni metinde tutarlı olarak “faaliyet” deyiminin kullanılması, maddenin salt düşünce açıklamalarını değil, eylemleri yasakladığı yolundaki hürriyetçi yoruma güç kazandıracak niteliktedir.”³⁶

Kemal Gözler ise 3.10.2001 tarihli Anayasa değişikliğini “Abesle İştigal Örneği” olarak yorumlamakta ve 14. maddede yapılan değişikliği şöyle yorumlamaktadır:

³⁵ Ömer İzgi, Zafer Gören, **Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Yorumu**, Cilt 1 madde 1-78, TBMM Basımevi, Ankara, 2002, s. 205.

³⁶ Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 2004, ss. 110-111.

“Kanımızca bu değişiklikle yapılan tek şey ifade değişikliğidir. Hükümün normatif anlamında değişen hiçbir şey yoktur. Bu fıkra, Partilerarası Uzlaşma Komisyonunun abesle iştigal ettiğinin tipik bir örneğidir. Partilerarası Uzlaşma Komisyonu, Anayasa normunun anlamını değil, kelimelerini değiştirmektedir. “Anayasanın hiçbir hükmü” kelimeleri “bu Anayasa hükümlerinden hiç biri” olarak değiştirilmektedir.”³⁷

Ancak 14. madde’de hak ve hürriyetlerin kötüye kullanılmaması ile ilgili yapılan değişiklik ile faaliyet sözcüğünün kullanılması, eyleme dönüşmeyen salt düşünce açıklamalarını sınırlama kapsamından çıkarmayı amaçlamıştır. Madde’nin eski halinin eyleme yönelik olmayan durumları da kapsayacak biçimde soyut kavramlara yer vermiş idi. Bunların madde’den çıkarılması ile AİHS’in ilgili 17. maddesiyle uyum sağlanmış oldu. Böylece madde’de yapılan değişikliklerle madde genel sınırlama maddesi gibi değerlendirilmekten çıkmıştır.³⁸

3.2.2.4. Kişi Hürriyeti ve Güvenliği

1982 Anayasasının 19. maddesi Kişi Hürriyeti ve Güvenliğidir. 19. madde, Anayasadaki en uzun maddelerden biridir. Çünkü 19. madde kişileri yöneticilerin keyfi tutuklamalarına karşı koruyan hükümleri içermektedir. Bu açıdan kişi hürriyeti ve güvenliği ile ilgili maddeler anayasaların kilit maddelerinden birini oluşturur. Bu madde’nin kökeni 1679 “Habeas Corpus” a kadar gider.³⁹

4709 sayılı Anayasa değişikliğiyle 19. maddenin 5, 6 ve 9. fıkraları değişikliğe uğramış, maddenin gözaltı sürelerine ilişkin bölümü yeniden düzenlenmiştir. Değişiklikle yakalanan veya tutuklanan kişilerin hakim önüne çıkarılma süreleri Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin 5. maddesine uygun olarak

³⁷ Kemal Gözler, **Anayasa Değişikliği Gerekli mi? 1982 Anayasası İçin Bir Savunma**, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 2001, s.13.

³⁸ Mehmet Sağlam, **Ekim 2001 Tarihinde Yapılan Anayasa Değişiklikleri Sonrasında Düzenledikleri Maddede Hiçbir Sınırlama Nedenine Yer Verilmemiş Olan Temel Hak ve Özgürlüklerin Sınırı Sorunu**, Anayasa Yargısı: 19, Anayasa Mahkemesi Yayınları: 49, Nisan 2002, s. 250.

³⁹ Soysal, a.g.e., s. 210.

yeniden düzenlenmiş ve Devlete zarar verenlere karşı rücu hakkı getirilmiştir.⁴⁰ Anayasanın 19. maddesinin yapılan değişiklikle, yakalanan veya tutuklanan kişinin, hâkim önüne çıkarılmasına kadar geçen süre, tutulma yerine en yakın mahkemeye gönderilmesi için gerekli süre hariç en geç kırksekiz saat, toplu olarak işlenen suçlarda en çok onbeş günden en çok “dört güne” indirilmiştir. Madde 19/5(6):”Yakalanan veya tutuklanan kişi, tutulma yerine en yakın mahkemeye gönderilmesi için gerekli süre hariç en geç kırksekiz saat ve toplu olarak işlenen suçlarda en çok dört gün içinde hâkim önüne çıkarılır. Kimse, bu süreler geçtikten sonra hâkim kararı olmaksızın hürriyetinden yoksun bırakılamaz. Bu süreler olağanüstü hal, sıkıyönetim ve savaş hallerinde uzatılabilir.” Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi madde 5/3 “...yakalanan veya tutulan herkes hemen bir yargıca veya adli görev yapmaya yasayla yetkili kılınmış diğer bir görevlinin önüne çıkarılmalıdır; kişinin makul bir süre için yargılanmaya veya adli kavuşturma sırasında serbest bırakılmaya hakkı vardır...” demektedir. Bu nedenle Anayasanın 19. maddesinin 5(6). fıkrasında toplu olarak işlenen suçlarda gözaltı süresinin dört gün (96 saat) olarak belirlenmesi Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesiyle uyumludur. Ancak yakalanan veya tutuklanan kişinin tutulamam yerine en yakın mahkemeye gönderilmesi için gerekli süre hariç en geç kırksekiz saat içinde hâkim önünde çıkarılması evrensel standartlarla uyum içinde değildir. Çünkü evrensel standartlara göre bu süre yirmidört saat olmaktadır⁴¹. Gözaltı sürelerinin kısıtlanması işkence ve kötü muamelenin önlenmesi bakımından yararlı olduğu söylenebilir.

Aynı fıkrayla son cümlesinde, söz konusu sürelerin olağanüstü hal, sıkıyönetim ve savaş hallerinde uzatılabileceğine ilişkin hükmün muhafaza edilmesi, kişi güvenliği yönünden getirilen kırksekiz saat ve dört günlük sürelerin önemini ortadan kaldıracılabilmektedir.⁴²

19. maddenin 7. fıkrasında yapılan değişiklikle, kişinin yakalandığı veya tutuklandığının yakınlarına “derhal bildirilmesi zorunlu hale getirilmiştir”. Fıkranın eski metninde de buna benzer bir bildirim yükümlülüğü bulunmaktaydı ancak

⁴⁰ İzgi, Gören, a.g.e., s. 237.

⁴¹ y.a.g.e., s. 247.

⁴² y.a.g.e., s.247

bildirim yükümlülüğüne istisna olarak “soruşturmanın kapsam ve konusunun açığa çıkmasının sakıncalarının gerektirdiği kesin zorunluluk halleri” belirtilmişti. Yapılan değişiklikle bu istisna hüküm kaldırılarak, yakınlarla bildirme yükümlülüğü zorunlu hale getirilmiştir.

Ayrıca 19. maddenin son fıkrasında yapılan düzenleme ile Devletin sorumluluğu vurgulanarak madde’ye şu eklenmiştir: “Bu esaslar dışında bir işleme tâbi tutulan kişilerin uğradıkları zarar, tazminat hukukunun genel prensiplerine göre, Devletçe ödenir.” Böylece tazminat hukuku ilkelerinin öngörülmesiyle tazminatların haksız/hukuka aykırı yakalama ve tutuklamaların doğurduğu zararı ortadan kaldırma amacı taşımaktadır. Devletin bu sorumluluğunun açık bir biçimde bu madde’de belirtilmesi hukuk devleti ilkesini ve Anayasanın kişi hak ve özgürlüklerine verdiği önemi göstermektedir.⁴³

3.2.2.5. Özel Hayatın Gizliliği

4709 sayılı değişiklikle 20. maddenin 1. fıkrasında yer alan “Herkes, özel hayatına ve aile hayatına saygı gösterilmesini isteme hakkına sahiptir. Özel hayatın ve aile hayatının gizliliğine dokunulamaz.” hükmünün istisnası olan “Adli soruşturma ve kavuşturma gerektirdiği istisnalar saklıdır” cümlesi madde’den çıkarılmıştır.

2001 Anayasa değişikliğiyle, temel hak ve hürriyetler için genel sınırlama sebepleri terk edilerek, her hak ve özgürlüğün sadece söz konusu maddede gösterilen özel sınırlama sebeplerine dayanılarak sınırlandırabileceği belirtilmiştir. 13. maddedeki bu değişiklik birçok maddeyi etkilemiştir.

Bu çerçevede 20. maddenin 2. fıkranın 1. cümlesinde yer alan “Kanunun açıkça gösterdiği hallerde” ibaresi çıkarılarak “Millî güvenlik, kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, genel sağlık ve genel ahlâkın korunması veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması sebeplerinden biri veya birkaçına bağlı olarak...”

⁴³Erdener Yurtcan, **Uyum Yasaları 2001&2004 Anayasa Değişiklikleri**, 2. Bası, Kazancı Matbaacılık, İstanbul, 2004, s. 1.

ibaresi koyulmuştur. Böylece, Anayasa madde 13 ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi madde 8 ile uyum içinde, genel nitelikli sınırlama nedenlerinden özel nitelikli sınırlama nedenlerine geçilmiş yani “*basit yasa kaydı*”, “*nitelikli yasa kaydı*” biçimine getirilmiştir.⁴⁴

Ayrıca maddenin devamında “...usulüne göre verilmiş hâkim kararı olmadıkça; yine bu sebeplere bağlı olarak gecikmesinde sakınca bulunan hallerde de kanunla yetkili kılınmış merciin yazılı emri bulunmadıkça; kimsenin üstü, özel kâğıtları ve eşyası aranamaz ve bunlara el konulamaz. Yetkili merciin kararı yirmidört saat içinde görevli hâkimin onayına sunulur. Hâkim, kararını el koymadan itibaren kırksekiz saat içinde açıklar; aksi halde, el koyma kendiliğinden kalkar.” demek suretiyle özel hayatın gizliliğine güçlü bir anayasal güvence sağlanmış ve özel yaşam alanının korunması güçlendirilmiş, el koyma ve diğer işlemlerin keyfiliği ve belirsizliği ortadan kaldırılmıştır.⁴⁵

3.2.2.6. Konut Dokunulmazlığı

Konut dokunulmazlığı ile 21. maddede de, 20. maddede olduğu gibi genel sınırlama sebeplerinin çıkarılmasından kaynaklanan benzer düzenleme yapılmıştır.⁴⁶ Madde’ye “Millî güvenlik, kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, genel sağlık ve genel ahlâkın korunması veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması sebeplerinden biri veya birkaçına bağlı olarak” ibaresi getirildikten sonra “...usulüne göre verilmiş hâkim kararı olmadıkça; yine bu sebeplere bağlı olarak gecikmesinde sakınca bulunan hallerde de kanunla yetkili kılınmış merciin yazılı emri bulunmadıkça...” denilerek özellikle yazılı emir vurgulanmış “...Yetkili merciin kararı yirmidört saat içinde görevli hâkimin onayına sunulur. Hâkim, kararını el koymadan itibaren kırksekiz saat içinde açıklar; aksi halde, el koyma kendiliğinden kalkar.” denilmiştir. Madde’de belirtilen yetkili merciiler savcılık veya kolluk olmaktadır.⁴⁷

⁴⁴ İzgi, Gören, a.g.e., s. 257.

⁴⁵ y.a.g.e., s. 258.

⁴⁶ Özbudun, 2001 Anayasa Değişiklikleri..., s. 18.

⁴⁷ Yurtcan, a.g.e., s. 3.

3.2.2.7. Haberleşme Hürriyeti

Haberleşme hürriyetini düzenleyen 22. madde’de, genel sınırlama nedenlerini kaldırılmasında kaynaklanan, değişiklikler olmuştur. Madde’ye “Millî güvenlik, kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, genel sağlık ve genel ahlâkın korunması...” sınırlama nedenleri eklenirken, sınırlama getirilecek durumlarda yetkili merciin izin kuralı getirilirken yetkili merciin kararının yirmidört saat içinde görevli hâkimin onayına sunulacağı ve hâkimin, kararının da kırksekiz saat içinde açıklayacağı; aksi halde, karar kendiliğinden kalkacağı kuralı getirilmiştir.

3.2.2.8. Yerleşme ve Seyahat Hürriyeti

4709 sayılı değişiklikle 23. maddede bulunan vatandaşların yurt dışına çıkma hürriyetini sınırlandırabilecek sebepler arasından, “ülkenin ekonomik durumu” sınırlama sebebi 5. fıkradan çıkarılmıştır. Yapılan bu düzenleme Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Ek 4 Numaralı Protokol 2. madde ile uyumlu hale gelebilmek için yapılmıştır.⁴⁸

Bu tür düzenlemeler fazla yapılan yurtdışı seyahatlerin Türkiye’nin döviz rezervini tehlikeye sokabileceği endişesini karşılamak için yapılmıştır. Ancak döviz rezervleriyle ilgili bu endişenin, seyahat özgürlüğünü sınırlamayla karşılanamayacağı düşüncesi hakim olunca maddede değişikliğe gidilmiştir.⁴⁹

3.2.2.9. Düşüncüyü Açıklama ve Yayma Hürriyeti

2001 yılında yapılan değişiklikle 26. maddede yer alan “düşüncüyü açıklama ve yayma özgürlüğüne” ilişkin hükümde değişiklik yapılmıştır. 13 maddedeki genel sınırlama nedenlerinin kaldırılmış olması nedeniyle, 26. maddenin ikinci fıkrasına “milli güvenlik, kamu düzeni, kamu güvenliği, Cumhuriyetin temel nitelikleri, Devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğünün korunması” sınırlama nedenleri eklenmiştir. Ayrıca 26. maddenin 3. fıkrası madde metninden çıkarılarak şu fıkra

⁴⁸ İzgi, Gören, a.g.e., s. 284.

⁴⁹ y.a.g.e., ss. 284-285.

eklenmiştir: “Düşünceyi açıklama ve yayma hürriyetinin kullanılmasında uygulanacak şekil, şart ve usuller kanunla düzenlenir.” AİHS’in 10. maddesinin 2. fıkrasında belirtilen düşünceyi açıklama ve yayma özgürlüğünün kullanılmasının sınırları ile 26. maddenin yeni sınırlama nedenleri örtüşmektedir.⁵⁰

26. maddede yapılan önemli değişiklik 3.fikradan “Düşüncelerin açıklanması ve yayılmasında kanunla yasaklanmış olan herhangi bir dil kullanılamaz” ibaresinin çıkarılmasıyla gerçekleşmiştir. Demokratik bir toplumda böyle bir anayasal yasağın bulunması hoş olmayan bir durumdu.⁵¹ Bununla birlikte “Türkçe’den başka dillerle yapılacak yayınlar hakkında kanun”un 1991 yılında yürürlükten kaldırılmasıyla birlikte anayasa’da bulunan bu hüküm değeri kaybetmiş olduğundan dolayı, bu fıkra’nın metinden çıkarılması, AİHS çerçevesinde de değerlendirildiğinde yerinde olmuştur.⁵²

2001 Anayasa değişikliğiyle düşünce özgürlüğü, 13. madde değişikliğiyle değerlendirildiğinde düşünce özgürlüğünde değişiklik meydana geldiği söylenebilir.⁵³ Gerekçe’de de belirtildiği üzere bu madde değişikliğiyle düşünce ve anlatım özgürlüğünün sınırları genişlemiş, vatandaşların günlük yaşamlarında farklı dil, lehçe ve ağız kullanmalarında herhangi bir engel kalmamıştır. Maddede bu özgürlüğün Anayasamızın, 1., 2. ve 3. maddelerini değiştirmek için kullanılamayacağı belirtildiği gibi sınırlama nedenleri de AİHS doğrultusunda değiştirilmiştir.⁵⁴

“Öte yandan, bu değişikliklerle, Anayasaya Kürtçe ve diğer yerel dillerin öğretim ve öğrenimi ile bu dillerde radyo ve televizyon yayınları hakkında güvence oluşturacak yeni bir hüküm konulmuş değildir; ama artık yasak da yoktur. Nitekim, Anayasadaki bu değişikliklere paralel olarak çıkarılan ve kamuoyunda uyum yasası olarak adlandırılan,

⁵⁰ y.a.g.e., s. 327.

⁵¹ Osman Can, “Anayasa Değişiklikleri ve Düşünceyi Açıklama Özgürlüğü”, **Anayasa Yargısı** 19, Anayasa Mahkemesi Yayınları: 49, Nisan 2002, s. 513.

⁵² İzgi, Gören, a.g.e., s. 327.

⁵³ İbrahim Kaboğlu, **Özgürlükler Hukuku**, İmge Kitabevi, 6. Baskı, Ankara, 2002, s. 353.

⁵⁴ İzgi, Gören, a.g.e., s. 307.

3/8/2002 tarih ve 4771 sayılı “Çeşitli Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına İlişkin Kanunu”nun 11.maddesiyle, Türk vatandaşlarının günlük yaşamlarında geleneksel olarak kullandıkları farklı dil ve lehçelerinin öğrenilmesi ve öğretilmesine olanak sağlanmıştır. Keza, aynı Kanununun 8.maddesi ile 3984 sayılı Radyo ve Televizyonların Kuruluş ve Yayınları Hakkında Kanunda yapılan değişiklikle de Türk vatandaşlarının günlük yaşamlarında geleneksel olarak kullandıkları farklı dil ve lehçelerde yayın serbestisi getirilmiştir”⁵⁵

3.2.2.10. Basın Hürriyeti

2001 yılında 4709 sayılı kanunla yapılan değişiklik çerçevesinde Anayasanın “Basın hürriyetini” düzenleyen 28.maddesinde, 26.maddedeki değişikliğe paralel bir şekilde, “kanunla yasaklanmış olan herhangi bir dilde yayım yapılamaz” hükmünü içeren ikinci fıkra yürürlükten kaldırılmıştır.

3.2.2.11. Kamu Tüzel Kişilerinin Elindeki Basın Dışı Kitle Haberleşme Araçlarından Yararlanma Hakkı

31. maddede yapılan değişiklikle 13.maddedeki genel sınırlama sebeplerinin kaldırılmasına paralel olarak, özel sınırlama nedenleri bu madde’ye eklenmiştir. Bu yeni düzenleme çerçevesinde, madde’nin ikinci fıkrasına, “kanun, milli güvenlik, kamu düzeni, genel ahlak ve sağlığın korunması sebepleri dışında, halkın bu araçlarla haber almasını, düşünce ve kanaatlere ulaşmasını ve kamuoyunun serbestçe oluşmasını engelleyen kayıtlar koyamaz”. hükmü eklenmiştir. Böylece AİHS’de bu özgürlük için 9. madde’nin 2. fıkrasında öngörülen özel sınırlama nedenleri ile uyum sağlanmıştır.

⁵⁵ Yüzbaşıoğlu, a.g.m., s. 8.

3.2.2.12. Dernek Kurma Hakkı

Derneklerle ilgili hususların düzenlendiği Anayasanın 33. maddesinin 1. fıkrası değiştirilerek, dernek özgürlüğünün sadece “dernek kurma”yı değil “derneklere üye olma” ve “üyelikten çıkma özgürlüğü”nü kapsadığı hususu belirtilmiştir. “Herkes, önceden izin almaksızın dernek kurma ve bunlara üye olma ya da üyelikten çıkma hürriyetine sahiptir.”(madde 33/1) Madde’nin gerekçesinde, madde’de geçen “herkes” kavramının her hukuki varlığı yani gerçek kişiler olduğu gibi tüzel kişilerinde dernek kurabileceği veya derneklere üye olabileceği belirtilmiştir.⁵⁶

Yapılan değişiklikle, derneklerin kurulması için idare’nin denetim yetkisini içeren 2. fıkra maddeden çıkarılarak dernek kurma kolaylaşmıştır.⁵⁷ Ancak bu maddeyi tersten okuduğumuz takdirde 2.fıkranın çıkarılması ile yasa koyucuya bu alanda geniş takdir yetkisi verilmiş olduğu sonucu çıkarılabilir bunun sonucunda dernek kurma izne bağlanabilir ki bu gelişme bu hürriyet alanında olumsuz bir gelişmeyi gösterir.⁵⁸ Ancak yapılan Anayasa değişikliklerinin Avrupa Birliğine uyum amacıyla yapıldığı göz önüne alınırsa ikinci yoruma katılmak mümkün görünmemektedir. Yapılan ilk yorum Anayasa değişikliklerinin sözüne ve ruhuna uymaktadır.

13. maddeden genel sınırlama nedenlerinin çıkarılması sonucu olarak 33. maddenin 3. fıkrasına dernek kurma hürriyeti ile ilgili özel sınırlama nedenleri eklenmiştir. Böylece AİHS 11. madde 2. fıkra ile uyum sağlanmıştır.

3.2.2.13. Toplantı ve Gösteri Yürüyüşü Hakkı

34. madde’de yapılan değişiklikle, 13. madde’de yapılan değişiklik doğrultusunda, madde’nin 2. fıkrasına “Toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı ancak, millî güvenlik, kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, genel sağlığın ve genel

⁵⁶ İzgi, Gören, a.g.e., ss.362-365.

⁵⁷ y.a.g.e, s. 365.

⁵⁸ Fendoğlu, a.g.t., s. 185.

ahlâkın veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması amacıyla ve kanunla sınırlanabilir.” özel sınırlama hükmü getirilmiştir.

Maddenin 2. fıkrasında yer alan yer ve güzergaha ilişkin hüküm, 4. fıkra’da belli durumlarda yetkili mercii tarafından toplantı ve gösteri yürüyüşünün yasaklanabilmesine veya ertelenebilmesine ilişkin hüküm ve 5. fıkra’da yer alan “dernek, vakıf, sendikalar ve kamu kurumu niteliğindeki melek kuruluşlarına kendi amaçları dışında toplantı ve gösteri yürüyüşleri düzenleyemezler.” hükmü 34. madde’den çıkarılmıştır. 2. ve 4. fıkraların çıkarılmasıyla bu alanlarda düzenleme yapma yetkisi kamu otoritelerinden yasa koyucuya geçmiştir. 5. fıkranın çıkarılması ile demokratikleşme yolunda önemli bir adım atılarak, sivil toplum kuruluşlarının ve toplumun siyasal etkinliğinin arttırılmaya çalışılması açısından önemlidir.⁵⁹ Madde’de yapılan bu hak açısından olumludur.

3.2.2.14. Hak Arama Hürriyeti

2001 yılında yapılan değişiklikle 36. madde’ye Türkiye’nin uluslararası taahhütleri çerçevesinde “adil yargılanma” hakkı eklenmiştir. “Herkes, meşrû vasıta ve yollardan faydalanmak suretiyle yargı mercileri önünde davacı veya davalı olarak iddia ve savunma ile adil yargılanma hakkına sahiptir.”(madde 36/1). Böylece hem adil yargılanma anayasal güç kazanmış hem de AİHS madde 6 ile uyum sağlanarak, hukuk devleti olma yönünde önemli bir adım atılmıştır.⁶⁰

3.2.2.15. Suç ve Cezalara İlişkin Esaslar

Anayasa’nın Suç ve Ceza İlişkin Esasların düzenlendiği madde 38, 1961 Anayasası’nda olduğu gibi 1982 Anayasasında da ceza hukukuna ilişkin temel kuralları kendi bünyesinde toplayıp, bunları anayasa kuralı haline getirmiştir.⁶¹

⁵⁹ Özbudun, 2001 Anayasa Değişiklikleri..., s. 20.

⁶⁰ Yurtcan, a.g.e., s. 3.

⁶¹ Soysal, a.g.e., s. 253.

2001 yılında yapılan değişikliklerle 38. maddeye ek 6. fıkra olarak “Kanuna aykırı olarak elde edilmiş bulgular, delil olarak kabul edilemez.” hükmü getirilmiştir. Böylece Yargıtay’ın uzun zamandan beri hukuka aykırı, baskı, zorlama vb. bir biçimde alınmış ifadelerin değerlendirilmemesi gerektiği yolundaki görüşüyle uyumlu olup, bu karar anayasal düzeye çıkarılmıştır.⁶²

Ceza Muhakemeleri Kanununun 206. maddesinde yer alan bu hüküm, 1992 yılında yapılan düzenlemeye Ceza Muhakemeleri Kanunumuza girmiştir. Ancak bunun Anayasa düzeyinde belirtilmesinin anlamı sadece ceza yargılamasında değil hukuk, idare, anayasa ve disiplin yargılamaları da dahil olmak üzere yargılamaların her türünde hukuka aykırı delillerin kullanılması ve bunlara dayanılarak hüküm verilmesi yasaklanmıştır.⁶³

38. madde’de bir diğer değişiklik olarak “Hiç kimse, yalnızca sözleşmeden doğan bir yükümlülüğü yerine getirememesinden dolayı özgürlüğünden alıkonulamaz.” hükmü 8. fıkra olarak maddeye eklenmiştir. Böylece madde AİHS Ek 4 Numaralı Protokol madde 1 “Hiç kimse, yalnızca sözleşmeden doğan bir yükümlülüğü yerine getirememiş olmasından dolayı özgürlüğünden yoksun bırakılamaz.” ve Kişisel ve Siyasal Haklar Sözleşmesi madde 11 hükmü ile uyum içindedir.⁶⁴

“...Anayasaya konulan bu hükmü Protokoldeki gibi anlamak ve “özgürlüğünden alıkonulamaz” ibaresindeki “özgürlüğü” bireyin “hareket” özgürlüğü, “alıkonulamaz” ifadesini de herhangi bir şekilde “yoksun bırakmama” şeklinde yorumlamak gerekir. Bu itibarla yalnızca sözleşmeden doğan bir yükümlülüğün yerine getirilememesi nedeniyle kişinin yakalanması, aranması, tutuklanması, hapsedilmesi vb. gibi bir tedbir veya ceza ile bireyin özgürlüğünden alıkonulması mümkün olmadığı gibi, onu seyahat, yurtdışına çıkma vb. gibi hareket özgürlüğü kapsamında kalan herhangi bir hakkını kullanmasından yoksun

⁶² İzgi, Gören, a.g.e., s. 447.

⁶³ Yurtcan, a.g.e., s. 7.

⁶⁴ İzgi, Gören, a.g.e., s. 447.

bırakmak da mümkün değildir. Dolayısıyla yasa koyucu, hiçbir şekilde ve hiçbir amaçla yalnızca sözleşmeden doğan bir yükümlülüğün yerine getirilmemesinden dolayı, kişinin hareket özgürlüğü kapsamında kalan herhangi bir hakkını kullanmaktan alıkoyucu bir düzenleme yapamayacaktır. Böyle bir düzenleme varsa, bunlar da Anayasaya aykırı hale gelmiş olmaktadır.”⁶⁵

Madde’ye eklenen bu hükmün anlamını Ek 4. Protokol çerçevesinde değerlendirildiğinde;

“Hükümde söz konusu olan yüküm bir “sözleşmeden”, yani özel hukuk ilişkisinden doğan mükellefiyet olduğu cihetle, kamu hukukundan kaynaklanan yükümlülükler (ulusal savunma veya vergi yükümü vb. gibi) ile kanundan yahut bir mahkeme kararından doğanlar (nafaka veya tazmin yükümü) bu hükmün dışındadır... Keza hükmün uygulanabilme koşullarından bir diğeri de yükümün iyi niyetle yerine getirilmemiş olmasıdır. Bu nedenle dolandırıcılık, hileli iflas gibi suç teşkil eden hallerde, sözleşmeden doğan bir yüküm artık söz konusu olamayacağından, hükümden yararlanmak da mümkün değildir”⁶⁶

Madde kişilerin borçları nedeniyle tutuklanamayacağını daha genel bir deyişle özgürlüklerinden yoksun bırakılmayacağını belirtiyor. Ancak doktrin’de maddenin karşılıksız çek ve icra suçu gibi suçları yaptırım altına alamayacağı tartışma konusu olmuştur. Konu Anayasa Mahkemesine geldiğinde, Mahkeme, bu tip suçların Anayasanın 38. maddesinin kapsamı altında olmadığını ve bu eylemlerin özgürlüğü bağlayıcı ceza ile yaptırıma konu olabileceklerini belirtmiştir.(bkz. *Anayasa Mahkemesinin 21.11.2002 gün, 2001/408 esas, 2002/191 karar sayılı kararı; 21.11.2002 gün, E. 01 / 415, K . 02 / 166 sayılı kararı, R.G. 28.02.2003*)⁶⁷

⁶⁵ Mahmut Koca, “4709 Sayılı Kanunla Yapılan Son Anayasa Değişikliklerinin Ceza Hukukuna Etkileri”, <http://www.jura.uni-sb.de/turkish/MKoca2.html>, s. 6. (28.01.2007).

⁶⁶ Feyyaz Gölcüklü - Şeref Gözübüyük, *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması*, Adalet Matbaası, 2. Baskı, Ankara, 1994, s. 199.

⁶⁷ Yurtcan, a.g.e., s. 11.

4709 sayılı kanunla yapılan önemli düzenlemelerden biri de Anayasanın 38. maddesinin 9. fıkrasına getirilen hükümdür. Buna göre: “Savaş, çok yakın savaş tehdidi ve terör suçları halleri dışında ölüm cezası verilemez.” Avrupa Birliğini ve Batı değerlerini hedeflemiş bir ülke olarak ve Avrupa Kıtasının ölüm cezasından arındırılmış olduğu göz önüne alınarak yapılan değerlendirme sonucunda bu gelişmenin kuşkusuz ki önemli olduğu görülecektir.⁶⁸

Ülkemizde 1984 yılından beri fiili olarak ölüm cezası infazı ortadan kalmış olsa da, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Ek 6 Nolu Protokole uygun olarak Anayasamızdan ölüm cezasının kural olarak (savaş, çok yakın savaş tehdidi ve terör suçları hariç) çıkarılması kuşkusuz ki olumlu bir gelişmedir⁶⁹. Nitekim 7.5.2004 kabul tarihli 5170 sayılı Anayasa değişikliği kanunu çerçevesinde ölüm ceza tamamen Anayasamızdan çıkacaktır.

3.2.2.16. Temel Hak ve Hürriyetlerin Korunması

Temel hak ve hürriyetlere ilişkin 40. maddenin 2. fıkrasına “Devlet, işlemlerinde, ilgili kişilerin hangi kanun yolları ve mercilere başvuracağını ve sürelerini belirtmek zorundadır.” hükmü getirilerek, maddenin gerekçesinin belirttiği gibi, bireylerin idari veya yargı makamlarında haklarını arayabilmelerine kolaylık getirilmek istenmiştir. Bireylerin daha kolay, hızlı ve masrafsız olarak haklarını elde etmeleri amaçlanmıştır.

Madde’de yapılan düzenlemenin Anayasa düzeyinde olmaması gerektiğini savunan Kemal Gözler, böyle bir düzenlemenin normlar hiyerarşisinin daha alt düzeyindeki, kanun, tüzük, yönetmelik gibi, düzenleyici işlemlerle yapılabileceğini vurguladıktan sonra, İdare Hukukunda bulunan “zımni ret karar”ını işaret ederek, idare’ye yapılan bir başvuruya idare 60 gün içinde cevap vermemesi durumunda zımni ret kurumunun işleyeceğini, ancak zımni ret durumunda idarenin zaten herhangi bir işlem yapmayacağını yani kendi işlemine karşı nerelere başvurulması

⁶⁸ Özbudun, 2001 Anayasa Değişiklikleri..., s. 21.

⁶⁹ Koca, a.g.m., s. 3.

gerektiğini göstermeyeceğini ve bunun sonucunda durumun vatandaşların aleyhine bir durum ortaya çıkaracağını ileri sürmüştür.⁷⁰

Madde üzerinde farklı görüşler olsa da madde’de yapılan değişikliğin hukuk devletinin güçlendirilmesi yönünde bir adım olduğu düşünülebilir.

3.2.2.17. Ailenin Korunması

Ailenin korunması ile ilgili 41. madde’ye kadın-erkek eşitliğini sağlamaya yönelik olarak 1. fıkra olan “Aile, Türk toplumunun temelidir” hükmünün arkasına “ve eşler arasında eşitliğe dayanır.” hükmü getirilmiştir.

Anayasada eşitlik kuralı var olmakla birlikte, düzenlemeden önce, kadın ve erkeğin eşit haklara sahip olduğunu belirten herhangi bir hüküm yoktu. Yapılan düzenlemeyle bu hedefe yönelindiği ancak devlete kadın ve erkek arasında eşitliği sağlamak ve buna yönelik gerekli önlemleri alma yükümlülüğü getirecek herhangi bir düzenlemede bulunulmamıştır.⁷¹

Kadın-erkek eşitliği demokratikleşmeyle doğru orantılı olarak değerlendirildiğinden Anayasa koyucunun bu alanda gerekli düzenlemeleri yapmayı amaçlanmalıydı. Nitekim “*gerçek demokrasi eşitliği kabul etmek değil, eşit kılmaktır.*”⁷²

Zafer Gören madde’de yapılan değişikliğin ilk bakışta kadın ve erkek arasında eşitliği yani eşit haklara sahip olmalarını sağlamayı hedef aldığı izlenimini verdiğini ancak maddenin bulunduğu Üçüncü bölümün “Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler”i düzenlediğini, bu açıdan değişikliklerle sadece eşler arasında sosyal ve ekonomik haklar ve ödevler açısından eşitlik sağlamanın hedef alındığı ifade

⁷⁰ Kemal Gözler, “3 Ekim 2001 Tarihi Anayasa Değişikliği: Bir Abesle İştigal Örneği”, **Anayasa Yargısı** 19, Anayasa Mahkemesi Yayınları: 49, Nisan 2002, s. 336.

⁷¹ Birsen Gökçe, “2001 Yılında Yapılan Anayasa Değişikliklerinin Sosyal Ekonomik ve Siyasal Yönden Değerlendirilmesi”, **Anayasa Yargısı: 19**, Anayasa Mahkemesi Yayınları: 49, Nisan 2002, s. 539.

⁷² y.a.g.t, s. 539.

etmiştir. Bu açıdan kadın ve erkek eşitliğinin sağlanması için yapılması gereken düzenlemenin Anayasanın Kanun önünde eşitliği düzenlediği 10. maddesinde bu amaca yönelik bir değişiklik yapılması gerektiğini belirtmiştir.⁷³ Nitekim 2004 yılında 5170 sayılı kanunla yapılan Anayasa değişikliğiyle, 10. madde’de bu yönde bir değişiklik yapılmıştır.

3.2.2.18. Kamulaştırma

Kamulaştırma ile ilgili 46. maddenin 1. fıkrasında yapılan değişiklikle, madde bulunan “karşılıklar peşim ödemek şartıyla” ibaresinden önce “gerçek” ibaresi getirilerek madde “Devlet ve kamu tüzelkişileri; kamu yararının gerektirdiği hallerde, gerçek karşılıklarını peşin ödemek şartıyla, özel mülkiyette bulunan taşınmaz malların tamamını veya bir kısmını, kanunla gösterilen esas ve usullere göre, kamulaşturmaya ve bunlar üzerinde idarî irtifaklar kurmaya yetkilidir.” halini almıştır.

Ayrıca yukarıdaki düzenlemeye paralel olarak 2. fıkrada yapılan değişiklikle kamulaştırma bedelinin hesaplanmasında kullanılan vergi beyanı, resmi makamlar tarafından yapılmış kıymet takdirleri, taşınmaz malların birim fiyatları ve yapı maliyetleri gibi ölçülerin dikkate alınacağı yolundaki hüküm çıkarılmıştır.⁷⁴ Ayrıca yine 2. fıkrada bulunan “Kamulaştırma bedeli nakden ve peşin olarak ödenir” ibaresi yerine “Kamulaştırma bedeli ile kesin hükme bağlanan artırım bedeli nakden ve peşin olarak ödenir.” ibaresi getirilmiştir.

Kamulaştırma bedellerinin taksitle ödenmesinin mümkün olduğu durumlar olan “tarım reformunun uygulanması, büyük enerji ve sulama projeleri ile iskân projelerinin gerçekleştirilmesi, yeni ormanların yetiştirilmesi, kıyıların korunması ve turizm amacıyla” yapılan kamulaştırmalarda Anayasada “peşin ödenmeyen kısım devlet borçları için öngörülen en yüksek faiz haddine bağlanır.” hükmü uygulanırken, yapılan değişiklik ile “İkinci fıkrada öngörülen taksitlendirmelerde ve

⁷³ İzgi, Gören, a.g.e., s. 469.

⁷⁴ Özbudun, 2001 Anayasa Değişiklikleri..., s. 22.

herhangi bir sebeple ödenmemiş kamulaştırma bedellerinde kamu alacakları için öngörülen en yüksek faiz uygulanır.” hükmü getirilmiştir.

Yapılan değişikliklerle kamulaştırma davalarında çıkan bedele ilişkin ve bedel artırımı davalarının önüne geçilmek istenerek Türkiye’nin AİHM’deki davalarında azalması amaçlanmıştır.⁷⁵ Sonuç olarak mülkiyet hakkı güçlendirilerek, Anayasal güvencelerinin artırılması hedeflenmiştir.

3.2.2.19. Çalışma Hakkı ve Ödevi

49. madde yapılan değişiklikle 2. fıkrada bulunan “çalışanlar” kelimesinden sonra “ve işsizleri” ibaresi getirilerek, Devlet’e çalışanlar yanında işsizleri de koruma görevi verilmiştir. Böylece yasal düzeyde gerçekleştirilen işsizlik sigortası için anayasal düzeyde dayanak getirilmiştir.⁷⁶

3.2.2.20. Sendika Kurma Hakkı

Sendika kurma hakkı ile ilgili 51. maddenin 1. fıkrasında yapılan değişiklikle madde yer alan “işçiler” ibaresi, “çalışanlar” şeklinde değiştirilmiştir. Böylece “Çalışanlar ve işverenler, üyelerinin çalışma ilişkilerinde, ekonomik ve sosyal hak ve menfaatlerini korumak ve geliştirmek için önceden izin almaksızın sendikalar ve üst kuruluşlar kurma...” şeklini almış ve 1. fıkranın devamına “bunlara (sendika ve üst kuruluşlarına) serbestçe üye olma ve üyelikten serbestçe çekilme haklarına sahiptir. Hiç kimse bir sendikaya üye olmaya ya da üyelikten ayrılmaya zorlanamaz.” hükmü eklenmiş, böylece işçi niteliği taşımayan kamu görevlilerinin sendika kurma hakkı anayasal güvenceye kavuşmuştur.⁷⁷

13. maddeden çıkarılan genel sınırlama nedenleri sonucunda, 51. maddeye “...millî güvenlik, kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, genel sağlık ve genel

⁷⁵ Gökçe, a.g.t., s. 540.

⁷⁶ İzgi, Gören, a.g.e., s. 555.

⁷⁷ Özbudun, 2001 Anayasa Değişiklikleri..., s. 22.

ahlâk ile başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması...” özel sınırlama sebepleri getirilmiştir.

Ayrıca 51. maddeye “Sendika kurma hakkının kullanılmasında uygulanacak şekil, şart ve usuller kanunda gösterilir.(3. fıkra) Aynı zamanda ve aynı iş kolunda birden fazla sendikaya üye olunamaz.(4.fıkra) İşçi niteliği taşımayan kamu görevlilerinin bu alandaki haklarının kapsam, istisna ve sınırları gördükleri hizmetin niteliğine uygun olarak kanunla düzenlenir.(5.fıkra)” hükümleri fıkra olarak eklenmiştir. Son fıkra’da yer alan “Anayasada belirlenen Cumhuriyetin nitelikleri...” ibaresi çıkarılarak yerine “Cumhuriyetin temel niteliklerine ve demokrasi” ibaresi getirilerek madde “Sendika ve üst kuruluşlarının tüzükleri, yönetim ve işleyişleri, Cumhuriyetin temel niteliklerine ve demokrasi esaslarına aykırı olamaz.” halini almıştır. Böylece Anayasa Mahkemesinin Türk Anayasasına özgü bir demokrasi anlayışı olamayacağı görüşü benimsenerek, demokrasinin genel esasları hedef olarak gösterilmiştir.⁷⁸ Yapılan değişiklikler olumlu yöndedir.

51. maddenin 2. fıkrasında yetkili mercilere, sendika ve üst kuruluşlarının kurulmasında yetki veren hüküm, 5. fıkroda bulunan “İşçiler ve işverenler aynı zamanda birden fazla sendikaya üye olamaz” hükmü, 6. fıkroda yer alan “Herhangi bir işyerinde çalışabilmek, işçi sendikasına üye olmak veya olmamak şartına bağlanamaz” hükmü, 7. fıkradaki “İşçi sendika ve üst kuruluşlarında yönetici olabilmek için en az on yıl bilfiil çalışmış olma şartı aranır.” hükmü çıkarılmıştır.⁷⁹

3.2.2.21. Ücrette Adalet Sağlanması

55. maddede ücret hakkı ile ilgili hükümler yer almaktadır. 1. fıkroda “Ücret emeğin karşılığıdır.” denildikten sonra 2. fıkroda “Devlet, çalışanların yaptıkları işe uygun adaletli bir ücret elde etmeleri ve diğer sosyal yardımlardan yararlanmaları için gerekli tedbirleri alır.” hükmü yer alır.

⁷⁸ İzgi, Gören, a.g.e., s. 566

⁷⁹ y.a.g.e., s. 566.

Maddenin 3. fıkrasında yapılan değişikle, asgari ücretin saptanmasında iki koşul olan “ülkenin ekonomik durumu” ve “ülke'nin sosyal durum” şartlarından “sosyal durum” madde metninden çıkarılmıştır. Madde “Asgarî ücretin tespitinde çalışanların geçim şartları ile ülkenin ekonomik durumu da gözönünde bulundurulur.” şeklini almıştır. Böylece daha adalet bir asgari ücret hedeflenerek, asgari ücretin belirlenmesinde sosyal durum değil ekonomik durumun belirlediği çalışanların geçim şartları göz önüne alınacaktır.⁸⁰ Böyle olmakla birlikte ekonomik şartların göz önüne alınmasıyla ücrette pek de adaletli olamayan bir saptamada bulunabilir.⁸¹

3.2.2.22. Devletin İktisadi ve Sosyal Ödevlerinin Sınırı

65. maddede yapılan değişiklikle, madde yer alan “Devlet, sosyal ve ekonomik alanda Anayasa ile beklenen görevlerini, ekonomik istikrarın korunmasını gözeterek, mali kaynakların yeterliliği ölçüsünde yerine getirir.” hükmü yerine “Devlet, sosyal ve ekonomik alanlarda Anayasa ile belirlenen görevlerini, bu görevlerin amaçlarına uygun öncelikleri gözeterek malî kaynaklarının yeterliliği ölçüsünde yerine getirir.” hükmü getirilmiştir. Ekonomik istikrarın korunmasını gözetme kriteri yerine “bu görevlerin amaçlarına uygun öncelikleri gözeterek malî kaynaklarının yeterliliği” ölçüsü getirilmiştir.

Yapılan değişiklik ile devletin, sosyal ve ekonomik alandaki faaliyetlerini belirlerken artık ekonomik istikrarı göz önüne almayacağı şeklinde yorumlanamaz. Görevlerin amaçlarına uygun öncelikler ibaresiyle getirilmek istenen, Devletin sosyal ve ekonomik alandaki görevlerini yerine getirirken uymak zorunda olduğu eşitlik ilkesini vurgulamak olmuştur.⁸²

⁸⁰ İzgi, Gören, a.g.e., s. 591.

⁸¹ Soysal, a.g.e., s. 238.

⁸² İzgi, Gören, a.g.e., s. 661.

3.2.2.23. Türk Vatandaşlığı

66. maddenin 2. fıkrasının 2. cümlesinde yer alan “Yabancı babadan ve Türk anadan olan çocuğun vatandaşlığı kanunla düzenlenir.” hükmü madde metninden çıkarılmıştır. “Türk babanın veya Türk ananın çocuğu Türk’tür” (66/2) demek suretiyle AİHS Ek 7. No’lu Protokol madde 5, AİHS Ek 12 No’lu Protokol madde 1 ile uyum sağlanmıştır. Bu eşitsizlik Türk Vatandaşlık Kanununda 1981 yılında yapılan düzenleme ile yasa bakımından var olan eşitsizlik kaldırılmıştır. 2001 yılında yapılan değişiklikle de Anayasa düzeyinde bu sağlanmıştır.⁸³

3.2.2.24. Seçme ve Seçilme Faaliyetinde Bulunma Hakkı

67. maddede yapılan değişiklikle ceza infaz kurumlarında bulunan, taksirli suçlar nedeniyle hüküm giyenler hariç, bütün tutuklulara oy hakkı tanınmıştır. Kasti olarak değil de hataen, suç işlemiş olup hüküm giyenlere oy hakkı sağlanması demokratik sürece katkı sağlayıp, demokratik katılımın çoğalması anlamına gelmektedir.⁸⁴ Böylece demokrasi açısından katılımın artırılması sağlanmaya çalışılmıştır.

Ayrıca madde’ye eklenen son fıkra “Seçim kanunlarında yapılan değişiklikler, yürürlüğe girdiği tarihten itibaren bir yıl içinde yapılacak seçimlerde uygulanmaz.”(67/7) demek suretiyle siyasi partilerin, Siyasi Partiler Kanunu’nda kendi yararlarına düzenlemeler yapmasını engellemeye çalışılmıştır.⁸⁵

3.2.2.25. Siyasi Partilerin Uyacakları Esaslar

1995 yılında değiştirilen Anayasanın 69. maddesinin altıncı fıkrasında “bir siyasi partinin 68’inci maddenin dördüncü fıkrası hükümlerine aykırı eylemlerinden ötürü temelli kapatılmasına, ancak, onun bu nitelikteki fiillerin işlendiği bir odak haline geldiğinin Anayasa Mahkemesince tespit edilmesi halinde karar verilir.”

⁸³ y.a.g.e., ss. 666-667.

⁸⁴ Gökçe, a.g.t., s. 542.

⁸⁵ y.a.g.t., s. 694.

hükmü bulunuyordu. 12.8.1999 tarihinde 4445 sayılı kanunla Siyasi Partiler Kanununun 103. maddesinde yapılan değişiklikle siyasi partilerin kapatılmasına neden olan “odak olma” durumu açıklanmıştı. Ancak bu madde Anayasa Mahkemesi tarafından iptal edilmiştir.⁸⁶

2001 yılında yapılan 4709 sayılı Anayasa değişikliği çerçevesinde Anayasanın 69. maddede yapılan değişikliklerle odak olma hali Anayasa Mahkemesince iptal edilen hükme benzer biçimde tanımlanarak, bir partinin yasaklanan fiillerin odağı haline gelmiş olduğunun tespiti konusunda Anayasa mahkemesinin takdir yetkisi sınırlandırılmış ve belirli kriterlere bağlanmıştır. Anayasa “odak olma” halini tanımlayarak, siyasi parti kapatma güçleştirilmiştir.⁸⁷

Yeni fıkra şöyledir: “Bir siyasî partinin 68 inci maddenin dördüncü fıkrası hükümlerine aykırı eylemlerinden ötürü temelli kapatılmasına, ancak, onun bu nitelikteki fiillerin işlendiği bir odak haline geldiğinin Anayasa Mahkemesince tespit edilmesi halinde karar verilir. (Ek cümle: 3.10.2001-4709/25 md.) Bir siyasî parti, bu nitelikteki fiiller o partinin üyelerince yoğun bir şekilde işlendiği ve bu durum o partinin büyük kongre veya genel başkan veya merkez karar veya yönetim organları veya Türkiye Büyük Millet Meclisindeki grup genel kurulu veya grup yönetim kurulunca zımnen veya açıkça benimsendiği yahut bu fiiller doğrudan doğruya anılan parti organlarınca kararlılık içinde işlendiği takdirde, söz konusu fiillerin odağı haline gelmiş sayılır.” (madde: 69/6)

Maddenin 7. fıkrasında ve buna paralel olarak 11. fıkrasında yapılan değişiklikle Anayasa Mahkemesinin belirtilen nedenlerden dolayı kapatma yerine başka türlü, devlet yardımından kısmen veya tamamen yararlanmama gibi, cezalarla cezalandırılabilceğini öngörmüştür. Buna göre: “Anayasa Mahkemesi, yukarıdaki fıkralara göre temelli kapatma yerine, dava konusu fiillerin ağırlığına göre ilgili siyasî partinin Devlet yardımından kısmen veya tamamen yoksun bırakılmasına karar verebilir.”(madde 69/7), “Siyasî partilerin kuruluş ve çalışmaları, denetlenmeleri, kapatılmaları ya da Devlet yardımından kısmen veya tamamen yoksun bırakılmaları

⁸⁶ Özbudun, 2001 Anayasa Değişiklikleri, s. 24.

⁸⁷ İzgi, Gören, a.g.e., s. 733.

ile siyasî partilerin ve adayların seçim harcamaları ve usulleri yukarıdaki esaslar çerçevesinde kanunla düzenlenir.” (madde 69/11)

Anayasa Mahkemesinin vermiş olduğu birçok parti kapatma kararlarından dolayı Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, Türkiye'nin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine aykırı davranışlarda bulunduğu kararını vermiştir.⁸⁸ Bu kararlarda, siyasi partiler demokratik düzenlerin temel taşlarından biri olduğundan, demokratik olma vurgulanarak, demokrasi ilkesi ve hukuk devleti olma özellikleri üstünde durulmuştur.⁸⁹

Bu döneme kadar Türkiye'de siyasi partilerin çok kolay ve sık bir biçimde kapatılabildikleri göz önüne alındığında, Anayasa'da yapılan bu düzenlemelerin hukuk devleti ve demokratik devlet olma açısından önemli olduğu görülür.⁹⁰

3.2.2.26. Dilekçe Hakkı

74. madde'de yapılan değişiklikle “karşılıklılık esası gözetilmek kaydıyla Türkiye'de ikamet eden yabancılara” dilekçe hakkı tanınmıştır. “Vatandaşlar ve karşılıklılık esası gözetilmek kaydıyla Türkiye'de ikamet eden yabancılar kendileriyle veya kamu ile ilgili dilek ve şikâyetleri hakkında, yetkili makamlara ve Türkiye Büyük Millet Meclisine yazı ile başvurma hakkına sahiptir.” (madde 74/1)

Avrupa Birliğine yönelmiş, Batı'nın değerlerini hedeflemiş bir toplumda dilekçe hakkının ülke'de oturan yabancılara tanınması insan hakları ve demokrasi açısından olumlu olarak değerlendirilebilecek bir gelişmedir.⁹¹

3.2.2.27. Af Yetkisi

Af yetkisini düzenleyen 87. maddede yapılan değişiklikle Türkiye Büyük Millet Meclisinin genel ve özel af ilan etme yetkisine sınırlama getiren, “Anayasanın

⁸⁸ Bu kararlardan sadece Refah Partisi davasında Türkiye haklı bulunmuştur.

⁸⁹ İzgi, Gören, a.g.e., s. 734.

⁹⁰ Özbudun, 2001 Anayasa Değişiklikleri..., s. 25.

⁹¹ Gökçe, a.g.t., s. 544.

14. maddesindeki fiillerden dolayı hüküm giyenler hariç”... ifadesi çıkarılmıştır. 14. madde’de belirtilen fiillerin ceza kanunları bakımından hangi suçları belirttiğini saptamak güç bir durum idi. Ayrıca “*bu sınırlama af yetkisinin bir atıfet olma niteliğine uymayan antidemokratik bir hükümdü.*”⁹² Dolayısıyla kaldırılması olumlu yönde bir adımdır. Ancak Anayasa değişikliği hakkında kanunun geçici maddesinin B bendi hükmünce istisna getirilerek, “bu Kanunun yürürlük tarihinden önce, Anayasanın 14 üncü maddesindeki fiilleri işleyenler hakkında uygulanmaz.” denilmiştir.

Madde’de yapılan diğer bir değişiklik de TBMM’nin genel ve özel af ilanına karar verebilmesi için, üye tam sayısının beşte üç çoğunluğunu sağlaması esası getirilmiştir. 87. madde şu hali almıştır: “Türkiye Büyük Millet Meclisinin görev ve yetkileri, kanun koymak, değiştirmek ve kaldırmak; Bakanlar Kurulunu ve bakanları denetlemek; Bakanlar Kuruluna belli konularda kanun hükmünde kararname çıkarma yetkisi vermek; bütçe ve kesinhesap kanun tasarılarını görüşmek ve kabul etmek; para basılmasına ve savaş ilânına karar vermek; milletlerarası antlaşmaların onaylanmasını uygun bulmak, Türkiye Büyük Millet Meclisi üye tamsayısının beşte üç çoğunluğunun kararı ile genel ve özel af ilânına karar vermek ve Anayasanın diğer maddelerinde öngörülen yetkileri kullanmak ve görevleri yerine getirmektir.”

3.2.2.28. Cumhurbaşkanının Kanunları Geri Gönderme Yetkisi

Anayasa’nın 89. maddesinde yapılan değişiklikle Cumhurbaşkanın yayımlanmasını uygun bulmadığı kimi kanunları kısmen veya tamamen geri gönderebilme hakkı tanınmıştır. Madde’de bulunan “Yayımlanmasını uygun bulmadığı kanunları...” hükmü kaldırılmıştır. Madde şu hali almıştır: “Yayımlanmasını kısmen veya tamamen uygun bulmadığı kanunları, bir daha görüşülmek üzere, bu hususta gösterdiği gerekçe ile birlikte aynı süre içinde, Türkiye Büyük Millet Meclisine geri gönderir. Cumhurbaşkanınca kısmen uygun bulunmama durumunda, Türkiye Büyük Millet Meclisi sadece uygun bulunmayan maddeleri görüşebilir. Bütçe kanunları bu hükme tâbi değildir.” Fıkra’ya, buna paralel olarak,

⁹² Özbudun, 2001 Anayasa Değişiklikleri..., s. 26.

“Cumhurbaşkanınca kısmen uygun bulunmama durumunda, Türkiye Büyük Millet Meclisi sadece uygun bulunmayan maddeleri görüşebilir” ibaresini içeren 2. cümle eklenmiştir.

Yapılan bu düzenlemeler ile yasama sürecinin daha hızlı ve rasyonel hale getirilmesi amaçlanmış, Cumhurbaşkanınca geri gönderilme durumlarında muhalif milletvekillerinin değişiklik önermeleri vermelerinin önlenmesi amaçlanmıştır.⁹³ Bu tutum bir açıdan yasama sürecini hızlandırırken, bir yandan da Meclis’te azınlık durumunda olup, muhalefette olan milletvekillerinin yasama sürecini daha az etkilemesi anlamına da gelebilir.

3.2.2.29. Başkanlık Divanı

94. madde’de yapılan değişiklikle 4. fıkra’da yer alan “Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkan adayları, meclis üyeleri içinden, Meclisin toplandığı günden itibaren on gün içinde, Başkanlık Divanına bildirilir.” hükmündeki “on gün” hükmü “beş gün”e indirilmiştir. 89. madde’de yapılan düzenleme gibi yasama sürecini hızlandırma amacı taşıyan bir hükümdür.

3.2.2.30. Meclis Soruşturması

Meclis soruşturması ile ilgili 100. madde yapılan değişiklikle, Meclis soruşturması açılmasında ve Yüce Divana sevk kararlarında gizli oy esası getirilmiştir. Ayrıca soruşturma durumunda iyi aylık yeni bir süre istenmesi durumunda, bu süre içinde sonuçların TBMM Başkanlığına tesliminin zorunlu olduğu belirtilerek, raporun başkanlığa verildiği tarihten itibaren on gün içinde dağıtılacağı ve dağıtımından itibaren on gün içinde de görüşüleceği hükme bağlanmıştır. Böylece cezai sonuçları olabilen meclis soruşturmasının siyasallaşarak sürüncemede kalması önlenmek istenmiş ve bu mekanizmaya işlerlik kazandırılmak amaçlanmıştır.⁹⁴

⁹³ İzgi, Gören, a.g.e., s. 847.

⁹⁴ Özbudun, 2001 Anayasa Değişiklikleri..., s. 27.

3.2.2.31. Milli Güvenlik Kurulu

4709 sayılı Anayasa değişikliğiyle Milli Güvenlik Kurulu ile ilgili 118. madde’de değişiklik yapılmıştır. Avrupa Birliği makamlarının sürekli olarak anti-demokratik olarak niteledikleri ve İlerleme Raporlarında ve Katılım Ortaklığı Belgelerinde sürekli olarak eleştirdikleri Milli Güvenlik Kurulu ile ilgili üç düzenleme yapılmıştır.

Madde’nin 1. fıkrasına eklenen hükümlerle “Başbakan Yardımcıları ve Adalet Bakanı” Milli Güvenli Kurulu üyeleri arasına girmiştir. Böylece Kuruldaki sivil üye sayısının asker üye sayısından fazla olması sağlanmıştır. “Millî Güvenlik Kurulu; Cumhurbaşkanının başkanlığında, Başbakan, Genelkurmay Başkanı, Başbakan yardımcıları, Adalet, Millî Savunma, İçişleri, Dışişleri Bakanları, Kara, Deniz ve Hava Kuvvetleri Komutanları ve Jandarma Genel Komutanından kurulur.” (madde 118/1)

İkinci fıkra’da bulunan Milli Güvenlik Kurulu kararlarının “...öncelikle dikkate alınacağı”na dair düzenleme değiştirilerek, “...değerlendirilir.” şeklini almıştır. Kurulun danışma organı niteliğine vurgu yapılarak, kararlarının “tavsiye” niteliğinde olduğu vurgulanmıştır. Buna göre madde şu hali almıştır: “Millî Güvenlik Kurulu; Devletin millî güvenlik siyasetinin tayini, tespiti ve uygulanması ile ilgili alınan tavsiye kararları ve gerekli koordinasyonunun sağlanması konusundaki görüşlerini Bakanlar Kuruluna bildirir. Kurulun, Devletin varlığı ve bağımsızlığı, ülkenin bütünlüğü ve bölünmezliği, toplumun huzur ve güvenliğinin korunması hususunda alınmasını zorunlu gördüğü tedbirlere ait kararlar Bakanlar Kurulunca değerlendirilir.” (madde 118/3)

Neredeyse bütün Avrupa Devletlerinde Milli Güvenlik Kurulu benzeri organların olduğu bilinmektedir. Nitekim, meclislerin ve hükümetlerin ulusal güvenlik konuların bu tip organlara ihtiyacı olması ve onlara danışması çok doğaldır. Ancak Türkiye’de Silahlı Kuvvetlerin 1908’den beri üstlendiği olağanüstü görevlerin sonucunda, Türkiye’de Silahlı Kuvvetleri içeren yapılar anti-demokratik olarak

nitelendirilmekte ve eleştiriye uğramaktadır. 2001 değişiklikleriyle belli bazı değişikliklerin yapılarak Kurul'un görev ve yetkileri daha açık bir biçimde gösterilmeye çalışılmıştır. Ancak yapılan değişikliklerle Kurul'un yapısında çok fazla önemli değişiklikler yaratıldığı görülemez.⁹⁵ Ancak kimi hususları daha belirgin bir biçimde belirtmesi bakımından önemlidir. Kurulun yapısının demokratikleşmesi için seçimlerden çıkmış hükümet üyelerine ağırlık verilmiş, zaten aldığı kararların "icrai" değil "tavsiye" kararları olduğu bilenen Kurulun danışma organı olduğu vurgulanmıştır. Böylece bir açıdan İlerleme Raporlarıyla ve Katılım Ortaklığı Belgeleriyle uyum sağlanmaya çalışılarak, Ulusal Programda verilen taahhütler yerine getirilemeye çalışılmıştır.

Doktrinde çağdaş devlet teşkilatlanmasında bulunması gereken bir organ olarak görülen bu tip kurulların, sadece milli güvenlik konularında uzman olmasından dolayı yararlanılmadığı, ayrıca sivil ve asker arasında iletişim sağlayıcı bir işlevi olduğu vurgulanmıştır. Ancak bu tip organların danışma işlevi gördüğü, aldığı kararların tavsiye kararı niteliğinde olduğu, son sözü demokratik yönetimlere uygun olarak seçilmişlerden oluşan Bakanlar Kurulunun vereceği belirtilmiştir.⁹⁶

3.2.2.32. Anayasa Mahkemesi'nin Yargılama ve Çalışma Usulü

Anayasa değişikliklerinde siyasi partilerle ilgili olarak yapılan bir başka düzenleme de siyasi partilerin Anayasa Mahkemesi tarafından kapatılmasında aranacak çoğunluk bakımından yapılmıştır. 149. maddenin 1. fıkrasında yapılan değişiklikle Anayasa Mahkemesinin parti kapatma davalarında beşte üç çoğunlukla karar vermesi hükmü getirilmiştir. "Anayasa Mahkemesi, Başkan ve on üye ile toplanır, salt çoğunluk ile karar verir. Anayasa değişikliklerinde iptale ve siyasî parti davalarında kapatılmaya karar verebilmesi için beşte üç oy çokluğu şarttır." Siyasi partilerin, önemli birer demokratik aktör oldukları göz önüne alındığında bu gelişme önemlidir. Ancak Siyasi Partilerin kapatılması güçleştirilmek isteniyorsa, kapatma sebeplerinin sınırlandırılması daha işlevsel olabilirdi.⁹⁷

⁹⁵ Özbudun, 2001 Anayasa Değişiklikleri..., s. 27.

⁹⁶ İzgi, Gören, a.g.e., s. 1053.

⁹⁷ Özbudun, 2001 Anayasa Değişiklikleri..., s. 25.

3.2.2.33. Milli Güvenli Konseyi Döneminde Çıkarılmış Kanunlara Karşı Yargı Yolunun Açılması

1982 Anayasasının geçici 15. maddesinin 3. (son) fıkrası 4709 sayılı kanunla Anayasadan çıkarılmıştır. Bu maddeye göre Milli Güvenlik Konseyi döneminde çıkarılan kanunlar, kanun hükmünde kararnameler ile 2324 sayılı Anayasa Düzeni Hakkında Kanun uyarınca alınan karar ve tasarrufların Anayasaya aykırılığı ileri sürüleliyordu. Hukuk devleti ve demokratik devlet ilkeleri açısından olumsuz durum yaratan bu hükümlerin çıkarılması yerinde olmuştur. Böylece bu alanlarda da yargı denetimi sağlanmıştır. Ancak Anayasa yargısının daha kolay işletilebilmesi için düzenlemeler yapılması durumunda bu madde'nin amacına ulaşması daha kolay olacaktır.⁹⁸

3.2.3.2. Değişiklik Paketi: 5170 Sayılı Anayasa Değişikliği Kanunu (Kabul Tarihi: 07. 05. 2004)

7 Mayıs 2004 tarihinde Avrupa Birliğine uyum sürecinde 5170 sayılı Anayasa değişikliği kanunu kabul edilmiştir. 5170 sayılı kanunla 10 maddelik bir anayasa değişikliği yapıldı. Anayasa değişikliği ana muhalefet partisinden de desteklenerek, halk oylamasına gidilmeyi gerektirecek bir çoğunluğun üzerinde bir oyla kabul edilmiştir.

5170 sayılı anayasa değişikliği iki kategori içinde ele alınabilir. Birinci kategori değişiklikleri daha önce yapılan değişikliklerin devamı niteliğinde olanlar ve ikinci kategoride Türk Anayasa Hukuku için yeni olan veya mevcut kurumlarda yenilikler getirenler. Birinci kategoride yapılan değişiklikler Türk Anayasa Hukukunda daha önceki süreçlerde yapılan Anayasa değişiklikleri çerçevesinde yapılan, onları daha ileri götürmeyi amaçlayan değişikliklerdir. Bunlar:

- Ölüm cezasına çıkarılmasına (m. 5/2, m. 17/4, m. 38/9-10, m. 87),

⁹⁸ y.a.g.e., s. 28.

- Devlet Güvenlik Mahkemelerinin kaldırılmasına (DGM) (m. 143),
- Basın özgürlüğüne (m. 30),
- Kadın-erkek eşitliğine (m. 10) ilişkin değişikliklerdir.

İkinci kategorideki değişiklikler ise Türk Anayasa Hukuku için yeni bir takım kurumlar getiren veya mevcut kurumlarda büyük çapta yenilikler getiren değişikliklerdir. Bunlar:

- Uluslararası Ceza Divanı'na taraf olunması (m. 38/11),
- Yüksek Öğretim Kurulu'ndan (YÖK) asker üyenin çıkarılması (m. 131),
- Silahlı kuvvetlerin harcamalarının Sayıştay denetimine tabi kılınması (m. 160),
- Milletlerarası insan hakları sözleşmelerine yasalar karşısında üstünlük tanınması (m. 90) olarak değerlendirilebilir.⁹⁹

3.2.3.1. Ölüm Cezasının Kaldırılması

5170 sayılı Anayasa değişikliği çerçevesinde anayasadan ölüm cezasının çıkarılmasına ilişkin düzenleme yapılmıştır. Kanun 4. maddesi bu amaca yönelik olarak düzenlenmiştir. 4709 sayılı anayasa değişikliğiyle Anayasanın 38. maddesinde değişiklik yapılarak maddeye “Savaş, çok yakın savaş tehdidi ve terör suçları halleri dışında ölüm cezası verilemez.” ibaresi eklenmiştir. İlgili kısımda da belirtildiği gibi, bu değişiklik olumlu olarak değerlendirilir. Ancak AB'ye uyum sağlayabilmek ve insan haklarının en iyi biçimde gerçekleştirebilmek amacıyla 38. madde'nin 10. fıkrasında yapılan değişiklikle madde'ye “Ölüm cezası ve genel müsadere cezası verilemez.” hükmü eklenerek ölüm cezası ve genel müsadere cezası anayasadan, buna bağlı olarak hukuk sisteminden çıkarılarak, hukuk sisteminde idam cezasına ilişkin bütün atıflar kaldırılmıştır.¹⁰⁰ Bu düzenlemeye bağlı olarak

⁹⁹Levent Gönenç, “2004 Anayasa Değişiklikleri”, http://www.yasayanayasa.ankara.edu.tr/makanayor/docs/makale/2004_Degisiklikligi.htm, s. 1., (30.01.2007).

¹⁰⁰Avrupa Birliği Komisyonu, (Avrupa Komisyon'undan Avrupa Birliği Konseyi ve Parlamentosuna Tebliğ), Avrupa Komisyonu'nun Türkiye'nin Katılım Yönünde İlerlemesine Dair Tavsiyesi, <http://www.deltur.cec.eu.int!/PublishDocs/tr/2004Recommendation.doc>, s. 12. (30. 01. 2007)

Anayasanın 15., 17. ve 87. maddesi, 38. maddede yapılan değişiklik çerçevesinde değiştirilmiştir.

Bu çerçevede daha önceki süreçte ölüm cezasının savaş veya yakın savaş tehlikesi zamanları dışında kaldırılmasını öngören 2003 yılında yürürlüğe girmiş olan “Avrupa İnsan Hakları ve Temel Özgürlükleri Sözleşmesine Ek 6 Numaralı Protokol ile uyum sağladıktan sonra ve ölüm cezasının istisnasız, tamamen kaldırılmasını öngören, Ocak 2004’te imzalanan “Avrupa İnsan Hakları ve Temel Özgürlükleri Sözleşmesine Ek 13 Numaralı Protokol” ile de uyum sağlanmıştır.¹⁰¹

3.2.3.2. Devlet Güvenlik Mahkemelerinin Kaldırılması

Devlet Güvenlik Mahkemeleri, Türk Hukuk Sistemine 1961 Anayasasında 1973 yılında 1699 sayılı kanunla yapılan değişiklikle girmiştir. Devlet Güvenlik Mahkemelerine “doğal hakim” ilkesiyle çelişkili olduğu ileri sürülmüştür.¹⁰² Nitekim Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi tarafından bu mahkemelerde yer alan askeri üye dolayısıyla adil yargılanma hakkının ihlal edildiği gerekçesine dayanılarak, Türkiye aleyhine birçok karar verilerek, birçok kere tazminat ödemeye mahkum edilmiştir. 18 Haziran 1999 tarihinde yapılan anayasa değişikliği çerçevesinde Devlet Güvenlik Mahkemelerinden askeri üye çıkarılmış olmasına rağmen, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi, önüne gelen davalarda Türkiye’nin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinin adil yargılanmaya ilişkin 6. maddesini ihlal ettiği kararını vermeye devam etmiştir. Ayrıca İlerleme Raporlarında da Devlet Güvenlik Mahkemeleri eleştirilerek, kaldırılması yönünde taleplerde bulunulmuştur. Bunun üzerine 5170 sayılı kanunun 9. maddesiyle, Anayasanın 143. maddesi yürürlükten kaldırılarak, Devlet Güvenlik Mahkemeleri hukuk düzenimizden çıkarılmıştır.¹⁰³ Doktrindeki kimi görüşlerde yapılan düzenlemenin bazı eksikleri içerdiği ve yapılan değişikliğin daha açık ve detaylı bir şekilde yapılması yönündedir.¹⁰⁴

¹⁰¹ y.a.g.t., s. 12.

¹⁰² Özbudun, Türk Anayasa Hukuku, 2004, s. 46., Gönenç, a.g.m., s. 2.

¹⁰³ Gönenç, a.g.m., s. 2.

¹⁰⁴ Daha detaylı bilgi için bakınız: Ersoy Konaçlı, **143. Madde Değişikliği ve DGM'lerin "Durma" Kararı**, <http://www.yasayananayasa.ankara.edu.tr/makanayor/docs/analiz/143.madde.htm>, (30. 01. 2007).

3.2.3.3. İfade ve Basın Özgürlüğü

4709 sayılı 2001 Anayasa değişikliklerinde ve bundan sonra yapılan uyum yasalarında ifade ve basın özgürlüğü konusunda önemli düzenlemeler getirilmiştir. Ancak Avrupa Birliği tarafından ifade ve basın özgürlüğü konusunda Türkiye'nin daha fazla adım atması beklentisi vardı. 2004 yılında yapılan Anayasa değişikliklerinde bu konuya da değinilmiş ve bazı düzenlemeler yapılmış. Anayasanın “Basın Araçlarının Korunması” başlıklı 30. maddesinde değişiklikler yapılmıştır. Buna göre, devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü, Cumhuriyetin temel ilkeleri ve millî güvenlik aleyhine işlenmiş bir suçtan mahkûm olma durumunda, yasaya uygun şekilde basın işletmesi olarak kurulan basımevi ve eklentilerinin suç aleti olduğu gerekçesiyle zapt ve müsadere edilebileceğini ve işletilmekten alıkonulabileceğini öngören hüküm madde metninden çıkarılarak, madde şu hali aldı: “Kanuna uygun şekilde basın işletmesi olarak kurulan basımevi ve eklentileri ile basın araçları, suç aleti olduğu gerekçesiyle zapt ve müsadere edilemez veya işletilmekten alıkonulamaz.”(madde 30). Anayasada ve Uyum Paketleriyle yasalarda yapılan değişiklikler AB makamlarınca yakından takip edilerek, olumlu olarak değerlendirilmiştir.¹⁰⁵

3.2.3.4. Kadın - Erkek Eşitliği

2001 yılında Anayasada yapılan değişikliklerle, Anayasanın 41. ve 66. maddelerinde yapılan değişikliklerle kadın erkek eşitliğinin anayasal düzeyde korunmasına yönelik olumlu adımlar atılmıştır. Bu çerçevede 2004 değişiklikleriyle Anayasanın “Eşitlik” kenar başlıklı 10. maddesinin son fıkrasına “Kadın ve erkek eşit haklara sahiptir. Devlet, bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür” şeklinde ekleme yapılmıştır.

¹⁰⁵ 2004 Yılı Türkiye İlerleme Raporu Siyasi Ve Ekonomik Kriterler Geniş Özeti, [http://www.abmankara.gov.tr/ab/ILERLEME%20RAPORU%202004%20\(siyasi-ekon%20kriterler\).doc](http://www.abmankara.gov.tr/ab/ILERLEME%20RAPORU%202004%20(siyasi-ekon%20kriterler).doc), s. 19., (30. 01. 2007).

“Mevcut hukuki düzenlemeye yeni bir unsur eklemeyen, sadece 10. maddeden zaten çıkarılabilecek anlamı pekiştiren bu düzenleme, özellikle ana muhalefet partisinin eleştirilerine hedef oldu. Bu çerçevede Anayasa Komisyonu’nda iktidar ve ana muhalefet partisine mensup Komisyon üyeleri arasında yaşanan tartışmalar kamuoyunda geniş yankı uyandırdı. Ana muhalefet partisinin maddeye, kadınlar lehine “pozitif ayrımcılık” yapılmasını öngören bir ibare eklenmesi konusundaki ısrarı iktidar partisi tarafından dikkate alınmadı. Ancak mevcut düzenlemeyi tekrarlamaktan öteye geçmeyen ilk düzenleme, “Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür.” şeklinde değiştirildi.”¹⁰⁶

Bu düzenleme devlete neleri yapması konusunda yol gösteren bir temenni hükmü niteliği taşımaktadır. Devletin kadın erkek eşitliğini sağlamada neler yapacağı, yapması gerekenlerin kapsamı, bunlar yapılmadığı takdirde hangi yaptırımla karşılaşılacağı belirtilmemiştir.

3.2.3.5. Uluslararası Ceza Divanına Taraf Olmanın Gerektirdiği Yükümlülükler

Türkiye, Avrupa Birliğine uyum amacıyla insan hakları alanında olumlu adımlar atmaktadır. 2004 yılında yapılan değişikliklerle Türkiye henüz Uluslararası Ceza Divanı Statüsünü imzalamadan önce, Statünün gerektirdiği düzenlemelerin sağlanması konusunda, Anayasanın 38. maddesinde gerekli düzenlemeleri yapmıştır.¹⁰⁷ Buna göre Anayasanın 38. maddesinin 11. fıkrası şöyle değiştirildi: “Uluslararası Ceza Divanına taraf olmanın gerektirdiği yükümlülükler hariç olmak üzere vatandaş, suç sebebiyle yabancı bir ülkeye verilemez”. Uluslararası Ceza Divanı Statüsü, Avrupa Birliği müktesebatının bir parçası olduğundan, Anayasada AB yolunda yapılan değişikliklerle Statünün iç hukukun bir parçası olması

¹⁰⁶ Gönenç, a.g.m., s. 3.

¹⁰⁷ Başbakanlık Basın Merkezi, **Uluslararası Ceza Divanı'na Taraf Olacağız**, <http://www.bbm.gov.tr/modules.php?name=News&file=article&sid=886>, (31.01.2007).

sağlanmayan çalışılarak insan hakları ve demokrasi açısından olumlu ilerlemeler yapılmıştır.¹⁰⁸

3.2.3.6. Yüksek Öğretim Kurulundan Askeri Üye'nin Çıkarılması

1982 Anayasasında askeri yönetimin, sivil yönetim üzerindeki kontrolünü devam ettirici ve sağlayıcı bir çok hüküm bulunmaktadır. Bu çerçevede daha önce yapılan anayasa değişikliği çerçevesinde yukarıda belirtildiği gibi önemli adımlar atılmıştır. Bu bağlamda İlerleme raporlarında yapılan eleştiriler çerçevesinde, YÖK'ten askeri üye çıkartılmıştır. Böylece Türkiye'deki asker-sivil ilişkileri AB yetkililerinin istekleri çerçevesinde düzenlenmiştir.¹⁰⁹

3.2.3.7. Sayıştay Denetimi

3162 sayılı kanunla 1985 yılında Sayıştay kanununda yapılan değişiklikle silahlı kuvvetler Sayıştay denetiminden çıkarılmıştır. Ancak, AB uyum sürecinde AB yetkililerinin sürekli olarak belirtmeleri ve ilerleme raporlarında ele değinmeleri üzerine bu konuda gerekli düzenlemeler yapılmıştır. Bu çerçevede Anayasanın Sayıştay'ı düzenleyen 160. maddenin son fıkrası olan “Silahlı Kuvvetler elinde bulunan Devlet mallarının Türkiye Büyük Millet Meclisi adına denetlenmesi usulleri, Milli Savunma hizmetlerinin gerektirdiği gizlilik esaslarına uygun olarak kanunla düzenlenir.” hükmü maddeden çıkartılmıştır. Böylece Silahlı Kuvvetler, Sayıştay denetimi içine alınmıştır.¹¹⁰

3.2.3.8. Usulüne Göre Yürürlüğe Konmuş Milletlerarası Antlaşmalar

Mayıs 2004 Anayasa değişiklikleri içinde hukuk mevzuatımız açısından en önemli sayılabilecek olan değişikliklerden biri de kuşkusuz ki Anayasanın 90. maddesinde gerçekleştirilen değişikliktir. 90. maddenin son fıkrasına “Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası antlaşmalarla

¹⁰⁸ Gönenç, a.g.m., s. 4.

¹⁰⁹ 2004 Yılı Türkiye İlerleme Raporu..., s. 4.

¹¹⁰ Gönenç, a.g.m., s. 4.

kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası antlaşma hükümleri esas alınır.” ibaresi getirilmiştir.

90. maddenin son fıkrasına getirilen hüküm

*“...temel hak ve hürriyetlere ilişkin milletlerarası antlaşmaları, Anayasa ile Kanunlar arasında bir konuma yerleştirmiştir. Uyuşmazlık halinde milletlerarası andlaşmalara üstünlük tanınması gereken merciler, genel mahkemelerdir. Ancak şüphesiz, genel mahkemelerin, bir kanunu milletlerarası bir andlaşmaya aykırı olduğu gerekçesiyle iptal etme yetkisi yoktur.”*¹¹¹

*“Türkiye'nin AB'ye uyum sürecinde, Anayasa'nın egemenliğe ilişkin 6. maddesiyle birlikte tartışılan 90. madde, orijinal haliyle, AB normlarının, Birliğin öngördüğü biçimde Türkiye'de uygulanmasını imkansız kılmaktaydı. Özellikle Birliğe üye ve üye olmaya aday ülkelerin anayasalarında milletlerarası hukuka öncelik tanıyan düzenlemeleri bir biri ardına kabul etmesi karşısında, Türkiye'nin de bu yolda bir düzenlemeyi geciktirmeden hayata geçirmesi gerekiyordu. Bu şekilde bir düzenleme teknik anlamda, AB üyeliğinin ön şartı olarak ortaya konuyordu.”*¹¹²

Ancak getirilen düzenlemeyle AB ile ilişkiler bakımından ancak bir derece kadar soruna çözüm getirilmiş oluyordu. Çünkü yapılan düzenlemeyle sadece insan haklarına ilişkin uluslararası antlaşmalarla, kanunlar arasında bir hiyerarşi yaratılarak, bu tip antlaşmaların kanunların üzerinde yer alması sağlanmıştır. Bunun dışında insan haklarını içermeyen uluslararası antlaşmaların kanunlar karşısındaki durumunda herhangi bir değişiklik olmamıştır. Oysa ki AB'de insan haklarını düzenleyen antlaşmaların yanında insan haklarını düzenlemeyen, Birliğin kuruluşu, işleyişi ve kurumlarıyla ilgili, bir çok antlaşma bulunmaktadır. Türkiye'nin olası AB üyeliğinde AB hukukunun, Türk hukuku ile ilişkilerinin AB ile uyumlu hale

¹¹¹ Özbudun, Türk Anayasa Hukuku, 2004, s. 213.

¹¹² Levent Gönenç, “1982 Anayasası'nda Sessiz Devrim: 90. Madde Değişikliği ve Getirdiği Sorunlar”, <http://www.yasayanayasa.ankara.edu.tr/makanayor/docs/analiz/90.madde.htm> (30.01.2007), s. 1.

getirilebilmesi, AB mevzuatının Türk mevzuatında doğrudan ve üstün bir biçimde uygulanabilmesi için yeni anayasa değişikliği yapılması gerekecektir.¹¹³

“Dolayısıyla bu değişiklik, AB hukukunun Türk hukukuna kolaylıkla aktarılması için bir kapı açmaktan çok, özellikle Türkiye’nin adaylık sürecinde başını çok ağrıtan insan hakları konusunda yeni açılımlar yaratmaya yöneliktir. Bu hükmün özellikle, bugüne kadar milletlerarası insan hakları normlarını doğrudan uygulamakta ürkek davranan Türk yargıçlarını bu konuda teşvik edeceği, daha doğru bir ifadeyle zorlayacağı söylenebilir. Öte yandan bu değişiklik, vatandaşlara tanınan temel hak ve özgürlükleri “bu Anayasa” (Başlangıç Bölümü, 6. paragraf) ile sınırlayan 1982 Anayasası’nın kapalı sistemini, sürekli gelişip değişen milletlerarası insan hakları normlarının dinamik yapısına açmak konusunda da önemli bir işlev görebilir.”¹¹⁴

Ancak hangi antlaşmaların temel hak ve özgürlükleri düzenlediği konusu önem taşımaktadır. Dolayısıyla uluslararası antlaşmaların kimi hükümlerine dayanarak, söz konusu hükümlerin kanunların üzerinde olduğu ileri sürülebilir. Bu açıdan temel hak ve özgürlüklere ilişkin antlaşmaların saptanması önemli olmaktadır.¹¹⁵ Ayrıca uluslararası antlaşmayla kanun arasında uyumsuzluk olup, olmadığını tespiti ve bunun yaratacağı sorunların ele alınması önemlidir.¹¹⁶

Bu konularla ilgili olarak Anayasa Mahkemesi yetkili kılınabilir. Ayrıca hukuk sistemimize ön-denetim kurumu getirilebilir ve bu konuda Anayasa Mahkemesi görevli kılınabilir. Böylece yasalar, yürürlüğe girmezden önce Anayasa Mahkemesi tarafından anayasaya ve uluslararası antlaşmalara uygun açısından denetlenebilir, bunlara aykırı olanların yürürlüğe girmesi engellenebilir.¹¹⁷

¹¹³ Gönenç, 2001 Anayasa Değişiklikleri, s. 5.

¹¹⁴ Gönenç, 1982 Anayasası’nda sessiz devrim..., s. 1.

¹¹⁵ Gönenç, 2004 Anayasa Değişiklikleri, s. 5.

¹¹⁶ Gönenç, 1982 Anayasası’nda..., s. 2.

¹¹⁷ y.a.g.e., s. 2.

3. 3. Yapılan Değişikliklerin İlerleme Raporlarına Yansımaları

AB tarafından Türkiye'nin AB'ye katılımı için hazırlanan ilk düzenli rapor diğer adıyla İlerleme Raporu Aralık 1998'de Viyana Zirvesinde sunulmuştur. 1998 İlerleme Raporunda Türkiye'nin, demokratik bir sistemin temel özelliklerinin çoğuna sahip olduğu belirtilirken çeşitli faktörlerin demokrasinin Avrupa Birliği'ne üye devletlerindeki gibi işlenmesine engel olduğu belirtilmiştir. Bu faktörlerden birinin Milli Güvenlik Kurulu olduğu ifade edilmiştir. Rapor'a göre Millî Güvenlik Kurulu, ordunun siyasi hayatta oynadığı büyük rolü göstermekte ve Ordu üzerindeki sivil denetimin eksikliği endişe verici niteliktedir. Devlet Güvenlik Mahkemeleri de bu bağlamda değerlendirilmiştir. Türk anayasasında ve yasalarında öngörülen medeni ve siyasi hakların fiilen korunmasının gerçekleştirilemediği, işkence ve kaybolma olaylarının meydana geldiği belirtmiştir. İfade özgürlüğü tam olarak teminat altına olmadığı ve çok sayıda kısıtlamaya tabi olduğu belirtilirken basın özgürlüğünün de tam olarak sağlanamadığı ifade edilmiştir. Kadın haklarının AB düzeyine getirilmesi istenmiştir. Rapor'da azınlıklar konusuna önem verilerek azınlıklarla ilgili düzenlemelerin AB standartlarına uygun olarak değiştirilmesi ve azınlık haklarının güvence altına alınması istenerek, Kürt kökenleri vatandaşlara vurgu yaparak etnik kökenlerini belirttiklerinde ayrımcılığa uğradıkları belirtilmiştir. Toplantı ve örgütlenme özgürlüğünün, dernek kurma özgürlüğünün ve din ve vicdan özgürlüğü alanlarında birçok kısıtlama olduğu tespit edilerek yapılan reformların Avrupa Birliği standartlarıyla uyumlu olabilmesi için uygulama aşamalarının da önemli olduğu, bu çerçevede bu alana yönelik çalışmaların, hukuki ve idari düzenlemelerin alınması gerektiği belirtilmiştir. 1995 yılından beri yapılan demokratikleşme reformları takdir edilirken, yapılan reformların önemli etki yaratamadığı tespit edilmiştir.¹¹⁸

1999 İlerleme Raporunda da 1998 İlerleme Raporunda belirtilen Milli Güvenlik Kurulu ve Devlet Güvenlik Mahkemesi ile ilgili durum tekrarlanarak mahkemeden askeri üyenin çıkarılmasının olumlu ancak yeterli olmadığı belirtilmiştir. İşkencenin, kayıpların ve yargısız infazların, sistematik değilse de, hala mevcut olduğu, ifade özgürlüğüyle ilgili durumun kaygı verici durumda olmayı

¹¹⁸ http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/1998/turkey_en.pdf, ss. 13-20. (13. 02. 2007).

sürdürdüğü, örgütlenme özgürlüğü ve toplanma özgürlüğü ile ilgili durumun değişmediği, Güneydoğu sorunun çözülmesi gerektiği Kürt kökenleri vatandaşların kendilerini daha iyi ifade edebilmelerinin sağlanması ve Kürt kültürel kimliğinin belirli biçimlerinin tanınabilmesi ve ayrılıkçılığı veya terörizmi savunmaması şartıyla, o kimliğin ifade edilme yollarına daha fazla hoşgörü gösterilmesi gerektiği belirtilmiştir. Buna örnek olarak, Kürt dilinde TV yayınlarına belirli oranlarda müsaade edilmesi gerektiği ancak bu tip yayınlara, resmi olarak müsaade edilmediği ifade edilmiştir.¹¹⁹

2000 İlerleme Raporunda Milli Güvenlik Kurulunun ülke siyasetindeki ağırlığının değişmediğinin üzerinde durulmuştur. Türkiye'nin insan hakları alanında iki önemli uluslararası belgeyi, Siyasi ve Medeni Haklar Uluslararası Sözleşmesi ve Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesini, imzalaması ve İnsan Hakları Koordinatörlüğü Üst Kurulunun çalışmaya başlaması olumlu olarak değerlendirilmiştir. Ancak bir önceki yıla göre insan hakları ve demokratikleşme açısından pek fazla değişikliğin yaşanmadığı belirtilerek, Kopenhag Siyasi Kriterleri'nin hala karşılanmadığı ifade edilmiştir. Ölüm cezasının uygulanmadığı ancak işkence ve kötü muamelenin devam ifade edilmiştir. Siyasal alandaki ifade özgürlüğü dahil, ifade özgürlüğü konusunda hala ciddi sorunların olduğu tespit edilmiştir. Din özgürlüğü ile ilgili olarak, Yahudi cemaati yanında, Yunan Ortodoks, Ermeni, Katolik ve Süryani Ortodoks Kiliseleri başta olmak üzere, bazı gayri Müslim cemaatlere yönelik daha büyük bir hoşgörü olduğu ve olumlu adımlar atıldığı, yine de bu olumlu yaklaşım daha da geliştirilmesi gerektiği ve 1923 Lozan Antlaşmasının kapsamına girsin veya girmesin, Gayri Müslimlerin somut talepleri, Heybeliada ruhban okulunun kapalı kalmaya devam etmesi konusu da dahil olmak üzere, daha yakından gerektiği gibi incelenmesi gerektiği belirtilmiştir. Gayri Müslimlere yönelik bu tavrın Sünni olmayan Müslümanlara, Alevilere gösterilmesi ve gerekli olumlu yaklaşımların yapılması gerektiği ifade edilmiştir.¹²⁰

¹¹⁹http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/1999/turkey_en.pdf, ss. 10-14. (13.02.2007).

¹²⁰http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2000/tu_en.pdf, ss. 14-20. (13.02.2007).

2001 İlerleme Raporunda 3 Ekim 2001 tarihinde kabul edilen 4709 sayılı Anayasa değişikliği olumlu olarak değerlendirilmiştir. Milli Güvenlik Kurulu ile ilgili 118. madde'nin değiştirilerek Milli Güvenlik Kurulu kararlarının Bakanlar Kurulu tarafından "...öncelikle dikkate alınacağı"na dair düzenleme değiştirilerek, "...değerlendirilir." şeklini alarak Kurulun danışma organı niteliği vurgulanarak kararların tavsiye kararı niteliği üzerinde durulmuştur. Ayrıca Kuruldaki sivil üye sayısı 5'den 9'a çıkartılırken, asker üye sayısı 5'de kalmıştır. Ancak Rapor'da yapılan bu düzenleme ile ilgili uygulamanın nasıl olacağını izlenmesi gerektiği vurgulanmıştır. Yapılan değişikliklerle insan hakları ve özgürlükleri alanında güvencelerin arttırıldığı, ifade ve düşünce özgürlüğü, basın özgürlüğü ve dernek kurma özgürlüğü gibi özgürlüklerde, 13. maddedeki kısıtlamaya bağlı olarak, kısıtlama gerekçeleri azalmıştır ancak değişikliklere rağmen hala bazı kısıtlamaların devam ettiği belirtilmiştir. Yapılan değişikliklerden sonra asıl önemli olanın bu değişikliklerin uygulanma süreci olduğu ifade edilmiştir. Ölüm cezası uygulamasının savaş, terör suçları gibi durumlar dışında yasaklandığı ancak getirilen kısıtlamaların ölüm cezasının her hangi bir istisnaya uygulanmasına yer vermeyen AİHS 6. No'lu Protokol ile uyumlu olmadığı belirtilmiştir. Anayasanın 66. maddesinde yapılan değişiklikle kadın-erkek eşitliğinin güçlendirildiği ifade edilmiştir. Kanunla yasaklanmış dillerin kullanılmasına izin vermeyen 26 ve 28. maddedeki hükümler kaldırılmıştır. Bu değişiklik, Türkçe'den başka dillerin kullanılmasının yolunu açabileceği ve dolayısıyla olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmiştir. Ancak Türkçeden başka dillerde haberleşme hakkına müdahale edilmesine karşın etkin koruma sağlamak için var olan kısıtlayıcı mevzuat ve uygulamalarda değişikliğe ihtiyaç olduğu belirtilmiştir. Yargılama öncesi gözaltıyla ilgili hükümler, Anayasanın 19. maddesinde yapılan değişiklik temelinde, AİHS ile daha da uyumlu hale gelmiştir. Değişiklik ile toplu suçlarda gözaltına alınan bir kişinin yargıç önüne çıkarılmadan önce gözaltında tutulabileceği süre dört güne indirilmiştir. Bu değişiklik gözaltında kötü muamelenin önlenmesi açısından olumlu bir gelişmedir ve Devlet Güvenlik Mahkemelerinin yetkisine giren suçlar için ve olağanüstü hal kapsamındaki illerde de uygulanması gerektiği ifade edilmiştir. Uygulamada işkence ve kötü muamele ile ilgili durum, son düzenli rapordan beri düzelmemiş ve ciddi şekilde kaygı nedeni olmaya devam ettiği vurgulanarak, gözaltında işkence ve kötü

muamele olaylarının sürmeye devam ettiği tespit edilmiştir. Din özgürlüğü kapsamında gayri Müslim cemaatlere yönelik daha büyük bir hoşgörü olduğunu gösteren işaretler vardır. Ancak Sünni olmayan Müslüman toplulukların durumunda iyileşme olmadığı, Alevilere yönelik resmî yaklaşım değişmediği Alevilerin sorunlarına Diyanet İşleri Başkanlığınca ilgi gösterilmediği üzerinde durulmuştur. Alevilerin şikayetleri, okullarda ve ders kitaplarında Alevi kimliğini tanımayan zorunlu din eğitimi verilmesiyle ve sadece Sünni camileri ve dinsel vakıfları için mali destek sağlanmasıyla ilgilidir. Rapora göre bazı alanlarda değişiklikler yapılmış olsa bile Kopenhag Siyasi Kriterlerinin karşılanmadığı, etnik kökeninden bağımsız olarak Türk vatandaşlarının kültürel ve siyasal haklarından yararlanmalarında gerçek anlamda hiçbir gelişme kaydedilememiştir.¹²¹ 2001 değişikliklerinden sonra sert ve kesin bir dille Türkiye'nin Kopenhag Siyasi Kriterleri açısından ilerleme sağlanamadığının söylenmesi hakkaniyete uygun değildir. Çünkü 4709 sayılı Anayasa değişikliğiyle insan hakları ve demokratikleşme açısından önemli ölçüde yol alınmıştır. Bu dönemde uygulamada aşamasında eksikliklerin olduğu muhakkak ancak yapılan değişiklikler daha ılımlı bir dille, Türkiye'yi teşvik edici nitelikte söylenmesi bundan sonraki reform sürecini daha olumlu etkileyecekti. Nitekim 2002 ve ondan sonraki İlerleme Raporlarında 2001 yılı Anayasa değişikliğinin önemi atıflarda bulunulacaktır.

2002 İlerleme Raporu da daha önceki İlerleme Raporları ile aynı içeriğe sahiptir. Ancak 2002 İlerleme Raporunda ilk İlerleme Raporundan itibaren süreç detaylı biçimde değerlendirilmiştir. Rapor bu döneme kadar özellikle 2001 yılında yapılan Anayasa değişiklikleri çerçevesinde, Türkiye'nin ilerleme kaydettiği sonucuna varmıştır. Böylece Kopenhag Siyasi Kriterlerini karşılanmasında önem ilerleme sağlanmıştır. Rapor'da Milli Güvenlik Kurulunda sivil üyelerin çoğunluk durumuna geldiği ancak Kurul'da alınan kararlarda asker üyelerin kararlarının ağır bastığı ve Silahlı Kuvvetlerin savunma harcamalarında önemli ölçüde özerkliğe sahip olduğu noktalarına dikkat çekilmiştir. 4744, 4748 ve 4771 sayılı Kanunlar ile kabul edilen üç reform paketi ile insan hakları konusunda geniş bir düzenleme yapılmıştır. Meclis İnsan Hakları Araştırma Komisyonu'nun çalışmalarının olumlu olduğu belirtilerek

¹²¹http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2001/tu_en.pdf, ss. 19-30. (13.02.2007).

cezaevlerindeki durumların bu kurul tarafından yakından incelendiği belirtilmiştir. İşkence ve kötü muamelenin önlenmesine ilişkin olarak, polis gözetimindeki duruşma öncesi gözaltı süreleri, azami dört güne indirilmiş olduğu ancak bu sürenin olağanüstü hal kapsamındaki illerde bu süreye üç gün kadar bir süre daha eklenebildiği belirtilerek söz konusu illerde uygulanmakta olan 430 sayılı Kanun Hükmünde Kararname çerçevesinde gözaltına alınan kişilerin, 10 güne kadar nezarethanede kalmalarının mümkün olduğu tespit edilmiştir. Bu durumlarda, gözaltında bulunan kişi, avukat bulundurma ve yakınları ile irtibat kurma hakkından mahrumdur. Bu durumun düzeltilmesi istenmiştir. Güneydoğuda iki ilde olağanüstü hal kaldırılmış ve halihazırda iki ilde uygulanmakta olan olağanüstü halin yıl sonuna kadar kaldırılması kararlaştırılması olumlu olarak değerlendirilmiştir. Yapılan bütün reformlar ve bunların gerçekleştirilmeleri, Avrupa Birliğinin değer ve standartları ile daha ileri bir uyumlaştırma yönünde, Türkiye'deki siyasi liderlerin büyük bir çoğunluğunun kararlılığını gösterdiği ifade edilmiştir. Dernekler Kanununun değiştirilmesi ve bazı kısıtlamaların kaldırılması ile dernek kurma özgürlüğü alanında ilerleme kaydedildiği ancak ön izin sistemi dahil olmak üzere, Dernekler Kanununun genel kısıtlayıcı niteliği devam ettiği ifade edilmiştir. Yabancı derneklerin, Türkiye'de sınırlamalara ve sıkı bir kontrole tabi olduğu da eklenmiştir. Türkçe dışındaki dillerde eğitim ve yayın yapılmasına artık izin verilmektedir. Vakıflar Kanunu değiştirilmesine rağmen, dini azınlıklar, tüzel kişilik, mülkiyet hakları, din adamlarının yetiştirilmesi ve eğitim alanlarında kısıtlamalara maruz kalmaktadır. Yapılan reformlarda Siyasi Kriterler çerçevesindeki bazı önemli sorunlar henüz gereğince ele alınmadığı belirtilmiştir. Bu sorunlar, kötü muamele ve işkence ile mücadele, ordu üzerinde sivil denetim, şiddete dayanmayan görüş belirttikleri için hapsedilmiş kişilerin durumu ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararlarına uyulmasını içermektedir. Ancak son yıllarda gerçekleştirilen kayda değer ilerleme ve üzerinde durulması gereken diğer alanlar dikkate alındığında, Türkiye'nin, demokrasinin güçlendirilmesi ve insan haklarının korunması ile ilgili reform sürecini yasal ve fiili açıdan sürdürmesi olumlu karşılanarak, teşvik edilmesi gerektiği bildirilmiştir.¹²²

¹²²http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2002/tu_en.pdf, ss. 24-47. (14.02.2007).

2003 İlerleme Raporunda Türkiye Hükümetinin, Türk vatandaşlarının Avrupa standartlarına uygun olarak temel özgürlüklerden ve insan haklarından yararlanmalarına olanak vermek için, bu zaman kadar yapılan reformların etkili şekilde uygulanmasını sağlamak amacıyla önemli adımlar attığı ifade edilmiştir. Türkiye, insan hakları konusundaki uluslararası sözleşmeler yönünde ilerleme kaydetmiştir. Parlamento, Haziran 2003'te, Medeni ve Siyasi Haklar Üzerine BM Uluslararası Sözleşmesi'ni ve Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Üzerine BM Uluslararası Sözleşmesi'ni onayladı. Ancak Türkiye eğitim hakkı ve azınlıkların hakları yönünden bu Sözleşmelere çekinceler koyduğu belirtilerek eleştirilmiştir. Haziran 2003'te, Parlamento, savaş zamanı ve yakın savaş tehlikesi dışında ölüm cezasının kaldırılması üzerine Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine (AİHS) Ek 6 No.lu protokolü de onaylaması olumlu olarak değerlendirilmiştir.¹²³ Milli Güvenlik Kurulunun (MGK) görevlerinin, yetkilerinin ve işleyişinin önemli derecede değiştirildiği, sivil-asker ilişkilerinin çerçevesi AB üye devletlerindeki uygulamaya daha fazla yaklaştırıldığı ifade edilmiştir. MGK Genel Sekreterinin görevlerinde değişiklik yapılmış ve icra yetkileri kaldırılmıştır. Ancak olumsuz olarak Radyo ve Televizyon Üst Kurulu (RTÜK) ve Yüksek Öğrenim Kurulu (YÖK) gibi sivil kurullarda hala MGK temsilcileri olduğu belirtilmiştir. Hem bütçenin onaylanması, hem de denetim yönünden, askeri harcamalar üzerinde tam parlamento kontrolü olmadığı, bunun gerçekleştirilmesi gerektiği belirtilmiştir. Azınlıklar konusunda etnik, dinsel veya dilsel azınlıkların, kendi kültürlerini yaşama, kendi dinlerini açıklama ve icra etme, veya kendi dillerini kullanma hakkına tam olarak sahip olmadıkları, Lozan'da belirtilen azınlıklar dışındaki cemaatlerin, özellikle Süryanilerin okul açma, dillerini kullanma gibi haklarından yararlanamadıkları belirtilmiştir. Yargının etkinliğini ve bağımsızlığını arttırmak için daha fazla gayret gerektiği, Devlet Güvenlik Mahkemeleri sisteminde olumlu değişiklikler yapıldığı ifade edilmiştir. Ancak bu mahkemelerin işleyişi, özellikle savunmanın hakları ve adil yargılama ilkesi yönünden, Avrupa standartlarıyla tam olarak uyumlu hale getirilmesi istenmiştir. Pratikte, reformların uygulanmasının düzensiz olduğu, bazı durumlarda, temel özgürlüklerle ilgili olarak Parlamento tarafından kabul edilen siyasi reformların uygulanmasında görevli yürütme ve yargı makamları tarafından

¹²³ http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2003/tr_tk_final_en.pdf, s. 23. (14.02.2007).

kısıtlayıcı şartlar koyularak bu reformların kapsamının daraltıldığı tespit edilmiştir. Böylece ilk başta izlenen amaçların engellendiği üzerinde durulmuştur. Raporla göre işkence ve kötü muameleye karşı mücadele güçlendirilmiş ve Türk hukuk sistemi bu yönden Avrupa standartlarına daha fazla yaklaşmıştır. Örgütlenme özgürlüğü konusunda, bazı kısıtlamalar gevşetilmiştir, fakat dernekler hala zor prosedürlerle karşılaşmaktadırlar. Güneydoğuda olağanüstü halin kaldırılması, genel olarak, halk arasındaki tepkileri azaltmıştır. Kültürel etkinliklere daha çok hoşgörü gösterilmiştir. Ancak sorunun çözümü için kapsamlı ve genel çaba gereklidir. Rapor'da Türkiye'nin, Türk vatandaşlarının Avrupa standartlarına uygun olarak insan haklarından ve temel özgürlüklerden yararlanabilmesini sağlamak için reformların tam ve etkili biçimde uygulanmasını sağlaması gerektiği belirtilmiştir.¹²⁴ 2002 İlerleme Raporundan itibaren, Türkiye'de yapılan olumlu çalışmalara paralel olarak, 2003 İlerleme Raporunda da Türkiye'de insan hakları ve demokratikleşme açısından gelişmenin olduğu tespit edilmiştir.

2004 İlerleme Raporunda Mayıs 2004'de yapılan Anayasa değişikliği insan hakları ve demokratikleşme açısından önemli ve olumlu olarak değerlendirilmiştir. Yapılan değişiklikler ile Ocak 2004'te imzalanan AİHS'e EK 13 No.lu Protokol uyarınca ölüm cezası her durumda kaldırılmıştır. Türkiye, AİHS'e EK 6 No.lu Protokolü de onaylamış ve mevcut Türk mevzuatında ölüm cezası ile ilgili bölümlerin kaldırılması, cinsiyet eşitliğinin güçlendirilmesi, basın özgürlüğünün kapsamının genişletilmesi, yargının Avrupa standartlarına yaklaştırılması, temel özgürlükler alanında uluslararası anlaşmaların iç hukuka üstünlüğünün sağlanması konuları düzenlenmiştir. Sivil-asker ilişkileri konusunda hükümet, ordu üzerindeki kontrolünü giderek arttırdığı tespit edilmiştir. Bütçede şeffaflığın artırılması amacıyla Sayıştay'a askeri ve savunma harcamalarını denetleme yetkisi verilmiştir. Bütçe dışı fonlar bütçeye dahil edilerek Meclis denetimi tam olarak sağlanmıştır. Milli Güvenlik Kurulu ile ilgili olarak Ağustos 2004'te ilk kez bir sivil Milli Güvenlik Kurulu Genel Sekreteri olarak atanmıştır ancak Türkiye'de sivil-asker ilişkilerinin tam olarak AB düzeyine gelmediği ve gerekli çalışmaların yapılması gerektiği belirtilmiştir. Bununla birlikte Türk Silahlı Kuvvetlerinin, çeşitli mekanizmalar

¹²⁴http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2003/rr_tk_final_en.pdf, ss. 43-45. (14.02.2007).

yoluyla sivil yöneticiler ve devlet yönetimi üzerindeki baskılarını devam ettirdiği ifade edilmiştir. Bu zamana kadar sürekli olarak şikayet konusu olan Devlet Güvenlik Mahkemeleri lağvedilmiş ve yetkilerinden bazıları, yeni oluşturulan Ağır Ceza Mahkemelerine devredilmiştir. Kurulması istenen İstinaf Mahkemeleri oluşturulmasına yönelik yasa kabul edilmiştir. İfade özgürlüğü konusunda önemli ilerleme kaydedilmesine karşın bazı sorunlar hala varlıklarını sürdürdüğü üzerinde durulmuştur. Şiddet içermeyen görüş açıklamalarından dolayı mahkum olan kişilerin durumu, çözüme kavuşturulma aşamasında olduğu ve eski hükümler çerçevesinde mahkum olan bazı kişiler beraat etmesi veya serbest bırakılmış olması olumlu karşılanmıştır. Anayasa değişiklikleri çerçevesinde basın özgürlüğünün arttığı, yeni yasayla, yayınevlerinin kapatılması, dağıtımın durdurulması ve baskı makinelerine el konulması gibi yaptırımların kaldırıldığı belirtilmiştir. Ancak, bazı durumlarda şiddet içermeyen fikirleri ifade eden gazeteciler ve başka vatandaşlar hakkında dava açılmasının devam ettiği olumsuz olarak belirtilmiştir. Azınlıkların korunması ve kültürel hakların kullanılması konularında Anayasa'da değişiklik yapılarak Kürtçe ve diğer dillerin kullanılmasına ilişkin yasak kaldırılması olumlu olarak değerlendirilmiştir. Ancak azınlık dillerinde yayın ve eğitim alanında önemli kısıtlamalar hala devam ettiği vurgulanmıştır. Sünni olmayan Müslüman azınlıkların statüsünde hiç bir değişiklik olmadığı belirtilerek, Alevilerin bir dini topluluk olarak resmen kabul edilmemesi konusuna dikkat çekilerek, Alevilerin hala bir Müslüman azınlık olarak tanınmadığı ifade edilmiştir. Alevilerin, ibadethanelerini açarken genellikle güçlüklerle karşılaştıkları ve okullardaki zorunlu dini eğitim, Sünni olmayan kimlikleri tanımamasından yakınılmıştır. Din özgürlüğünün Anayasa tarafından teminat altına alınmış olmasına ve ibadet özgürlüğünün büyük ölçüde engellenmemesine karşın gayri Müslim toplulukların, tüzel kişilik, mülkiyet hakları, din adamlarının eğitimi, ve iç yönetim ile ilgili olarak güçlüklerle karşılaşmaya devam ettiği belirtilmiştir. Bu sorunların gerekli mevzuat değişiklikleri çerçevesinde aşılabileceği belirtilmiştir.¹²⁵

Buraya kadar 2001 ve 2004 değişikliklerine kadar olan dönemdeki İlerleme Raporlarını ele aldık. Bu döneme kadarki Raporlarda belirtilen konuların büyük bir

¹²⁵http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2004/rr_tr_2004_en.pdf, ss. 53-56. (14.02.2007).

çoğunluğunun 2001 ve 2004 Anayasa değişiklikleri çerçevesinde karşılandığı veya en azından karşılanmaya çalışıldığı tespit edilebilir. Her İlerleme Raporunda bir önceki İlerleme Raporunda yapılan değişiklikler değerlendirilerek, bundan sonra yapılması gerekenler, bu döneme kadar yapılanlardan veya yapılması istenenlerden ayrı olarak belirtilmiştir. Bu döneme kadarki İlerleme Raporlarında 2001 ve 2004 Anayasa değişikliklerinin İlerleme Raporlarına olumlu olarak yansıdığı görülür. Ancak İlerleme Raporlarında vurgulanan azınlıklar ve Sünni olmayan Müslümanlar konusu Türkiye için ağır gelebilecek konuların başında gelmektedir. 2005 ve 2006 İlerleme Raporlarını incelemek bu süreçten sonra yapılabilecek hususlar hakkında, gelecek dönemler hakkında bilgi verecektir. Özellikle 2004 Anayasa değişikliğinden sonra, hangi alanların AB tarafından eleştirildiği ve AB'ye uyum çerçevesinde değiştirilmesi gerektiğinin belirtilmesi, gelecekte yapılabilecekler hakkında öngörü sağlamaktadır.

2005 İlerleme Raporunda Türkiye'deki siyasi dönüşümün devam etmekte olduğu ve ülkenin, Kopenhag siyasi kriterlerini yeterli derecede karşılamayı devam ettiği ifade edilmiştir. Bununla birlikte, 2005 yılında değişim hızı yavaşlamış ve reformların uygulanması yer yer farklılıklar gösterdiği eleştirisinde bulunulmuştur. İnsan hakları ihlalleri azalmakla beraber meydana gelmeye devam ettiği tespit edilmiştir. Temel özgürlükler ve özellikle ifade özgürlüğü, kadın hakları, dini özgürlükler, sendikal haklar ve kültürel haklar ile işkence ve kötü muameleyle mücadelenin daha fazla pekiştirilmesi olmak üzere insan hakları alanlarında daha fazla çabalarda bulunulması istenmiştir. Türkiye'nin ilave siyasi reformlara ilişkin taahhütleri, kökenlerine bakılmaksızın, tüm Türk vatandaşlarının yararına yönelik daha somut kazançlara dönüştürülmesi gerekliliği üzerinde durulmuştur. Demokrasi ve hukukun üstünlüğü konusunda, özellikle yargının işleyişi alanında, önemli yapısal reformlar yerine getirildiği fakat uygulamada aksaklıkların yandığı belirtilmiştir. Bir taraftan, mahkeme kararları, yargının giderek daha fazla Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihadı ile uyumlu davrandığı izlenimini uyandırmaktadır. Diğer taraftan, özellikle geleneksel olarak hassas olan konulardaki düşüncelerin ifade edilmesi hakkındaki bazı kararlar, hem adli kovuşturmayla, hem de mahkumiyetle sonuçlanmıştır. Sivil-asker ilişkilerine ilişkin reformlar devam edilmekte olduğu,

ancak silahlı kuvvetlerin hala, siyasi gelişmeler ve hükümet politikaları ile ilgili açıklamalar yaparak, ülke üzerinde önemli etkisi olduğu vurgulanmıştır. Bazı ilerlemelere rağmen, insan hakları ve azınlıkların korunması konusundaki durum çok fazla olumlu gözükmemektedir. İşkence ve kötü muameleyle mücadele konusunda, mevcut kapsamlı yasal çerçeveye ilave hükümler yürürlüğe girdiği ve bu konulara ilişkin vakaların sayısı azalmakta olduğu tespit edilmiştir. Bununla beraber, işkence ve kötü-muameleyle ilgili ihbarlar sık sık gündeme gelmeye devam etmekte olduğu eklenmiştir. Din özgürlüğü konusunda bazı geçici tedbirlere rağmen dini azınlık ve cemaatler hala tüzel kişiliklerinin bulunmadığı eleştirisine bulunulmuştur. Bu sorunların Avrupa standartlarına uygun kapsamlı bir yasal çerçevenin kabulüyle ele alınmasına acil ihtiyaç bulunduğu belirtilmiştir. Kadın haklarına daha fazla özen gösterilmesine karşılık, kadınlara karşı uygulanan şiddet ciddi kaygı konusu olmaya devam ettiği ifade edilmiştir. Türkçe dışındaki diğer dillerin kullanımına gösterilen daha büyük hoşgörüye rağmen, kültürel hakların kullanımı hala kritik bir durumda bulunduğu, kürtçe yerel yayına henüz izin verilmemiş olduğu eleştirisinde bulunulmuştur. Bu açıdan Türkiye’de, azınlıklar ve kültürel haklar konusunda kısıtlayıcı bir yaklaşımın sürdürmekte olduğu belirtilmiştir.¹²⁶

2006 İlerleme Raporunda Silahlı Kuvvetlerin önemli siyasi etki yapmaya devam ettiği, Silahlı Kuvvetlerin üst düzey mensuplarının Kıbrıs, laiklik, Kürt sorunu, iç ve dış politika konularında ve Şemdinli davası hakkındaki iddianameye ilişkin görüşlerini açıkladıkları belirtilmiştir. Türk Silahlı Kuvvetleri İç Hizmet Kanunu değişmediği bu Kanunun Türk Silahlı Kuvvetlerinin rol ve görevlerini tanımladığı ve Ordu’ya geniş bir hareket sahası sağlayan hükümler içerdiği ifade edilmiştir. Daha önceki İlerleme Raporlarında belirtildiği gibi, Milli Güvenlik Kurulu Kanununun 2(a) maddesi ulusal güvenliğin geniş bir tanımını yapmaktadır. Sivil yönetimin Jandarma üzerinde denetimini arttırması gerektiği yönünde eleştiri yapılmıştır. Geçen yıllarda kabul edilen savunma harcamalarına ilişkin reformlar uygulanmaya başlandığı belirtilerek, Milli İstihbarat Teşkilatı ve Milli Güvenlik Kurulu’nun bütçeleri ile Savunma Sanayi Müsteşarlığının idari bütçesi 2006 devlet bütçesine dahil edildiği olumlu olarak değerlendirilerek, Askeri bütçe ve harcamalar

¹²⁶http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2005/package/sec_1426_final_progre_ss_report_tr_en.pdf, ss. 41-42. (14.02.2007).

üzerinde parlamento denetiminin güçlendirilmesi bakımından ilerleme sağlanmadığı belirtilerek eleştirilmiştir. Ancak yapılan değerlendirmede, sivil-asker ilişkilerini AB uygulamalarıyla uyumlaştırmada sınırlı ilerleme sağlanmıştır. Hem Hükümetin hem de Mahkemelerin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesine ve diğer uluslararası sözleşmelere uyum sağladığı belirtilmiştir. Bununla beraber, insan haklarına ilişkin kurumsal çerçevenin geliştirilmesine ihtiyaç bulunmaktadır. İşkence ve kötü muameleyle ilişkin olarak kapsamlı bir yasal çerçeve bulunduğu ve buna bağlı olarak işkence ve kötü muamele vakalarında azalma eğilimi devam ettiği tespit edilmiştir. Gözaltı uygulamaları ve sürelerine ilişkin reformlar uygulamada olumlu sonuçlar doğurmuştur. Ancak reformların uygulanmasında bazı sorunlarla karşılaşıldığı, şiddet içermeyen görüşlerin ifade edilmesinde yeni Ceza Kanununun bazı hükümlerine dayanılarak başlatılan kovuşturmalar ve mahkeme kararları ciddi endişe kaynağı olduğu ve ülke’de bir oto-sansür ortamının doğmasına yol açtığı belirtilmiştir. Özellikle “Türklüğe, Cumhuriyet’e ve Cumhuriyet’in kurum ve kuruluşlarına hakareti” cezalandıran 301 sayılı madde için geçerlidir. Söz konusu madde, her ne kadar eleştiri amaçlı düşünce ifade etmenin suç teşkil etmediğine ilişkin hüküm içerse de, uygulamada olumsuz durumlarla karşılaşıldığı belirtilerek, 301. madde’nin Avrupa standartlarıyla uyumlu hale getirilmesi gerektiği tespit edilmiştir. Aynı durum kovuşturmayla neden olan Ceza Kanununun şiddet içermeyen düşüncelerin ifade edilmesi ve ifade özgürlüğünü kısıtlayan diğer hükümleri için de geçerli olduğu belirtilmiştir. Terörle Mücadele Kanununun ifade özgürlüğü üzerindeki potansiyel etkisinin endişe yarattığı ifade edilmiştir. Toplanma özgürlüğüyle ilgili olarak toplantı ve gösteriler geçmişe oranla daha az sınırlamaya tabi olduğu buna rağmen özellikle gösterilerin izinsiz yapıldığı bazı durumlarda güvenlik kuvvetleri aşırı güç kullandığı belirtilmiştir. Kasım 2004’te kabul edilen Dernekler Kanunu ve yapılan düzenlemeler sayesinde, derneklerle ilgili mevzuatta gerçekleştirilen reformların uygulama alanında olumlu etkileri olmuş ve Dernek kurma özgürlüğüyle ilgili olarak, yasal çerçeve ile uluslararası standartlar arasında uyum sağlanmıştır. Dini özgürlüklerle ilgili olarak ibadet özgürlüğüne saygı genel olarak devam ettiği ancak gayri Müslim dini cemaatlerin tüzel kişiliğe sahip olma imkanı bulunmadığı ve mülkiyet haklarına dair kısıtlamaların devam etmekte olduğu ve bu cemaatlerin vakıflarını yönetme ve mülklerini hukuk yoluyla geri alma

konularında sorunlarla karşılaştıkları olumsuz olarak değerlendirilip eleştiriye uğramıştır. Alevi cemaatin durumuna ilişkin hiçbir gelişme olmadığı, Alevilerin ibadethanelerini açmakta güçlüklerle karşılaştıkları, Alevi ailelerin çocukları okullarda kendi özgünlüklerini tanımayan zorunlu din eğitimine tabi tutuldukları belirtilmiştir. Rapora göre genel olarak, ibadet özgürlüğüne saygı duyulmaya devam edilmektedir. Ancak gayri Müslim cemaatlerin karşılaştıkları zorluklara karşı hiçbir gelişme yapılmamıştır. Ayrıca Alevilerin ayrımcı uygulamalarla karşı karşıya kalmaya devam ettikleri ifade edilmiştir. Raporda Türkiye'nin azınlık haklarına yaklaşımı değişmediği belirtilerek, ülkede sadece Lozan kapsamında belirlenen Yahudilerin, Ermenilerin ve Rumların Kamu Makamları tarafından azınlık olarak kabul edilmekte olduğu ifade edilmiştir. Bununla birlikte, Türkiye'de ilgili uluslararası ve Avrupa standartları çerçevesinde azınlık olarak tanımlanması mümkün olabilecek başka toplulukların da olduğu belirtilmiştir. Rapora göre Süryani ve Rumların eğitim ve mülkiyet konularında karşılaştıkları sorunlara çözüm bulunmamıştır, bu sorunlar devam etmektedir.¹²⁷

Görüldüğü üzere 2005 ve 2006 İlerleme Raporlarında, 2005 İlerleme Raporuna kadar olanlardan farklı olarak azınlıklar, gayri Müslimler, Sünni olmayan Müslüman azınlık gibi konular üzerinde yoğunlaşmıştır. Buradan bundan sonraki dönemde insan hakları ve demokratikleşme bağlamında Türkiye – AB ilişkileri eksenini oluşturacak konuların başında azınlıklar konusu geleceği öngörülebilir. Raporda Kıbrıs Sorununa sürekli olarak vurguda bulunularak insan hakları ve demokratikleşme konularıyla birlikte Türkiye'nin üyeliğinin önünde en büyük engellerden biri olarak gösterilmektedir.

2007 İlerleme Raporunda Türkiye'nin AB konusunda duraklama dönemine girdiği vurgulanmıştır. Bunda Türkiye'nin iç siyasi gelişmeleri önemli rol oynamıştır. Ancak Raporda söz konusu iç siyasi gelişmelerin demokratik bir biçimde çözüme kavuşturulmasının AB tarafından hoşgörü ve sevinçle karşılandığı belirtilmiştir. Nisan 2007'den itibaren yaşanan gelişmeler hakkında, özellikle Cumhurbaşkanı'nın seçilmesi sürecinde, Türk Silahlı Kuvvetlerinin yapmış olduğu

¹²⁷http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2006/nov/tr_sec_1390_en.pdf , ss. 5-17. (14. 02. 2007).

açıklamalar Rapora olumsuz olarak yansıyan gelişmelerin başında gelmektedir. Bu nedenle 2007 İlerleme Raporunda da sivil-asker ilişkilerine istenilen düzeye gelinemediği Askerin laiklik, Kürt ve Kıbrıs Sorunu gibi alanlarda açıklamalar yaparak hem iç politika hem de dış politika alanında müdahalelerde bulunduğu ve Silahlı Kuvvetlerin yaptığı açıklamalarda Siyasi Kurumların yanı sıra Basın Organlarını da hedef aldığı gözlemlendiği ifade edilmiştir. Silahlı Kuvvetlerle ilgili olarak Raporda askeri harcamalar üzerinde Parlamento denetiminin hala sağlanmadığı, Meclisin askeri bütçeyi sadece gözden geçirebildiği ifade edilerek harcamalar ve bütçe üzerinde kontrol sağlanamadığı ifade edilmiştir. Sayıştay'ın askeri harcamalara ilişkin denetimine imkân sağlayan 2004 yılında Anayasada yapılan değişikliğin Sayıştay Kanununun yürürlüğe girmemesi nedeniyle hüküm ifade etmediği belirtilmiştir. Raporun ilgili bölümü olan Siyasi Kriterler ve Güçlendirilmiş Diyalog bölümünde özellikle işkence ve kötü muamele olaylarının önemli ölçüde azaldığı vurgulanmıştır. Ayrıca AİHM Kararlarına riayet etme düzeyinde de artış olduğu ifade edilmiştir. Buna rağmen Cumhurbaşkanlığı seçim sürecinde Anayasa Mahkemesinin verdiği kararların siyasi ve toplumsal tepkilere neden olduğu belirtilerek Anayasa Mahkemesinin verdiği kararda tarafsızlığını kaybetmiş olabileceği endişelerine yer verilerek Yargı Bağımsızlığı konusuna vurguda bulunulmuştur. Ayrıca yolsuzluk ile mücadelede yeterli adım atılmadığı eleştirisinde bulunularak bu alada gerekli önemlerin alınması için bir strateji ortaya koyulması istenmiştir. İşkence ve kötü muamele olaylarının azaldığı ancak İşkenceyi Önleme Protokolü uyarınca tutuklama merkezlerinin denetiminin Bağımsız Kurumlarca gerçekleştirilmediği eleştirisinde bulunulmuştur. Azınlık Hakları ile ilgili olarak hiçbir ilerleme kaydedilmediği, Yargıtayın aldığı kararla Patrikhanenin faaliyetlerinin güçleştirici yönde karar aldığı ve AİHM'e Alevilerin açtığı davada AİHM'in Türkiye'nin AİHS'in eğitim hakkına ilişkin 1 No.lu protokolünün 2. maddesini ihlal ettiğine yönelik karar aldığı vurgulanarak hem Azınlık hem de Eğitim-Öğretim Haklarında çözülmesi gereken sorunlar olduğu belirtilmiştir. Ayrıca bu konuyla bağlantılı olarak din ve vicdan özgürlüğü konularında Azınlıkların bu haklarını kullanamamalarının yanı sıra Alevi ve Süryani vatandaşların da haklarını rahatlıkla kullanamadıkları ifade edilmiştir. Bu bağlamda Raporda Malatya'da yaşanan olayda üç Hristiyanın öldürülmesi olayına vurguda bulunulmuştur. İfade

Özgürlüğü ile ilgili olarak Ceza Kanununun özellikle 301. maddesinin uygulanmasından dolayı şiddet içermeyen düşünce açıklamalarından dolayı gazeteci, yazar ve düşünürlerin cezalandırıldığı ve bunun oto-sansüre yol açtığı ileri sürülmüştür. Raporda Türkiye'nin insan hakları alanında AİHS'in denetim sistemini değiştiren AİHS 14 No.lu Protokolü imzalayarak yürürlüğe koymasının memnuniyetle karşılandığı ifade edilmiştir. Böylece Türkiye bireylerin Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesine başvurusu ve yapılacak değerlendirmeyi kabul etmektedir. Ancak AİHS'e uyum bakımından geçen sene aynı döneme ilişkin AİHM'e yapılan başvuruların iki kat arttığı ifade edilerek AİHM tarafından Türkiye'nin AİHS hükümlerinden en az birini ihlal ettiğine yönelik 330 karar aldığı üzerine vurgu yapılarak bu konuda eleştiri getirilmiştir.¹²⁸

2008 İlerleme Raporunda Anayasanın uluslararası standartlarla uyumunu sağlamaya yönelik olarak akademisyenlerden oluşan bir çalışma grubunun oluşturulduğu ancak yapılan çalışmaların her hangi bir sonuca ulaşmadığı belirtilmiştir. Raporda, Hükümetin AB ile uyumu ilerletici yönde çaba harcamadığı, AB ile ilişkilerin duraklama sürecinde kalmaya devam ettiği ifade edilmiştir. Asker-Sivil ilişkilerinin daha önceki dönemlerden farklı bir düzlemde gelişmeye devam ettiği vurgulandıktan sonra askeri harcamalar üzerinde sivil denetimin tam olarak gerçekleştirilemediği eleştirisinde bulunulmuştur. Yargı organlarının insan hakları ve temel özgürlüklere ilişkin mevzuatın uygulamasında AİHM, AİHS ve Anayasa madde 90 ile uyumlu biçimde kararlar vermediği belirtilmiştir. Raporda geçen süre içinde insan haklarının korunmasına yönelik olarak herhangi bir hukuki koruma yönteminin kabul edilmediği belirtildikten sonra AİHM'de Türkiye aleyhine açılan ve sonuçlanan dava sayısında artış yaşandığı eleştirisinde bulunulmuştur. Ancak Türkiye'nin AİHM kararlarını uygulama düzeyindeki artış memnuniyetle karşılanmıştır. İfade özgürlüğünün korunması açısından, Meclis tarafından Ceza Kanunu 301. maddede değişiklik yapıldığı fakat yapılan değişikliğin maddenin lafzında değişiklik getirdiği ifade özgürlüğü açısından istenileni sağlamadığı ifade edilmiştir. Raporda Toplanma özgürlüğüne ilişkin yasal çerçevenin AB mevzuatı ile uyumlu olduğu belirtilirken, uygulamada kamu görevlilerinin keyfi

¹²⁸http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2007/nov/turkey_progress_reports_en.pdf, ss.7-24. (11.08.2008)

uygulamalarından kaynaklanan sıkıntıların ortadan kaldırılması gerektiği ifade edilmiştir. Din özgürlüğü hususunda ibadet özgürlüğüne karşı olan olumlu havanın devam ettiği belirtilerek, Alevi vatandaşlara karşı olumlu uygulamaların başladığı, bir belediye tarafından cem evlerinin ibadethane sayılması olumlu değerlendirilirken bu olumlu havanın çok uzun sürmediği, Alevilere karşı olumlu açılımın durduğu belirtiliyor. Kadın hakları konusunda namus cinayetlerine ve kadına karşı şiddete karşı çıkarılan yasal düzenlemeler ile kamu kurumları arasında işbirliğinin arttırıldığı ve bu konuda ilerleme sağlandığı ifade edilmiştir. Mülkiyet hakkı konusunda ağırlıklı olarak gayrimüslim toplulukların varlıklarından söz edilmiştir. Azınlık vakıflarının taşınmaz mallar sorunun AİHM kararları doğrultusunda çözülmesi gerektiği vurgulanmıştır. Azınlık hakları konusunda Türkiye, farklı etnik kökenden gelen vatandaşlarının kültürel kimliklerini gerçekleştirmeye fırsat vermediği gerekçesiyle eleştirilmiştir. Kültürel haklar konusunda TRT'ye Türkçe dışındaki dillerde yayın yapma yetkisinin verildiği ancak uygulama TRT dışındaki yayın organlarında Türkçe dışındaki dillerde yayının çok az olduğundan söz edilmiştir. Türkçe bilmeyen vatandaşların kamu hizmetlerinden yararlanma konusunda sıkıntı çekmeye devam ettiği belirtilmiştir. Kültürel haklar konusunda sınırlı bir ilerlemenin sağlandığı ifade edilmiştir.¹²⁹

¹²⁹http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/press_corner/key-documents/reports_nov_2008/turkey_progress_report_en.pdf, ss.6-29. (15.12.2008)

SONUÇ

Avrupa Birliği temellerini insan hakları ve demokraside görmektedir. Dolayısıyla bu kavramlar Birlik için büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle Avrupa Birliği aday ülkelerden, öncelikle demokrasi ve insan hakları konularında belirli düzeye gelmiş olmalarını istemektedir. Bunu da somut bir biçimde Kopenhag Siyasi Kriterlerinde, aday olacak ülkede demokrasinin, hukukun üstünlüğünün, insan haklarına ve azınlık haklarına saygının teminat altına alındığı istikrarlı kurumların bulunması gerektiği biçimiyle, ortaya koymuştur. Bu kriterler sağlanmadan AB'ye tam üyeliği sürdürmek ve üye olmak mümkün değildir. Bu açıdan AB, tam üye olacak her ülkeden insan hakları ve demokrasi sistemini AB'ye uygun bir biçime getirmesini istemektedir.

Bu esasları benimseyerek üyelik görüşmelerine başlayan Türkiye'nin anayasası AB Organları tarafından insan hakları ve demokrasi konularında eksik görülmektedir. Türkiye'nin tam adaylığının açıklandığı 1999'dan sonra hazırlanan İlerleme Raporlarında ve Katılım Ortaklığı Belgelerinde mevcut Anayasanın AB'nin bu konudaki isteklerini karşılamadığı ve bu çerçevede gerekli değişikliklerin yapılması gerektiği ifade edilmekteydi. Türkiye içinde de 1982 Anayasasına benzer eleştiriler yapılıyor ve daha ileri bir insan hakları ve demokrasi düzeni sağlanması gerektiği belirtiliyordu.

1982 Anayasasının devlet birey arasındaki ilişkilerde, gücünü devletten yana kullandığı ifade edilmektedir ve dolayısıyla bireyi devlet karşısında ikinci plana atma eğiliminde olduğu söylenmektedir.¹ Bunun sonucunda anayasaların temel fonksiyonlarından biri olan bireylerin hak ve özgürlüklerinin korunması konusu 1982 Anayasasında düzenlenme biçimi bakımından çok eleştirilmiştir. Aslında bu anayasa geleneğini, 1961 Anayasası dışarıda bırakılacak olursa, bütün Osmanlı-Türk Anayasalarında gözlemlemek mümkündür. Bu tür bir tutumla devlet birey karşısında güçlü hale getirilmektedir.

¹ Bülent Tanör, **İki Anayasa**, Beta Yayınları, İstanbul, 1991, s. 134.

Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, Avrupa Birliğine uyum çerçevesinde iki önemli değişiklik geçirmiştir. Bunlardan birincisi, 3 Ekim 2001 tarihli 4709 sayılı, ikincisi 7 Mayıs 2004 tarihli 5170 sayılı değişikliktir. Her iki Anayasa değişikliği aynı amaca yönelmiştir: Türkiye'nin Avrupa Birliğine daha kolay ve hızlı bir biçimde uyum sağlaması, eğer Avrupa Birliği hedefinde sapmalar meydana gelir ise vatandaşlara daha demokratik, insan haklarının gerçekleştirildiği bir ortam sağlamak. Gerçekten de 2001 Anayasa değişikliklerinin genel gerekçelerinde şunlar ifade edilmiştir: “...kamuoyunun beklentileri, yeni siyasal açılımlar doğrultusunda yenilenme gereği, AB'ne tam üyelik sürecinde gerekli yasal düzenlemelerin yapılmasının lüzumu, çağdaş demokratik standartlara ve evrensel normlara uygun insan hakları ve hukukun üstünlüğünü öne çıkarmanın amaçlandığı anlaşılmaktadır.”²

2001 yılında yapılan değişiklikler AB'nin İlerleme Raporlarında ve diğer ilgili belgelerinde belirttiği konulara yoğunlaşmış, AB'nin Anayasada yapılmasını istediği değişiklikler gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede eyleme yönelik olmayan düşünce açıklamaları korunmaya çalışılmış ve düşünce hürriyeti güvenceye alınmaya çalışılmıştır. Temel hak ve hürriyetlerin sınırlanması ve kötüye kullanılması biçimleri kısıtlanmıştır. Ayrıca temel hak ve hürriyetlerin sınırlanmasının sınırları demokratik ve insan haklarına dayanan bir devlete uygun hale getirilerek AİHS'le uyum sağlanmıştır. MGK ile ilgili olarak MGK'da sivil üye sayısı artırılarak, MGK kararlarının Bakanlar Kurulunca “değerlendirileceği” yönünde değişiklikler yapılmıştır. 12 Eylül döneminde çıkarılan kanun ve kanun hükmünde kararnamelerin Anayasaya aykırılığının sürülebilmesine dair düzenlemeler insan hakları ve demokratikleşme açısından olumlu gelişmelerdir. Buna paralel olarak AİHM'in zorunlu yargı yetkisinin ve Mahkeme'ye bireysel başvuru hakkının tanınmış olması ve Anayasa Mahkemesinin anayasaya uygunluk denetiminde AİHS'i destek ölçü norm olarak kullanması Türkiye'nin AB uyumunu, bundan da öte Türkiye'de insan haklarının gerçekleştirilmesi ve Türkiye'nin demokratikleşmesi sürecini destekleyici unsurlardır.³

² Fendoğlu, a.g.t., ss. 179-180.

³ Fendoğlu, a.g.t., s. 203

2001 yılında yapılan değişiklikler AB tarafından olumlu karşılanmakla birlikte yeterli görülmemeyerek, İlerleme Raporlarında daha nelerin yapılması gerektiği hususu belirtilmiştir. Bunun sonucunda 2004 yılında yapılan değişikliklerin gereği doğmuştur.

2004 yılında yapılan değişikliklerle de insan hakları ve demokratikleşme alanlarında ilerleme sağlanmıştır. Anayasadan ölüm cezasının çıkarılması ile kuşkusuz insan haklarının en önemli çekirdeklerinden birini oluşturan yaşama hakkı garanti altına alınmış ve sağlamlaştırılmıştır. İfade ve basın özgürlüğü hususunda yapılan değişiklikler olumlu olmakla birlikte 26. ve 28. maddelerdeki ölçsüz sınırlama sebeplerinin muhafaza edilmesi, bu alanda yapılan değişikliğin etkisinin fazla olmamasına yol açabilir niteliktedir. Ayrıca 160. maddesinde yapılan değişiklikle silahlı kuvvetler harcamaları Sayıştay'ın denetimine alınmıştır. Böylece asker-sivil ilişkilerinde önemli değişiklik gerçekleştirilmiş, silahlı kuvvetlerin harcamalarının şeffaflık ve hesap verilebilirlik ilkelerine uygun hale getirilmesi sağlanarak asker-sivil ilişkileri AB'nin istediği seviyeye getirilmeye çalışılmıştır.

2004 yılında yapılan bir başka değişiklik de Anayasanın 90. maddesinde yapılan değişikliktir. Buna göre "Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası antlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası antlaşma hükümleri esas alınır." Böylece AB'ye uyum çerçevesinde temel hak ve özgürlükleri içeren düzenlemeler hususunda usulüne uygun olarak yürürlüğe konan uluslararası mevzuatla, iç mevzuatımız arasında uyuşmazlık çıktığında uluslararası antlaşma hükmü geçerli olacaktır. Bu hüküm kuşkusuz ki insan hakları ve demokrasinin korunması ve gerçekleştirilmesi hususunda önemli ve olumlu bir gelişmedir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus hangi antlaşmaların temel hak ve özgürlükleri içerdiğidir. Kuşkusuz ki bütün antlaşmalar temel hak ve özgürlükler konusuna değinmektedir. Bu açıdan bu maddeye dayanarak mevzuatımızda uluslararası antlaşmalar, kanunlarımızın üzerinde bir konuma sahip olmuştur.

Bu çerçevede Katılım Öncesi Strateji’de yer alan belgelerde öngörülen tespit ve isteklere uygun olarak gerçekleştirilen 2001 ve 2004 Anayasa değişiklikleri daha ileri bir demokrasi, daha ileri bir insan hakları ve özgürlükleri düzeni kurmaya yönelmiştir. Şüphesiz ki yapılan değişiklikler olumludur. Yapılan değişikliklerin gerekçelerine bakıldığında daha ileri bir demokrasi ve özgürlükler düzeninin hedef alındığı görülür. Bunların uygulamasında bazı olumsuzluklar olsa da değişikliklerin yapılmaya başladığı tarihlerdeki demokrasi ve insan hakları uygulamaları ve tespitleri ile şu anki uygulama ve tespitler arasında fark olduğu tespit edilmektedir, görülmektedir. Bu tespitleri bütün İlerleme Raporlarında veya AB’nin ilgili organları tarafından yapılan değerlendirilmelerde görmek mümkündür.

Tam üyelik başvurusunun kabul edildiği tarihten itibaren Türkiye ile ilgili yayımlanan belgelerde Türkiye’nin insan hakları ve demokratikleşme açısından ilerleme kaydettiği tespit edilmektedir. Hatta rahatlıkla söylenebilir ki Türkiye, insan hakları ve özgürlükleri ve demokrasi açısından AB’nin son genişleme dalgasında üye olan MDA ülkelerinden⁴ daha ileri düzeydedir. Daha geniş bir değerlendirme açısından denilebilir ki, Türkiye, Kopenhag Kriterlerini söz konusu MDA ülkelerinden çok daha ileri bir düzeyde karşılamaktadır. Ancak AB tarafından Türkiye bu konularda diğer son üye devletlerden daha fazla zorlanmıştır, zorlanmaktadır.

Gerçekten de 2001 ve 2004 değişikliklerinden sonra düzenlenen İlerleme Raporlarında Türkiye’nin geçirdiği değişiklik vurgulanmaktadır. Mevzuatta yapılan değişikliklerin olumlu olduğu ve bunların uygulamaya da yansımaya başladığı ve yaşanan insan hakları ihlallerinde azalmalar meydana geldiği tespit edilmiştir. Bunun sonucunda Türkiye’nin AB standartlarına uygun bir insan hakları ve demokrasi standardına ve uygulamasına kavuştuğu görülebilir. Bundan sonraki dönemlerde de, İlerleme Raporlarında ortaya koyulduğu üzere, azınlık hakları, sünni – alevi ilişkileri konularında değişiklikler yapılması üzerinde durulacağı anlaşılmaktadır.

⁴ Bu ülkeler 2004 yılında AB’ye üye olan ülkeler: Çek Cumhuriyeti, Estonya, Kıbrıs Cumhuriyeti, Letonya, Litvanya, Macaristan, Malta, Polonya, Slovakya ve Slovenya. Yine bu kapsam da değerlendirilebilecek olan ve 2007 yılında AB’ye üye olan ülkeler: Bulgaristan ve Romanya.

2002 Kopenhag Zirvesinde ve Haziran 2004 Brüksel Zirvesinde, Türkiye ile müzakerelerin başlayıp-başlaması yönünde kararın alınacağı Aralık 2004 Zirvesinde, AB Konseyinin, Komisyonun sunacağı rapor ve tavsiye kararında Türkiye'nin Kopenhag Siyasi Kriterlerini karşıladığı tespit edilirse, müzakereleri gecikmeksizin başlatacağı teyit edilmiştir. Müzakerelerin başlamasına ölçü teşkil eden Komisyon raporu 6 Ekim 2004'de açıklanmıştır. Raporda Türkiye'nin bu zamana kadar yaptığı Anayasa değişiklikleriyle büyük ilerleme kaydettiği, sivil – asker ilişkilerinin daha demokratik bir hal aldığı, Anayasa'da yapılan değişikliklerle ve buna bağlı olarak Sayıştay Kanununda yapılan değişikliklerle askeri harcamalar üzerinde sivil otoritenin denetim yetkisi sağlanmış olduğu, DGM'ler tamamen Türk Hukuk Sisteminden çıkarılmış, Türkçe dışındaki dillerde yayın yasağıyla ilgili gelişmeler sağlanmış, göz altı süreleri AB'ye uygun olarak düzenlenmiş, kişi güvenliğinin sağlanmış olduğu, ifade özgürlüğü konusunda büyük ilerleme yaşandığı, kısacası insan hakları ve demokratikleşme açısından olumlu değişikliklerin olduğu belirtilmiştir. Bunun sonucunda Avrupa Komisyonu, reformlar konusunda kaydedilen genel ilerlemeleri değerlendirerek ve kalan yasal düzenlemelerin de yürürlüğe girmesi şartıyla Türkiye'nin Kopenhag Siyasi Kriteri karşıladığı yönünde görüş bildirmiş ve katılım müzakerelerini açılmasını tavsiye etmiştir. Bunun sonucunda 17 Aralık 2004'te AB Devlet ve Hükümet Başkanlarıyla toplanan AB Konseyi Brüksel Zirvesinde Türkiye ile tam üyelik müzakerelerinin 3 Ekim 2005 tarihinde başlaması kararı alındı.

Bütün bu gelişmeler şunu göstermektedir: Kendi temellerini ve yükselişini insan hakları ve demokrasi üzerinde gören Avrupa Birliği, Türkiye'nin bu zamana kadar insan hakları ve demokratikleşme açısından yapmış olduğu gelişmeleri kendi insan hakları ve demokrasi standardı olan Kopenhag Siyasi Kriterleri ile uyum içinde görmekte ve üyelik için şart olan Kopenhag Siyasi Kriterlerini karşılandığını bizzat kendisi tespit etmektedir. Bu tespit Türkiye'nin AB'ye tam üyeliği açısından çok önemli bir tespittir. Bir başka açıdan da Türkiye, AB'ye üye olsun veya olmasın bu durumun tespiti Türkiye açısından olumludur. Ancak AB tarafından son genişlemeyle AB'ye üye olan devletlerden derhal istenmeyen veya AB üye olduktan sonra karşılaması istenen daha ileri düzey insan hakları ve demokrasi kriterleri Türkiye'den AB'ye tam üye olmadan istenmektedir. Ancak burada unutulmaması

gereken husus, Türkiye'nin AB'ye tam üye olma adaylığının açıklandığı 1999 Helsinki Zirvesinde Türkiye'nin, diğer aday devletlere uygulanan aynı kriterler temelinde Birliğe katılmaya yönelmiş bir aday devlet olduğunun teyit edilmiş olduğudur. Bu çerçevede demokrasi, adalet ve insan hakları üzerinde kurulan AB, Türkiye gerekli düzenlemeleri yapmaya devam eder ve gerekli düzenlemeleri yapma kararlılığını gösterirse, taahhüt ettiği ve Türkiye'nin hedef olarak gördüğü tam üyelik statüsünü Türkiye'ye verecektir. Başka bir deyişle Türkiye tam üyelik statüsünü yapmış olduğu reformlar ve kararlılığı sayesinde alacaktır. Ancak yine de Türkiye'ye tam üyelik statüsü verilmemesi durumunda bile Türkiye reform sürecine devam ettiği taktirde insan hakları ve demokrasi açısından ileri bir ülke olacaktır.

KAYNAKLAR:

KİTAPLAR

Akı, Erol., **Hukukun Temel Kavramları**, Fakülteler Kitabevi, 6. Baskı, İzmir, 2001.

Akıntürk, Turgut., **Medeni Hukuk**, Beta Basım Yayım Dağıtım, 9. Baskı, İstanbul, 2003.

Arblaster, Anthony., **Demokrasi**, (Çeviren: Nilüfer Yılmaz), Doruk Yayıncılık, Birinci Baskı, Ankara, 1999.

Bozkurt, Enver., Özcan, Mehmet., Köktaş, Arif., **Avrupa Birliği Hukuku**, Asil Yayın Dağıtım, 2. Baskı, Ankara, 2004.

Bozkurt, Enver., Özcan, Mehmet., Köktaş, Arif., **Avrupa Birliği Hukuku**, Noel Yayın Dağıtım, 1. Baskı, Ankara, 2001

Çam, Esat., **Siyaset Bilimine Giriş**, Der Yayınları, Genişletilmiş Altıncı Basım, İstanbul, 1999.

Çeçen, Anıl., **İnsan Hakları**, Savaş Yayınevi, 3. Basım, Ankara, 2000.

Donnelly, Jack., **Universal Human Rights in Theory and Practice**, Cornell University Press, 1989.

Döner, Ayhan., **İnsan Haklarının Uluslararası Alanda Korunması ve Avrupa Sistemi**, Seçkin Yayıncılık, Birinci Baskı, Ankara, 2003.

Duverger, Maurice., **Siyasal Rejimler**, (Çeviren: Teoman Tunçdoğan), Sosyal Yayınlar, Birinci Basım, İstanbul, 1986.

Gölcüklü, Feyyaz., Gözübüyük, Şeref., **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması**, Adalet Matbaası, 2. Baskı, Ankara, 1994.

Gören, Zafer., **Anayasa Hukukuna Giriş**, Dokuz Eylül Üniversitesi Rektörlük Matbaası, 2. Baskı, İzmir, 1999.

Gören, Zafer., **Temel Hak Genel Teorisi**, D.E.Ü. Rektörlük Matbaası, 4. Bası, İzmir, 2000.

Gözler, Kemal., **Anayasa Değişikliği Gerekli mi? 1982 Anayasası İçin Bir Savunma**, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 2001.

Gözler, Kemal., **Türk Anayasa Hukuku**, Ekin Kitabevi Yayınları, Bursa, 2000.

Gözübüyük, A. Şeref., **Anayasa Hukuku**, Turhan Kitabevi, 9. Bası, Ankara, 2000.

Hakyemez, Yusuf Şevki., **Militan Demokrasi Anlayışı ve 1982 Anayasası**, Seçkin Yayıncılık, 1. Baskı, Ankara, 2000.

İzgi,Ömer., Gören, Zafer., **Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Yorumu**, Cilt 1 madde 1-78, TBMM Basımevi, Ankara, 2002.

İzgi Ömer., Gören, Zafer., **Türkiye Cumhuriyeti Anayasasının Yorumu**, Cilt 2 madde 79-177, TBMM Basımevi, Ankara, 2002.

Kaboğlu, İbrahim., **Özgürlükler Hukuku**, İmge Kitabevi, 6. Baskı, Ankara, 2002Yayıncılık, 1. Baskı, Ankara, 2000.

Kalabalık, Halil., **İnsan Hakları Hukuku Ders Notları**, Değişim Yayınları, Birinci Basım, İstanbul, 2004.

Kapani, Münci., **Kamu Hürriyetleri**, Yetkin Yayınları, Yedinci Baskı, Ankara, 1993.

Kapani, Münci., **İnsan Haklarının Uluslararası Boyutları**, Bilgi Yayınevi, No:46, 1. Basım, Ankara, 1987

Karluk, Rıdvan., **Avrupa Birliği ve Türkiye**, Beta Basım Yayım Dağıtım, Yedinci Baskı, İstanbul, 2003.

Korkusuz, Refik., **Uluslararası Belgelerde ve Türk Anayasasında Temel Hak ve Özgürlükler**, Özrenk Matbaacılık, İstanbul, 1998.

MUMCU, Ahmet., **İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri**, Savaş Yayınları, Yenilenmiş İkinci Baskı, Ankara, 1994.

Özbudun, Ergun., **2001 Anayasa Değişiklikleri ve Siyasi Reform Önerileri**, TESEV Yayınları, 2002.

Özbudun, Ergun., **Türk Anayasa Hukuku**, Yetkin Yayınları, 7. Baskı, Ankara, 2002

Özbudun, Ergun., **Türk Anayasa Hukuku**, Yetkin Yayınları, 8. Baskı, Ankara, 2004.

Özer, Atilla., **Gerekçeli ve 1961 Anayasası ile Mukayeseli 1982 Anayasası**, Lazer Ofset Matbaa, Ankara, 1996.

Parla, Taha., **Türkiye’de Anayasalar**, İletişim Yayınevi, İstanbul, 2002.

Türk, Hikmet Sami., **Türkiye’de ve Dünya’da İnsan Hakları**, İnsan Hakları Koordinatör Üst Kurul Yayını, No:5, II. Baskı, Ankara, 1999.

Soysal, Mümtaz., **100 Soruda Anayasanın Anlamı**, Gerçek Yayınevi, Yedinci Baskı, 1987.

Şenel, Alaeddin., **İnsanlık Tarihi Boyunca İnsan Hakları Demokrasi İlişkisi**, İzmir Barosu İnsan Hakları Hukuku ve Hukuk Araştırmaları Merkezi Yayını, İzmir, 1996

Tanilli, Server., **Devlet ve Demokrasi**, Adam Yayıncılık, İstanbul, 2000.

Tanör, Bülent., **İki Anayasa**, Beta Yayınları, İstanbul, 1991.

Tanör, Bülent., **Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri (1798-1980)**, Yapı Kredi Yayınları-963, 10. Baskı, İstanbul, 2004.

Tezcan, Durmuş., Erdem, Mustafa Ruhan., Sancakdar, Oğuz., **Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi Işığında Türkiye'nin İnsan Hakları Sorunu**, Seçkin Yayıncılık, İkinci Baskı, Ankara, 2004.

Tunç, Hasan., **Anayasa Hukukuna Giriş**, Nobel Yayın Dağıtım, 2. Baskı, Ankara, 1999.

Yılmaz, Aytekin., **Modern Demokrasi Gelişimi ve Sorunları**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2000.

Yurtcan, Erdener., **Uyum Yasaları 2001&2004 Anayasa Değişiklikleri**, Kazancı Matbaacılık, 2. Bası, İstanbul, 2004.

MAKALELER

Eren, Abdurrahman., “2001 Anayasa Değişiklikleri Kapsamında 13. Maddeye İlave Edilen ‘Laik Cumhuriyetin Gerekleri’ Yönündeki Değişikliğin Anlamı ve Sonuçları”, http://www.barobirlik.org.tr/yayinlar/dergi/2002_3_04.htm. (27.01.2007).

Gönenç, Levent., “1982 Anayasası'nda Sessiz Devrim: 90. Madde Değişikliği ve Getirdiği Sorunlar”, <http://www.yasayanayasa.ankara.edu.tr/makanayor/docs/analiz/90.madde.htm> (30.01.2007).

Gönenç, Levent., “2004 Anayasa Değişiklikleri”, http://www.yasayanayasa.ankara.edu.tr/makanayor/docs/makale/2004_Degisikligi.htm, (30.01.2007).

Hafizoğulları, Zeki., “İnsan Hakları Olarak Kişilik Hakları ve Kişilik Haklarının Korunması”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Cilt 46, Yıl 1997, Sayı 14, Ankara, 2000.

Koca, Mahmut., “4709 Sayılı Kanunla Yapılan Son Anayasa Değişikliklerinin Ceza Hukukuna Etkileri”, <http://www.jura.uni-sb.de/turkish/MKoca2.html>. (28.01.2007)

Kontacı, Ersoy., “143. Madde Değişikliği ve DGM'lerin "Durma" Kararı”, <http://www.yasayanayasa.ankara.edu.tr/makanayor/docs/analiz/143.madde.htm>, (30. 01. 2007).

Uygun, Oktay., “Türkiye’de Demokrasi ve İnsan Hakları”, **Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü**, 1. Baskı, Haziran 1996.

Yüzbaşıoğlu, Necmi., “2001 Anayasa Değişiklikleri Üzerinde Bir Değerlendirme”, www.barobirlik.org.tr/yayinlar/makaleler/2001aydegisiklikleriuzerinebirdegerlendirme.doc.(23.01.2007).

TEBLİĞLER:

Arslan, Zühtü., “Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi Kararlarında ‘Demokratik Toplum’ Kavramı”, Türkiye’de İnsan Hakları, **Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü**, Yayın No:301, İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi Yayın No:18, I. Baskı, Ankara, Haziran 2000.

Çeçen, Anıl., “Günümüz Koşullarında İnsan Haklarının Genel Görünümü”, Türkiye’de İnsan Hakları, **Türkiye ve Ortadoğu Amme İdaresi Enstitüsü**, Yayın No:301, İnsan Hakları Araştırma ve Derleme Merkezi Yayın No:18, I. Baskı, Ankara, Haziran 2000.

Avrupa Birliği Komisyonu (Avrupa Birliği Komisyonu’ndan Avrupa Konseyi ve Parlamentosuna Tebliğ), “Avrupa Komisyonu’nun Türkiye’nin Katılım Yönünde İlerlemesine Dair Tavsiyesi”, <http://www.deltur.cec.eu.int/PublishDocs/tr/2004Recommendation.doc>, s. 12. (30.01.2007)

Can, Osman., “Anayasa Değişiklikleri ve Düşünceyi Açıklama Özgürlüğü”, **Anayasa Yargısı 19**, Anayasa Mahkemesi Yayınları: 49, Nisan 2002.

Çavuşoğlu, Naz., “Avrupa Birliği ve İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi: ‘Katılım Meselesi’”, **Anayasa Yargısı 22**, Anayasa Mahkemesi Yayınları: 52, Ankara, 2005.

Fendoğlu, H. Tahsin., “2001 Anayasa Değişikliği Bağlamında Temel Hak ve Özgürlüklerin Sınırlanması”, **Anayasa Yargısı: 19**, Anayasa Mahkemesi Yayınları: 49, Nisan 2002.

Göçer, Mahmut., Avrupa Birliği ve Temel Hakların Korunması, **Anayasa Yargısı 17**, Anayasa Mahkemesi Yayınları No: 42, Ankara, 2000, s. 387.

Gökçe, Birsen., “2001 Yılında Yapılan Anayasa Değişikliklerinin Sosyal Ekonomik ve Siyasal Yönden Değerlendirilmesi”, **Anayasa Yargısı: 19**, Anayasa Mahkemesi Yayınları: 49, Nisan 2002.

Gözler, Kemal., “3 Ekim 2001 Tarihi Anayasa Değişikliği: Bir Abesle İştigal Örneği”, **Anayasa Yargısı 19**, Anayasa Mahkemesi Yayınları: 49, Nisan 2002.

Karluk, Rıdvan., Tonus, Özgür., “Avrupa Birliği Genişleme Perspektifinde Türkiye'nin Yeri”, Üyelik Perspektifinde Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri, **2004 İktisat Kongresi Tebliğ Sunuşları**, 5-9 Mayıs İzmir.

Sağlam, Mehmet., “Ekim 2001 Tarihinde Yapılan Anayasa Değişiklikleri Sonrasında Düzenledikleri Maddede Hiçbir Sınırlama Nedenine Yer Verilmemiş Olan Temel hak ve Özgürlüklerin Sınır Sorunu”, **Anayasa Yargısı 19**, Anayasa Mahkemesi Yayınları: 49, Nisan 2002.

ANSİKLOPEDİLER

Grolier International Americana Encyclopedia, Sabah Gazetesi Yayınları, 1993, Cilt 7.

Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi, Sabah Gazetesi Yayınları, 1992, 9. Cilt.

İNTERNET KAYNAKLARI:

http://www.abgs.gov.tr/up2003/up_files/doc/II-siyasi_kriterler.doc (01. 02. 2007).

“Uluslararası Ceza Divanı'na Taraf Olacağız”, **Başbakanlık Basın Merkezi Bildirisi**, <http://www.bbm.gov.tr/modules.php?name=News&file=article&sid=886>, (31.01.2007).

http://curia.europa.eu/en/instit/presentationfr/index_cje.htm (09.12.2006).

<http://www.deltur.cec.eu.int/default.asp?lang=0&pId=4&fId=4&prnId=3&hnd=1&docId=349&ord=2&fop=0> (01. 02. 2007).

http://www.deltur.cec.eu.int/_webpub/documents/turkiyeicinkatilimortakligi.doc (01.02. 2007).

<http://www.dpt.gov.tr/abigm/tabi/kob/kob.htm> (01. 02. 2007).

<http://www.dpt.gov.tr/abigm/tabi/uprog/up2001.zip> (01. 02. 2007).

<http://www.dpt.gov.tr/abigm/tabi/kob/KOB-DPT21Nisan2003.pdf> (01.02.2007).

http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/1998/turkey_en.pdf. (13.02.2007).

http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/1999/turkey_en.pdf. (13.02.2007).

http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2000/tu_en.pdf. (13. 02. 2007).

http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2001/tu_en.pdf. (13.02.2007).

http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2002/tu_en.pdf. (14.02.2007).

http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2003/rr_tk_final_en.pdf (14.02.2007).

http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2004/rr_tr_2004_en.pdf (14.02. 2007).

http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/2005/package/sec_1426_final_progress_report_tr_en.pdf. (14.02.2007).

http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2006/nov/tr_sec_1390_en.pdf. (14.02.2007).

http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/key_documents/2007/nov/turkey_progress_reports_en.pdf, (11.08.2008)

http://ec.europa.eu/enlargement/pdf/press_corner/key_documents/reports_nov_2008/turkey_progress_report_en.pdf (15.12.2008)

<http://www.echr.coe.int/NR/rdonlyres/D62AC993-3D21-4CB7-BA5A-D5ED5ED73640/0/Protocol14.pdf> (12.12.2006).

<http://www.echr.coe.int/NR/rdonlyres/1EC62EF1-E72F-4B6A-976CCBB22CFCAC8/0/Protocol14Explanatory.pdf> (12.12.2006).

<http://www.ena.lu/europe/european-union/judgment-court-justice-rutili-case-1975.htm> (09.12.2006).

<http://europa.eu.int/en/record/mt/title1.html> (10.12.2006).

<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:61975J0036:EN:HTML> (09.12.2006).

<http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:61975J0036:EN:HTML> (09.12.2006).

<http://europa.eu.int/eur-lex/en/treaties/selected/livre510.html> (10.12.2006).

http://europa.eu/constitution/download/print_en.pdf (13.12.2006).

<http://europa.eu.int/en/record/mt/title1.html> (10.12.2006).

<http://europa.eu/scadplus/leg/en/lvb/l33501.htm> (13.12.2006).

[http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32000X1218\(01\):EN:HTML](http://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=CELEX:32000X1218(01):EN:HTML) (13.12.2006).

http://europa.eu.int/information_society/activities/atwork/_documents/dgenlargement_brochure/sld005.htm (03. 02. 2007).

<http://www.tbmm.gov.tr/komisyon/insanhak/pdf01/437-438.pdf> (03. 02. 2007).

<http://www.un.org/Overview/rights.html> (15.01.2007).

2004 Yılı Türkiye İlerleme Raporu Siyasi Ve Ekonomik Kriterler Geniş Özeti,
[http://www.abmankara.gov.tr/ab/ILERLEME%20RAPORU%202004%20\(siyasi-ekon%20kriterler\).doc](http://www.abmankara.gov.tr/ab/ILERLEME%20RAPORU%202004%20(siyasi-ekon%20kriterler).doc). (30. 01. 2007).